

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА
ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ**

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

Кол жазма укугунда

УДК: 316.624

КАРИМОВА ДИЛШАТ САГЫНБАЕВНА

**МЕКТЕП ЖАШЫНДАГЫ БАЛДАРДЫН СОЦИАЛДЫК
ДЕЗАДАПТАЦИЯСЫ (СОЦИОЛОГИЯЛЫК ТАЛДОО)**

22.00.04. – социалдык түзүлүш,
социалдык институттар жана процесстер

Социология илимдеринин кандидаты
окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертация

Илимий жетекчи: философия илимдеринин доктору,
профессор Исаев К.

Бишкек - 2022

КЫСКАРТУУЛАРДЫН ТИЗМЕСИ:

БУУ - Бириккен Улуттар Уюму

БУК - Балдар укуктары жөнүндөгү Конвенция

БКББ - Балдарга кошумча билим берүү

БИК - Балдар иштери боюнча комиссия

БКБЫУОАБ - Балдарды коргоо боюнча ыйгарым укуктуу органдын аймактык бөлүмү

БКБИП - Баланы коргоо боюнча индивидуалдык план

БЭМ - Балдар эмгегине мониторинг жүргүзүү

БЭЭОТ - Балдар эмгегинин эң оор түрлөрү

ДМЧА - Ден-соолук мүмкүнчүлүктөрү чектелген адамдар

ИПЕК - Балдар эмгегин жоюу боюнча Эл аралык программа

КР - Кыргыз Республикасы

КЭУ - Коммерциялык эмес уюм

МӨМ - Миңжылдыкты өнүктүрүүнүн максаттары

ОТК - Оор турмуштук кырдаал

ПМПК - Психологиялык-методикалык-педагогикалык консультация

ҮМИИП - Үй-бүлө менен иштөөнүн индивидуалдык планы

ЭЭУ - Эл аралык Эмгек Уюму

ЭББУ - Эл аралык билим берүү уюму

МАЗМУНУ

Киришүү	4
I БАП. МЕКТЕП ЖАШЫНДАГЫ БАЛДАРДЫН СОЦИАЛДЫК ДЕЗАДАПТАЦИЯСЫНЫН ТЕОРИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ	
1.1. Социалдык адаптация жана дезадаптация маселесин изилдөөдө социологиялык парадигмалар.....	12
1.2 Мектеп жашындагы балдар арасындагы дезадаптация процессинин индикаторлору (көрсөткүчтөрү)	35
II БАП. КЫРГЫЗСТАНДА МЕКТЕП ЖАШЫНДАГЫ БАЛДАРДЫН СОЦИАЛДЫК-ПСИХОЛОГИЯЛЫК АБАЛЫН ИЗИЛДӨӨ МЕТОДОЛОГИЯСЫ	
2.1. Кыргызстанда балдардын социалдык дезадаптация көйгөйлөрүнүн методологиясы	68
2.2. Мектеп жашындагы дезадаптацияланган балдарды тарбиялоодо социалдык институттардын орду	89
III БАП. КЫРГЫЗСТАНДА ӨСПҮРҮМДӨР АРАСЫНДАГЫ ДЕЗАДАПТАЦИЯ КӨЙГӨЙЛӨРҮН АЛДЫН-АЛУУ ЖАНА АНЫ ЧЕЧҮҮ ЖОЛДОРУ	
3.1. Өспүрүмдөр чөйрөсүндөгү манипуляция жана жазгырууну чечүү жолдору	114
3.2. Кыргызстанда мектеп жашындагы балдар арасындагы дезадаптация көйгөйүн алдын алуу боюнча негизги сунуштар.....	127
Корутунду	146
Адабияттар тизмеси.....	151
Тиркеме. Социологиялык изилдөөнүн программасы	172
Тиркеме. Сурамжылоо	179

Киришүү

Диссертациялык изилдөөнүн актуалдуулугу. Адамдын татыктуу жана жакшы жүрүм-турумун көрсөтүүгө даярдыгы же каалоосу, жогорку жоопкерчилик сезими, тартипти сүйүү, милдеттерди тез жана эффективдүү аткарууга болгон ынтызарлыгы адамдын жакшы сапаты катары бааланат. Адам ушул мүнөздөмөлөрдү чагылдыра албаганда, дезадаптациялык жүрүм-турум пайда болот. Дезадаптациялык деп белгилүү бир куракта адамдын айлана-чөйрөсүндө кабыл алынган жүрүм-турум эрежелерине каршы келген жана мындай жүрүм-турум ошол адамга, анын айланасындагыларга терс таасирин тийгизет.

Диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыктары көрсөткөндөй, Кыргызстандагы өспүрүмдөргө карата зомбулук күч алды жана коомдогу айлана-чөйрөгө адаптация процесси татаалдашты. Негизги себептери жакырчылык, жумушсуздуктун деңгээлинин жогорулашы, миграция процесси. Ушуга байланыштуу балдарын улгайган ата-энесинин, туугандарынын колуна таштоого аргасыз болушууда. Ата-энелердин дагы башка категориясы, социалдык-экономикалык көйгөйлөрдөн улам балдардын дезадаптация проблемалары көмүскөдө калууда. Тышкы жана ички мигранттардын балдары зордук-зомбулукка учурашы акыркы мезгилдин орчундуу көйгөйү катары калууда.

Мектептеги балдардын туура эмес жүрүм-туруму дүйнө жүзү боюнча ар кандай көйгөйлөрдөн улам келип чыккан туруктуу жана олуттуу көйгөй болуп саналат. Бул изилдөөнүн катышуучуларынын ой-пикирлерине таянсак, балдарда туура эмес жүрүм-турумдун келип чыгышына өбөлгө түзгөн үй-бүлөлүк факторлорго ата-эненин туура эмес стили, үйдөгү дисфункция жана үй-бүлөнүн социалдык-экономикалык абалы кирет. Ошондой эле балдардын туура эмес адептүүлүгүнө себеп болгон мектептик факторлор курдаштардын таасири жана тартиптин жоктугу деген тыянак чыгарылды. Изилдөөнүн натыйжалары көрсөткөндөй, учурда мектепте окуучулардын жүрүм-турумун жакшы башкарууга мүмкүндүк берген стратегиялар жок. Мугалимдер дагы

жакшы тартипти орнотуу үчүн колунан келишинче аракет кылышат, бирок жетишсиз, анткени аларга ноу-хау жетишпейт.

Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитетинин маалыматында 2020-жылы республика боюнча жалпы билим берүү уюмдарына барып билим албагандардын саны 2645 бала (7-17-жашка чейин), анын ичинде Ош облусу боюнча 719 бала. Негизги себептерине: материалдык кыйынчылык – 230 бала; балдарын окутууга ата-энелердин каалоосу жок – 41; үй-бүлөлүк шартка байланыштуу – 410; окууну каалабаган балдар – 62; оорусуна байланыштуу – 21; мүмкүнчүлүгү чектелген балдар – 1869; башка себептер менен – 12 өспүрүм [<http://www.stat.kg/kg/statistics/obrazovanie/>].

Мектептеги туура эмес жүрүм-туруму, азыркы тапта жалпы дүйнөдөгү көпчүлүк мектептерде, айрыкча Кыргызстандын мектептеринде универсалдуу көйгөй болуп калды. Деадаптациялык жүрүм-туруму бар балдардын психикалык саламаттыгына байланыштуу көйгөйлөр жаралышы мүмкүн, бул алардын тийиштүү социалдык эмоционалдык көндүмдөрүн өркүндөтүүгө таасир этет. Бир нече изилдөөлөр көрсөткөндөй, социалдык-эмоционалдык көндүмдөрдүн чектелген өнүгүүсү мектептеги жетишсиздиктер менен байланыштуу. Ошентип, бул изилдөө окуучулардын туура эмес жүрүм-турумуна үйдөгү жана мектептеги кандай факторлор өбөлгө түзөт?

Бул изилдөөдө деадаптациялык жүрүм-турум концептуалдык мүнөздө адамдын жаңы жагдайларга көнүүсүнө тоскоол болгон иш-аракеттер катары каралат, ошону менен төмөнкүлөрдү көрсөтөт: пассивдүү агрессивдүүлүк, качуу, артка кетүү, өзүнө зыян келтирүү, ачуулануу, химиялык заттарды колдонуу жана интернет булактары.

Диссертациянын темасынын ири илимий программалар жана негизги илимий-изилдөөчү иштер менен байланышы.

Диссертациялык изилдөөнүн темасы Кыргыз Республикасынын 2017-2021 жж. укуктук-ченемдик актылар аркылуу автор тарабынан иликтөөгө алынып

келет. Аталган тема Ош мамлекеттик университетинин «Социалдык иштер» кафедрасында жеке инициатива катарында бекитилген. Диссертация автордун 2017-жылдан 2021-жылга чейинки илимий-изилдөө иштеринин жыйынтыгы болуп саналат.

Изилдөөнүн максаты мектеп жашындагы балдардын социалдык дезадаптациялык жүрүм-турумунун индикаторлорун аныктоо.

Аталган максатка жетүү үчүн төмөнкүдөй милдеттер коюлган:

1. мектеп жашындагы балдардын дезадаптациялык жүрүм-турум маселесин изилдөөнүн негизги социологиялык парадигмаларын илимий талдоо;
2. өспүрүм балдар арасындагы дезадаптация процессинин методологиясын иштеп чыгуу;
3. мектеп жашындагы дезадаптацияланган балдарды тарбиялоодо социалдык институттардын ордун аныктоо;
4. Кыргызстанда балдардын социалдык дезадаптация көйгөйлөрүнүн индикаторлорун (көрсөткүчтөрүн) анализдеп карап чыгуу;
5. өспүрүмдөр чөйрөсүндөгү манипуляция жана жазгырууну чечүү жолдорунун социалдык технологияларын илимий талдоо;
6. Кыргызстандагы өспүрүмдөр арасында дезадаптация көйгөйүнө алдын алуу иш чараларын жүргүзүү боюнча негизги сунуштарды иштеп чыгуу;

Алынган жыйынтыктардын илимий жаңылыгы. Диссертацияда ата мекендик социологиялык илимдердин деңгээлинде биринчи жолу мектеп балдарынын дезадаптациялык жүрүм-турумуна ар тараптуу талдоо жүргүзүлдү. Жаңы статус менен төмөнкү натыйжалар алынды:

1. Кыргызстанда болуп жаткан социалдык-экономикалык кырдаалга байланыштуу мектеп жашындагы балдардын социалдык дезадаптациясына дуушар болуунун себептери социологиялык парадигмалар аркылуу талдоого алынды.

2. Мектеп жашындагы балдар арасындагы дезадаптация процессин изилдөөнүн методологиясы иштеп чыкты.

3. Өспүрүмдөр арасында дезадаптациялык жүрүм-турумга социалдык институттардын тийгизген таасирлери изилдөөгө алынып, талданды.

4. Кыргызстанда балдардын социалдык дезадаптация көйгөйлөрүнүн индикаторлору (көрсөткүчтөрү) илимий көз карашта талданып чыкты.

5. Өспүрүмдөр чөйрөсүндөгү манипуляция жана жазгырууну чечүү жолдорунун социалдык технологиялары талданды.

6. Кыргызстандагы өспүрүмдөр арасында дезадаптация көйгөйүнө алдын алуу иш чараларын жүргүзүү боюнча негизги сунуштар иштелип чыкты.

Изилдөөнүн практикалык мааниси. Келечекте өспүрүмдөрдүн дезадаптациялык жүрүм-турумдагы маселелер боюнча мамлекеттик деңгээлдеги суроолорду иштеп чыгууда, мындан аркы өспүрүмдөр, жетимдер менен иш алып барууда, социалдык-психологиялык, методикалык материалдарды түзүүгө көмөк берет. Ушунун негизинде окуу куралдарды, дарстарды, семинардык сабактарды даярдоодо практикалык маалыматтар катары колдонулушу мүмкүн. Диссертациялык изилдөөнүн негизги жоболору жана материалдары аткаруу бийлигинин органдары тарабынан жашы жете электердин дезадаптациялык жүрүм-турумунун региондук программасын иштеп чыгууда жана ишке ашырууда; укук бузуучу өспүрүмдөрдү коргоо боюнча жана өспүрүмдөрдүн дезадаптациялык жүрүм-турумунун алдын-алууда иш жүргүзгөн мекемелер жана уюмдардын; "Социология", "Социалдык иш", "Социалдык педагогика" адистиктер жана багыттар боюнча окуп жаткан студенттер сабак окутууда колдонуу мүмкүн.

Ошондой эле, келечекте дезадаптациялык жүрүм-турумдагы маселелер боюнча мамлекеттик деңгээлдеги суроолорду иштеп чыгууда, мындан аркы өспүрүмдөр, социалдык жетимдер менен иш алып барууда, социалдык-психологиялык, методикалык материалдарды түзүүгө көмөк берет.

Алынган жыйынтыктардын экономикалык мааниси. Өкмөттүк жана өкмөттүк эмес уюмдардын ишин оптималдаштырууда, өспүрүмдөрдүн

жигердүүлүгүн жогорулатууда жана социалдык мобилизациялоодо изилдөөнүн жыйынтыктары жана иштелип чыккан сунуштары өлкө боюнча колдонууга мүмкүнчүлүк бере алат.

Коргоого алып чыга турган диссертациянын негизги жоболору:

1. Социалдык психологиялык дезадаптациясынын кесепети болуп адамдын адаптация шартындагы бузулуу абалы эсептелет. Дезадаптацияланган абалдын негизин жанжал түзөт, анын таасири астында акырындык менен чөйрөнүн шарттарына жана талаптарына баланын жеңе албаган психологиялык абалы. Башталышы болуп баланын дезориентациясы эсептелет: ал өзүн жоготот, бул жагдайда кандай кылуу керек экенин, бул талапты кантип аткарууну билбей калат жана эч кандай реакция жасабайт же биринчи пайда болгон ыкма менен реакция кылат. Ошентип, баштапкы баскычта бала дестабилдешкен абалда болот. Эгерде стабилдешүүнүн мындай реакциялары тез-тезден кайталанса, анда бул балада туруктуу ички (өзүнө, өзүнүн абалына канаттанбоо) жана тышкы (чөйрөгө карата) жанжалга алып келет, ал туруктуу психикалык дискомфортко алып барат, натыйжада дезадаптацияланган жүрүм-турум пайда болот.

2. Мектеп жашындагы балдарга социалдык-педагогикалык, медициналык жардам берүү, аларды үзгүлтүксүз тейлөө кызматы мектептин милдети. Мына ошондуктан, Кыргызстанда дезадаптацияланган жүрүм - турумдагы балдардын социалдык-педагогикалык, медициналык жардамга көбүрөөк муктаждыгын эске алуу менен, цивилизациялуу өлкөлөрдүн социалдык иштер боюнча жүргүзүп жаткан алдыңкы технологияларын, интерактивдүү усулдарын пайдалана билүү зарыл.

3. Өспүрүмдөрдүн дезадаптациялык процесстериндеги жүрүм-турумуна таасир этүүчү фактору болуп социалдашуунун негизги институттары - үй-бүлө, мектеп, эс алуу чөйрөсү, эмгек дүйнөсү бүгүнкү күндө кризиске кептелгенин көрсөттү. Ал гана эмес, социалдык-экономикалык: материалдык жактан жашоо деңгээлдин төмөндөшү, жумушсуздук, миграция, аз камсыз болгон үй-бүлөлөрдүн коомдогу абалы өспүрүмдөрдүн дезадаптациялык

абалына таасирин тийгизбей койбойт. Алсак, үй-бүлөлүк кризис: толук эмес үй-бүлө, ата-эне тарабынан балдарга карата зордук - зомбулук, кароосуз калуучулук, аракеттик, баңгилик маселеси, ата-энелердин күнөөсү менен же экстремалдык шарттарда күч колдоону. Психологиялык жактан туруксуздугу: балдар менен психологиялык климаттын сакталбашы, балдарга айосуз мамиле жасоо, чоңдор тарабынан психикалык зомбулук көрсөтүү.

4. Балалык жана өспүрүм курак – адам баласынын өнүгүүсүнүн маанилүү мезгилдери. Мээнин өнүгүү көз карашынан алганда, жашоонун ушул баскычтарында, мээнин көптөгөн структураларынын жана нейросистемаларынын тез жетилиши жүрөт. Бул таанып-билүү иштешине, эмоцияны жөнгө салууга, мотивацияга жана социалдык өз ара аракеттерге таасирин тийгизет. Чындыгында, өспүрүм куракта өсүп өнүгүү мүмкүнчүлүктөрү жана тобокелчиликтер менен байланышкан, айрыкча психикалык ооруларга байланыштуу сезимтал өнүгүү мезгили катары көбүрөөк түшүнүлөт. Ошондуктан, изилдөөнүн жыйынтыктары чагылдыргандай, балага жана анын психологиялык абалына үй-бүлө институтунун орду маанилүү. Өспүрүмдөрдүн 88,2 % - ата-энесиз калгандан абдан коркушат, анын 95,2 % - ата-энесинин бирөөсүн абдан жакшы көрөөрүн билдиришти. Сурамжылоого катышкан өспүрүмдөр ата-энеси менен болгон мамилелери жакшы жана аларды сый-урмат менен жакшы көрүшөрүн билдирүүсү кыргыз элинин каада-салты өспүрүмдөрдүн канына сиңип, жашоодогу эң негизги баалуулук ата-эне экендигин далилдеди.

5. Изилдөөнүн катышуучулары билдиргендей, теңтуштарынын таасиринен улам өзүн терс жүрүм-турум абалда алып жүрөт деген пикирде, көп учурда спирт ичимдиктерин колдонуулары, достору менен конфликттик абалда болуусу билинген. Орто мектептеринде өспүрүмдөр кээде өз теңтуштарынын айтканын аткарат жана класста аз жетилген жана деструктивдүү тенденцияларды көрсөтүшкөндүгүн жана окуудагы начар көрсөткүчтөргө ээ экендигин белгилешти. Ата-энелер баласынын өнүгүү процессиндеги жүрүм-турум көйгөйлөрүнүн алдын алуу үчүн убактысын

жана күчүн жумшабай калышкандыгын тынчсыздануу менен белгилешти. Кыргызстанда балдарга бул жагынан жетиштүү жетекчилик жок жана балдарга туура тарбия берүү маселеси актуалдуу бойдон калууда.

6. Адаптациялоо менен оор сыноолордон жапа чеккен балдардын көпчүлүгү психологко же психиатрга консультацияга жөнөтүлөт. Бирок алардан мурун мугалим менен ата-энелер кырдаалды өзгөртүү үчүн максималдуу аракеттерди жасашы керек. Үй-бүлөдө жана мектепте окуучулардын дезадаптациялык абалынын айрым белгилери байкалат. Адистердин айтымында, өспүрүмдөрдүн болжол менен 15-20 % адаптациялоо бузулуунун ар кандай көрүнүштөрүнөн жабыркайт. Мындан тышкары, адаптациялоо башаламандыгы бар окуучулардын пайызы өспүрүмдөрдүн жашына жараша болот. Жаш өспүрүмдөрдү чөйрөгө адаптациялоодо көйгөйлөрү, баланын мектепке даярдыгы жөнүндө билимге ээ эместиги, курдаштар жана классташтар менен байланыш түзүү мүмкүнчүлүгүнүн жоктугу себеп болууда.

Изденүүчүнүн жеке салымы. 2017-жылдан баштап изденүүчүнүн демилгесинде аталган тема боюнча социологиялык изилдөөлөргө илимий анализ жасалып, 2020-жылы автор өзү тарабынан социологиялык изилдөө жүргүзгөн. Бул изилдөө социологиянын сандык жана сапаттык ыкмаларын колдонууну менен аткарылды. Алсак, документтерди анализдөө, статистикалык маалыматтарды колдонуу, тема боюнча чагылдырылган илимий эмгектер талданды. Аталган тема боюнча Ош облусун жана Ош шаарынын мектеп окуучуларын, алардын ата-энелерин жана мугалимдерди камтыган социологиялык изилдөө жүргүзүлдү. (2019-2020-жж.). Жалпысынан Ош облусу жана Ош шаары боюнча мектеп жашындагы балдар 615 респондент (6-11-класстын окуучулары) сурамжыланды жана 120 ата-энелер, 25 тема боюнча эксперттер (социалдык педагогдор, психологдор жана балдар менен иштеген профессионалдар) сурамжыланды. Алынган жайынтыктар SPSS – 22 программасында иштелип чыкты. Сурамжылоого катышкан мектеп окуучулар жынысы боюнча: 48 % - эркек балдар жана 52 %

- кыз балдар. Улуту боюнча: кыргыздар – 83 %; орустар – 3 %; өзбектер - 10 %; башка улуттун өкүлдөрү – 4 %. Райондор боюнча: Алай – 33; Араван – 53; Кара-Кулжа – 38; Кара-Суу – 172; Ноокат – 116; Өзгөн – 108; Чоң-Алай – 12; Ош шаары – 82.

Диссертациянын жыйынтыктарынын апробациясы. Диссертант төмөндөгүдөй эл аралык, республикалык жогорку окуу жайларында болуп өткөн илимий-практикалык конференцияларга, симпозиумдарга, тегерек столдорго катышкан: Өзгөрүлүп жаткан дүйнөдөгү жергиликтүү башкаруунун модернизациясы аттуу эл аралык симпозиум (2012-жылдын 30-31-май, Бишкек шаары); ОшМУнун 75 жылдык мааракесине карата «Билим берүүнүн, илимдин заманбап маселелери, интеграциялануу процессинде жана өлкөнүн туруктуу өнүгүүсүндө университеттердин ролу» аттуу эл аралык конференция (Ош шаары, 22-апрель 2014-жыл); «Система социальной защиты в Кыргызской Республике» (Иссык-Куль, 5 августа 2018 г.); илимий конференция «развития национальной социологии» (Бишкек, 29 ноября 2019 г.); илимий конференция «Роль молодежи в развитии государства: пути совершенствования государственной молодежной политики» (Бишкек, 30 апреля 2019 г.); «Молодежь в современном обществе риска»: Материалы VII Орловских социологических чтений 18 декабря 2019 ж.

Жыйынтыктардын жарыяланышы. Диссертациянын негизги жоболору жана жыйынтыктары 11 илимий эмгекте толук чагылдырылган.

Диссертациянын түзүлүшү. Диссертация кириш сөздөн, ар бири параграфтарды камтыган үч баптан, корутунду, колдонулган адабияттар жана тиркемелерден турат. Диссертациялык иштин мазмундуу көлөмү 179 бетти камтып, 14 диаграмма жана 13 таблицадан турат.

I БАП. МЕКТЕП ЖАШЫНДАГЫ БАЛДАРДЫН СОЦИАЛДЫК ДЕЗАДАПТАЦИЯСЫНЫН ТЕОРИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ

1.1. Социалдык адаптация жана дезадаптация маселесин изилдөөдө социологиялык парадигмалар

Мектеп жашындагы балдардын социалдык дезадаптация маселесин изилдөөдө бир нече чет элдик жана Ата-мекендик окумуштуулардын изилдөөлөрүндө чагылдырылган.

Балдарды тарбиялоонун теориялык жана практикалык көйгөйлөрүн билүүдө Т.И. Заславскаянын [57], А.С.Макаренко [79], Н.К. Крупская [74], эмгектери чоң мааниге ээ. О.В. Бессчетнованын [29], О.В. Даутованын [44], Р.А. Рудакованын [115], Ю.Н. Толстованын [136] жана башка көптөгөн эмгектер мамлекеттик мекемелерде балдарды тарбиялоонун терс натыйжаларына арналган. Аталган тема боюнча Ата мекендик окумуштуулардан: Алиева М.А. [7], Жоомартова Э.Ж. [150], Каримова К.У. [64], Мусаева А.К. [92], Нурова С.С. [94], Рустамова Д.А. [116], Салморбекова Р.Б. [121] жана башкалар караган. Дезадаптацияга дуушар болгон балдардын мүнөзүндө спецификалык өзгөчөлүктөр калыптанат.

Мектеп жашындагы балдар менен иштөөдө социалдык педагогдун орду маанилүү. Социалдык педагог өзүнүн кесипкөйлүк ролунда жеке, топтук жана адистик психологиянын өзгөчөлүктөрүн, чөйрөнүн өзгөчөлүктөрүндө субъектердин социалдык өз ара аракеттерин, тигил же, бул социалдык институттардын ишкердигиндеги шарттарын жана спецификасын билүүсү керек.

Социалдык педагогдун социалдык адаптация боюнча негизги багыты болуп, анын “көп жактуу консультант” жана “көп жактуу ортомчу” болуусу эсептелет.

Социалдык педагогдун башкы функциясы болуп-тарбиялануучу менен аны курчап турган социалдык коомдун ортосунда ортомчу болуу. Социалдык педагог балдардын укугунун корголуусун камсыздайт, укугу бузулган же, укук бузган учурда тарбиялануучунун укуктук кызыкчылыктарын коргойт,

балдар окуп жаткан билим берүү мекемелери жана жардам берүүчү социалдык камсыздандыруу кызматындагы адистер менен, ички иштер кызматынын мүчөлөрү менен, саламаттыкты сактоо, коомдук уюмдар менен байланыш түзөт.

Немец социологу М.Вебердин көз карашы боюнча социология социалдык жүрүм-турум жөнүндөгү илим. Вебер индивиддин коомдогу жүрүм-турумунун баштапкы бөлүгү - бул адамдардын өз ара татаал мамилелер системасынын себеби жана натыйжасы болгон социалдык аракет деп эсептейт. Мында коом Вебердин окуусуна ылайык ар бири өзүнүн максаттарына жетүүгө умтулган индивиддердин аракеттеринин жыйындысы.

Франциялык социолог, француздук агымдын негиздөөчүсү Э.Дюркгейм илимдин изилдөө предмети “социалдык фактылар” деп айтат. Социалдык факты-бул индивидке сырттан таасир эткен жана ошол эле учурда ага көз карандысыз жашаган ар кандай аракеттенүү образы. Бул сезүүнүн, аракеттенүүнүн ой жүгүртүүнүн образы индивидге объективдүү жана зордоо түрүндө таасир этет.

Объективдүү жана субъективдүү жалпы шарттар чектен чыккан жүрүм - турумдун мүмкүнчүлүктөрүн гана аныктайт. Бирок, алардын түздөн-түз себептери болбойт. Мүмкүнчүлүктөрдү адамдардын кылык-жоруктары, аракеттери аркылуу чындыкка айландыруу кичи чөйрөнүн деңгээлинде ишке ашкан так себептерге көз каранды. Экономикалык жана социалдык-психологиялык тигил же, бул шарттарда адамдардын жүрүм-турумундагы маанилүү, айрым учурда абдан негиздүү айырмачылыктарды байкоого болот. Алар үй - бүлөдөгү окуу жана эмгек жамаатындагы абал, ошондой эле майда топтордун таасирлери адамдардын жеке өзгөчөлүктөрү менен шартталган. Ошону менен бирге өсүп келе жаткан момундарды тарбиялоодо ата-эненин сокур сүйүүсү жана өз балдарынын таза экендигине болгон ишеними, алардын жараксыз жорук-жосундарынын баарын кечирип коюусу туура эмес таасир берет.

Айрым үй-бүлөлөрдөгү коомдун кызыкчылыктарын каршы өз пайдасын көздөө негиздерин жайылтуу, өсүп келе жаткан баланын каалаганын жасоо, аң-сезимдүү түрдө ишке ашыруудан улам, ата-энелик сүйүүнүн күчтүүлүгүнөн улам, үй-бүлөлүк чатактардан улам, эркин боштугунан балдарда ресоциалдык процесс келип чыгат.

Кылмыштуулук жана чектелген ой жүгүртүүнүн өтө жекечил, өзүмчүл мүнөзүн калыптандыруу үчүн керек негизги шарттар мына ушулар. Калыптанган талаптардын, керектөөлөрдү жалпы мүмкүнчүлүктөрдүн ортосунда өз эмгегинин эсебинен аларды канааттандырууда өзүнчө бир эки ачалык пайда болот. Андай учурда бала өз каалаганын чектегенди билбейт. Жакындарды жана анын тегерегиндегилерди эсептебейт. Ошондуктан ал коомдук эрежелерди бузуунун жолуна түшүп кетиши мүмкүн [124].

Г. М. Минковский үй-бүлөлөрдү, алардын тарбия берүү мүмкүнчүлүктөрүнө, балдарга таасир берүүдө алар тарабынан жүрүм-турумдун чен-өлчөмдөрү жана эрежелеринин жокко чыгарылышына жараша төмөндөгүдөй бөлүштүрүүнүн сунуштаган: тарбиясы күчтүү, туруктуу, тарбиясы туруксуз, балдар менен байланышы жана алардын үстүнөн көзөмөлдөөнү жоготкон, тарбиясы начар, аракеттик, сексуалдык адеби бузулгандан улам тарбиясы маргиналдуу, тартип бузуучу, кылмыштуу, психикалык оорулуу [83].

Мындай көрүнүштөр баланын болочок инсандыгынын бузулушун шарттайт жана анын баалуулук багыттарында, шылтоолордун түзүлүшүндө, өзүн көзөмөлдөөнүн механимдеринде оош-кыйыштардын пайда болушуна алып келет. Ошону менен бирге ата-энелери ар кандай себептер менен (ден-соолугунун начардыгы, билиминин жоктугу, жетишпестиги же болбосо, иштен колу бошобостугу балдарды туура тарбиялай алышпайт).

Мындан сырткары түзүлүшү туура үй-бүлөлөргө караганда толук эмес үй-бүлөлөрдөгү балдардын тартип бузуу жүрүш-турушу эки-үч эсеге жогору. Туура эмес тарбия балдарга болгон начар шарттар, үй-бүлөдөгү жана мектептеги чыр-чатактар инсандын психикасында айрым бир чектен

чыгууларга алып келет. Алар өз учурунда өспүрүмдөрдүн чектен чыккан жүрүм-турумундагы мүмкүнчүлүктөрдү жогорулатат.

Балдардын коомдук эрежелерди бузуусу жана чектен чыккан жүрүм-турумдарга баш ийүүсүнүн себептери болуп ата-энелердин жалпы билиминин жана маданий деңгээлинин төмөндүгү учурунда өз балдарына туура тарбия бере албагандыгы болот. Айрым инсандарга таандык терс белгилер көп учурларда ого бетер тескериленген түрдө топтун психологиясына айланат. Топко кабыл алынгандан кийин мурда тууралыгына жеке инсан ишене бербеген нерсе эч кандай шек туудурбоочу нерсе катары өздөштүрүлө баштайт.

Жаштардын айрым топторундагы зөөкүрлүк өзүнөн-өзү эле тигил же, бул топтун мүчөсүнүн жеке түшүнүүсү болбой туруп, анын чектен чыккан жүрүм-турумунун себеби болуп калышы мүмкүн [54]. Мисалы, адистер тарабынан жашы жете элек өспүрүмдөрдө топтук ыкташуунун таасиринен улам, билинбеген себептерден кийин зөөкүрлүккө катышуусунун түздөн-түз себеби болуп калаары аныкталган. Албетте уюшулбаган баш-аламан топтор жана уюшмалардын баары эле коомго каршы багытталбайт. Жаштардын тартип бузуулары иш жүзүндө эреже катары топтук болуп түзүлөт. Алардын булагы болуп кызыкчылыктар эсептелет. Чектен чыккан жүрүм-турумдар мына ушул көчө уюшмаларынан башталат.

Жаштардын жеңил-желпи чектен аша чыгуусуна атайын жашы жете элек балдардын топторунун түзүлүүсү, аларда биримдүүлүктүн жоктугу, сезимдик байланышынын начардыгы, өз ара мамилелердин жана түшүнүүлөрдүн жоктугу мүнөздөйт. Ушундай учурларда биригүүгө, жолдоштукка, сыйлашууга, романтикага, жана ушул сыяктуу топторго чакыруу. Адамзаттын турмушунда өз ордун аң-сезимдүүлүк менен табуу жана максатка умтулгандыгын тандап алышы керек [70].

Терс көрүнүштөрдүн сакталышы тарыхый өбөлгөлөр, объективдүү жана субъективдүү шарттар бар экендиги жөнүндө, ошондой жашоо ыңгайынын калыптануу кыйынчылыктары да, экономикалык, социалдык, саясий жана

рухий жүрүштөрдүн бузулушу да тыгыз чырмалышкан коомдук өнүгүштүн карама-каршылыктуулугу жөнүндө күбөлөп турат.

Адамдардын чектен чыккан жүрүм-туруму, *биринчиден*, жаңы социалдык тутум жок жерден эмес, мурдагы кыйраган тутумдун бир катар элементтеринен сөз адамдар жөнүндө же, өндүрүш күчтөрүнүн элементтери, руханий же, материалдык маданият жөнүндө жүрбөсүн баары бир өсүп чыккандыктан жашап келет. *Экинчиден*: жаңы социалдык тутумдун өнүгүш адетте бир кылка болбойт, а бул болсо, анын кайсы бир элементтеринин ортосунда катыштардын бузулушун пайда кылат жана алардын айрымдарынын артта калуусуна жана жашоонун тигил же бул өксүктөрүнө алып келет. *үчүнчүдөн*: өнүгүп бараткан тутумдун жашоосу өзүнүн тышкы жана ички шарттарына толук ылайыкташа электигинен байкалышы мүмкүн. башкача атыканда, социалдык, маданий же техникалык өсүш кээде жаңы пайда болгон коомдук, руханий же экономикалык керектөөлөрдүн артынан үлгүрбөй калышы ыктымал. *Төртүнчүдөн*: кокустан боло турган окуяларды эсептен чыгарып коюу туура эмес. Мунун баары чогулуп келип, ар кандай терс көрүнүштөрдүн анык булагы болуп кызмат кылат [64].

Чектен чыккан жүрүм-турум жөнүндө айтуу менен социологдор ал "расмий киргизилген же, көрсөтүлгөн коомдогу иш жүзүндө калыптанган эрежелерге (стандарттарга, калыптарга) шайкеш келбеген адам ишмердигинин массалык түрүндөгү" социалдык көрүнүштү билдирээрин белгилешет [42]. Мындай жүрүм-турумдун себеби эмнеде? Ал негизинен экономикалык мамилелер менен байланышта. Бирок, коомго каршы жүрүм-турум алардын абалына түздөн-түз көз каранды эмес. Бул жердеги өз ара байланыш таталыраак жана көп пландуу. Бирок, анын жашашы жөнүндө коом өнүгүшүнүн бүтүндөй тарыхы айтып турат. Бирок, бир эстен чыгарбай турган нерсе, бул - социалдык теңсиздиктин ар кандай түрлөрүнүн болушу.

Турмуш тажрыйбасы көрсөткөндөй, теңсиздиктин тигил же бул түрлөрү өз жашоосун улантууда, анын үстүнө алардын жашоосу турмуштагы айырмачылыктар менен эмес, бузулган коомдук мамилелер менен

шартталгандыгынан байкалат. Эгерде объективдүү себептер менен пайда болгон акыйкатсыздыкты жеңүү өндүрүштү өнүктүрүү боюнча узак күч аракеттерди жана бөлүштүрүүнүн материалдык-техникалык негизин түзүүнү талап кылса, анда субъективдүү ишмердик жараткан акыйкатсыздыкты жоюу үчүн зарыл азыр бардык каражаттар жетиштүү. Бул баарынан мурда эмгек боюнча бөлүштүрүүгө өтүү. Ал эмгектин өндүрүмдүүлүгү өсүшүнө, адистиктин жогорулашына жана кызматкерлердин жөндөмдүүлүгү жогорулашына түрткү болот. Күч эмгеги менен акыл эмгегинин өркүндөтүлгөн жана өркүндөтүлбөгөн, беделдүү жана беделсиз эмгектин ортосундагы карама-каршылыктын курчушу адамдардын адепсиз жүрүштурушуна шарт түзөт. Албетте, бул адистиги жок эмгек өзүнүн артынан түз жана тикеден-тике чектен чыгууларды алып келет дегендик эмес. адистиги төмөн эмгекчилердин арасындагылардын көпчүлүгү да коомдун астында өз парзын, жоопкерчилигин сезүү жана жашоо.

Ошону менен бирге эле криминалогиялык изилдөөлөр эмгектин мазмуну менен кылмыштуу жүрүм-турумдун ортосундагы тыгыз өз ара байланышты көрсөтөт. Кылмышкерлердин ичиндеги жогорку өндүрүмдүү адистиги бар адамдар калктын жалпы тутумундагы ушул адистиги бар кызматкерлерден 6 эсе аз. [71]. Терс көрүнүштөрдүн булагы болуп башкаруудагы каталыктар жана бурмалоолор, мыйзамды, демократия менен акыйкаттын негиздерин бузуу эсептелет.

Чектен чыккан жүрүм-турумда социалдык тукум куучулук өзгөчө маселе. Тукум куучулук биологиялык жүрүштөр менен чектелгендиги белгилүү, ал көптөгөн башка нерселерге, анын ичинде социалдык жүрүштөргө да таралат. Социалдык тукум куучулук менен адамдардын жашоо ыңгайынын оң, ошондой эле терс жактарын өндүрүү байланышкан. Социалдык тукум куучулуктун механизми карама-каршылыктардан кур эмес. Акырында чектен чыккан жүрүм-турум адамдардын кайсыл бир бөлүгүнүн аң-сезиминде коомдук мамилелердин өнүгүшүнүн жана жашоосунун жүрүшү туура эмес чагылгандыгына байланышкан. Мындай дал келбестиктин эки

түрүн көрсөтүүгө болот. биринчиден коомдук өнүгүштүн мурунку учурунда калыптанган көз караштар жана маанайлар көп учурда жаңы шарттар менен карама-каршылыкта болушат. Экинчиден, тажрыйбалык ишмердиктин жүрүшүндө кайра жаралуулардын маңызын жана багытын бир жактуу түшүндүргөн көз караштар пайда болот жана жанданат.

Жеке адамдардын ортосундагы чатактардын булагы жеке маданияттын деңгээлин, турмуштук так максаттардын жана аларга жетишүүнүн каражаттарын талдоонун дал келбестиги менен шартталган адамдардын адептик көз карашынын ар түрдүүлүгүнөн болушу ыктымал. Ички чатактардын табияты башка. Алар жеке адептик аң-сезимдин карама-каршылыктуулугу менен аныкталат. Көп учурда бул коомдук милдеттин себептери менен топтук үй-бүлөлүк, жеке кызыкчылыктарды билдирген себептердин ортосундагы кагылышуулар. Ички кагылышуулар тышкы чатактарга өсүп жетилүүсү мүмкүн [12].

Чектен чыккан жүрүм-турумдун көрүнүшүн талдоо жалпы мүнөздөрү, ошондой эле атайын өзгөчөлүктөрү бар типтештирилген топторго бөлүүнү талап кылат. Адабиятта адамдардын аң-сезими жана жүрүм-турумундагы терс көрүнүштөрдү бөлүүгө аракеттер жасалган [12]. Аларды төмөнкүдөй топторго бөлүнөт:

- адамдардын ортосундагы мамилелердеги гумандык негиздердин бузулушу, көңүлкөштүк, оройлук, бой көтөрүүчүлүк, таш боордук, бетбактык, ушак ж.б.;

- коомго, жамаатка зыянчылык алып келген өзүмчүлдүк, жеке канааттандыруудан көрүнгөн адеп-негиздеринин бузулушу, жатып ичээрлик, иштен калуулар, ач көздүк, аракетчик;

- коомдук аң-сезимдин калыптанышына зыян келтирген эски саркындылар, төрөпейилчилик, ж.б.;

- гумандык мүдөөлөрдү кабыл албоо;

- улуу мамлекеттик шовинизмдин, жергиликтүү улутчулдуктун калдыктары;

- диндик ырым-жырым жана ишенимдер;
- аялдарга болгон феодалдык, бай манаптык мамилелер;
- мыйзам бузуулар.

Башка көз караш боюнча, чектен чыгуулардын түрлөрүн жана жүрүштөрүн топтоону адамдардын жашоо аракетинин чөйрөсү боюнча жүргүзүүнүн негизи бар.

Келтирилген бөлүү олуттуу кемчиликтерден эмес, көптөгөн терс көрүнүштөр, биринчиден, коомдук турмуштун бардык болгон чөйрөлөрүнө киргизилиши ыктымал. Экинчиден, алардын айрымдары адамдардын аң-сезими менен жүрүм-турумундагы айрым бир кемчиликтерди мүнөздөгөнү менен чектен чыккан жүрүм-турумду дайым эле элестете бербейт. Ошондуктан, биздин оюбузча, чектен чыккан жүрүм-турумду башка негиздер боюнча кароо максатка ылайыктуу, адамдардын турмуш-тиричилигинин башкы жөнгө салгычы: адеп жана укук негиздери болушу зарыл. Албетте алардын ортосундагы чек кээде салыштырмалуу, шарттуу, ошентсе да чектен чыккан жүрүм-турумдун айкын түрлөрүн изилдөөдө аны жетекчиликке алууга болот.

Мына ошентип, жогоруда селсаяктуулуктун келип чыгуу факторлоруна кыскача талдоо жүргүздүк. Ал эми селсаяктуулуктун натыйжасы көптөгөн социалдык залалдуулуктарга алып келээри айкын. Алардын өзгөчө коркунучтуусу балдар арасындагы социалдык дезадаптация эсептелинет.

Социалдык турмуштун терс жактарын талдоодо социологдор көп учурда аракеттик, бангилик, паракордук, төрөпейилдик, кызмат абалынан кыянаттык менен пайдалануу, ачкөздүк, инсанга каршы кылмыш, тааныштык, селсаяктык, эмгекке, өз милдетине туура эмес мамиле, эмгек тартибин бузуу, сойкулук, коомдун бергенине караганда көбүрөөк алуу, никеге жана үй-бүлөгө жоопкерсиз мамиле, эмгек чарбасыздык сыяктуу түшүнүктөрдү пайдаланышат. Бардык курактагы категорияларды изилдөөлөрдүн маалыматтары боюнча жаштардын арасындагы терс көрүнүштөрдүн таралыш өлчөмү аябай тынчсыздандырат. Инсанга, коомго,

мамлекетке каршы кылмыштардын өсүшү менен катары уюшулган кылмыштуулук мафиялык топтордун тигил же бул түрүр чындап эле коркунуч туудура баштады. Чектен чыккан жүрүм-турумдун баңгилик, сойкулук, коррупция сыяктууларынын жашыруун чүмбөттөрү ачылды. Ачык илимий жана саясий талкуулардын бутасы экономикалык кылмыштуулук, криминалдык жүрүм-турум менен мүнөздөлгөн жаштардын ар кандай бирикмелери болуп калды. Улутчулдуктун жана анын өтө ашынган көрүнүшү шовинизмдин маселелери өтө катуу курчуду. XX кылымдын 60 – 70 - жылдардагы өзүн-өзү жооткотуу абалы коомдук-социалдык өтө курч маселелердин бирин байкабай калуунун себептеринен болуп чыкты. Чыныгы түзүлгөн абалды талдоо көргөзгөндөй, баңгичилик мүчөлөрү социалдык-адептик жактан толук бузулган кандайдыр бир топтор менен чектелбейт. Бул балээ ар түрдүү коомдук топторду кучагына камтыды. Калктын бир кыйла жөндөмдүү бөлүгүнүн өкүлдөрүнө зыян келтирди. Баңги затты пайдалангандар аны сатып алыш үчүн чоң акча төлөшөт. Албетте, ага керек акчаны баңгизатты пайдалануучулардын көпчүлүгү кылмыш жолу менен табышат, анткени алардын көбү иштебейт, иштеген күндө да анчалык акча табышпайт. Мунун баары баңгичиликти көрмөксөн болуп коюуга мүмкүн эмес, ал коомдук илдетке айланды деп жыйынтык жасоого мүмкүндүк берет: бул көрүнүшкө каршы күрөшүүгө терең ойлонулган чаралар керек, алгач анын социалдык терең себептерин да аныктоо талап кылынат [40]. Адамдар жалпы маданиятынын төмөндүгү начар үгүт-насыят менен зордукчул чараларды колдонууга умтулуу менен, чыдамдуу менен тынымсыз эмгектин ордуна буйрук берүү ыкмалары менен коштолду.

Бирок эң башкысы аракеттик маселелерин чогуу чечүү, анда бир жерде социалдык да, медициналык да чараларды, укуктук да, ошондой эле адептик жолго салууну да, административдик аракеттер менен адамдын өзүнүн жоопкерчилигин да бир бүтүндүккө келтирүү зарыл.

Кылмыштуулуктун бардык көрүнүшү бул чектен чыккан жүрүм-турумдун эң акыркы деңгээли, анда инсандын, социалдык институттардын

жана коомдун кызыкчылыктары коркунуч алдында калат. Албетте, бир дагы коом укукка каршы аракет кылган жүрүм-турумга жана ага каршы кандай каражаттар, ыкмалар менен күрөш жүргүзүүгө көңүл кош болгон эмес. Илимий адабиятта юридикалык тажрыйбада колдонгонго караганда кылмыштуулук кылмыш иштеринин тагыраак жана айкыныраак бөлүнүшүн берүүгө ар кандай аракеттер жасалган. ошону менен бирге эле кызыктуу жана терең изилдөөлөрдө коомго каршы жүрүш-туруштун айрым топторуна, мисалы, А. М. Яковлевдин "Социология экономической преступности" аттуу китебинде жалпылоо жасалган [151].

А. А. Марьковдун ою боюнча, кылмыш статистикасына таянууга болбойт, анткени ачылган фактылар гана эсепке алынат. Ал бул кылмыштуулуктун санынын 5%ке жакынын гана түзөт. Демек чыныгы зыян 20 эсеге көп. Бирок, бул сандар да салыштырмалуу, анткени азыр жеп-ичүүлөрдүн табуунун натыйжасы үч эсеге төмөндөп кеткен. Муну толук негизде кызыл кулактык деп айтса да болот: турмушта ал бажырайып гүлдөп барат, а бирок кылмыш статистикасында болсо соттолгондордун саны 31%ке азайган. Жогоруда белгиленгендей, уюшулган кылмыштуулук, мафия жана күрөш курч мааниге ээ болот. Россиянын кылмыштуулук жана күрөш жүргүзүү башкармасынын башчысы А. И. Гуровдун ою боюнча ал үч белги менен мүнөздөлөт. Алар:

-бул айкын түзүлүшү жана иерархиялык байланыштары бар кылмыштуу коом;

- бул үзүлбөгөн кылмыштык байлыгы үчүн түзүлгөн коом;

-бул анын мафияда кызматтагы мамлекеттик аппараттын өкүлдөрү менен байланышы.

Селсаяк жүрүм-жүрүм жалпы коомдук нормаларга ылайык келбеген, группанын же социумдун талаптарына жооп бербеген жүрүм-турум. Селсаяк жүрүм-турумду Т. Мертон (1949) сунуштаган типологиясы көптөгөн адистер тарабынан колдоого алынат. Мертондун идеясы боюнча девиация маданий максат менен ага жетүү каражаттарынын ортосундагы ажырымдын

натыйжасында пайда болот. Бул аныктама девианттык иш-аракеттердин типологиясынын негизинде жатат.

Азыркы коомдо субмаданияттын ар кандай түрлөрү кездешет, социологияда бул түшүнүк жаштарды жана девианттуулукту изилдөөдө пайдаланылат. Экинчи дүйнөлүк согуштан кийин жаштар проблемасына өзгөчө көңүл бурула баштаган. Анткени, 12 жаштан 20 жашка чейинки жаштар өздөрүнүн өзгөчө социалдык идентификалуулугун иштеп чыгышты, ал кийинүү же музыка сыяктуу өзгөчө көрүнүштөр менен мүнөздөлөт. Бул тенденциянын негизги себептеринин бири катары жаштардын арасында кокустан пайда болгон кирешелерди, балалык менен өспүрүм жетилүүнүн ортосундагы мезгилдин көбөйүшүн кароого болот [26].

Турмуштун терс жактарын талдоодо социологдор көп учурда аракеттик, паракорлук, төрөпейилдик, кызмат абалынан кыянаттык менен пайдалануу, ачкөздүк, инсанга каршы кылмыш, тааныштык, селсаяктык, эмгекке, өз милдетине туура эмес мамиле, эмгек тартибин бузуу, коомдун бергенине караганда көбүрөөк алуу, никеге жана үй-бүлөгө жоопкерсиз мамиле, эмгек чарбасыздык сыяктуу түшүнүктөрдү пайдаланышат. Бардык курактагы категорияларды изилдөөлөрдүн маалыматтары боюнча өспүрүмдөр арасындагы терс көрүнүштөрдүн таралыш өлчөмү аябай тынчсыздандырат. Өспүрүмдөр арасындагы социалдык терс кубулуштарга сын мамиле жасоо менен сактап калуу үчүн болгон аракет, ага карата аяр мамиле жасоо жана аны адекваттуу пайдалануу - улуттун жана жалпы адамзаттын учурдагысы менен келечегине кам көрүүсү катары кабыл алуу максатка ылайыктуу. Өспүрүмдөр маданиятын көтөрүү - цивилизациялуу коомдун мүнөздүү белгиси. Андыктан, мындай маселеге кайрылуунун өзгөчө актуалдуулугу - анын коомдук баалуулугунда. Мамлекеттин социалдык саясатынын негизги максаты жаштардын ар тараптуу өнүгүшү жана бактылуу жашоосу үчүн керектүү шарттарды түзүп берүүгө багышталган. Мында эмгекти, ден - соолукту коргоо, акы төлөөнү камсыздоо, үй-бүлөгө мамлекет тарабынан

жардам көрсөтүү, майыптарды, картаң адамдарды колдоо, социалдык кызматтын системасын өнүктүрүү, мамлекеттик пенсияларды, пособие жана социалдык коргоонун башка гарантияларын негиздөө башкы орунда турат.

Азыркы учурда өспүрүмдөр социалдык жардамга жана социалдык коргоого муктаж. Өспүрүмдөр арасындагы кылмыштуулук жана чектен чыгуучулук өсүүдө. Социалдык жардамдын жана коргоонун муктаждыгы төмөнкү фактылардан улам келип чыгууда: никесиз төрөлгөн балдардын саны өсүүдө, ата - энеси тирүү туруп жетим балдар көбөйүүдө, ар бир экинчи жана үчүнчү нике бузулууда, жылдан жылга тоголок жетим балдардын саны көбөйүүдө, аборт кылгандар да аз эмес, жаш балдардын майыптыгы, алардын материалдык, психологиялык жана юридикалык жардамга муктаждыгы, ал эмес психикалык жактан ооруган адамдардын саны калктын 3 - 1 бөлүгүн түзүүдө, кылмыштуулук өсүүдө, жана ошол кылмыштар көпчүлүк убакта жаштар, жашы жете электер тарабынан аткарылууда. Өспүрүм курак жалпылап алганда, бул мезгил 12ден 17 жашка чейинки мезгилди камтыйт. Бул учурду өткөөл деп коюшат. Бул учурда бала ата-энеси менен тез-тез кайым айтышып, өзүнүн пикирин жактоого же өз алдынча болууга аракет жасайт. Чектен чыккан жүрүм - турумдун негизин азыркы учурда өспүрүмдөрдүн баңгиликке тартылуусу, аракеттикке берилүүсү, кыздарыбыздын сойкулугу жана жашы жете элек балдардын арасында кылмыштуулук түзөт. Наркотикалык заттарды колдонгон жаш балдардын саны жылдан жылга 3 -5 эсе көбөйүүдө. Социалдык жагымсыз шарт өспүрүм куракка чейинки балдарга мыкаачылык менен мамиле жасоонун, психологиялык стресстин, оорунун, өзүн - өзү өлтүрүүнүн жана сойкулуктун себеби болуп калууда.

Чектен чыгуу - бул коомдо кабыл алынган нормаларга баш ийбөө, аларды теңине албоосу эсептелет [14].

Социалдык норма - бул мамлекет тарабынан кабыл алынган мыйзамдар, административдик уставдар, улуттун каада-салты, жашоо-тиричилигибиздеги көпчүлүгүбүз тарабынан көнүмүшкө айланган жашоо

мыйзамдары кирет. Ал эми социалдык норманын жөнгө салуучусу болуп коомдогу көпчүлүк жарандардын пикири саналат. Психологдор жана социологдор жүрүм-турумдун чектен чыгуусун илимий термин менен төмөнкүчө аташат: девианттык жүрүм-турум- англис тилинен которгондо бул сөз «чектен чыгуу» дегенди түшүндүрөт. Алар төмөнкүчө бөлүнүшөт: Девианттык жүрүм-турум, делинквенттик жүрүм-турум, кылмыштуулук. Девианттык журум-турум – бул коомдо эң көп жасалуучу жүрүм-турумдар. Буга мисал катары улуттун каада-салтын сактабоо бул улуттун менталитетине жооп бербөө, башка нормаларга баш ийүү болуп эсептелет.

Т.Парсонс социалдык көзөмөлдөөнүн төмөнкү методун киргизген. Алар: коомдон бөлүп салуу (изоляция) – бул өтө ашынган кылмышкерлерге колдонулат жана бул жерде аны реабилитациялоо каралган эмес. Тартип бузуучунун контакт түзүүсүнө чек коюу, бирок толук коомдон бөлүп салуу эмес. Ал өзү качан коомго кайрылганга жана андагы эреже, нормаларды сактаганга даяр болгондо коомго кайтып келүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болот; Реабилитация – тартип бузуучунун коомго кайтып келип өзүнүн социалдык ролдорун аткарууга даярданышы. Бул боюнча атайын психологдор, социалдык кызматкерлер иш алып барышат. Алар чектен чыккан жүрүм-турумду милиция, түрмөдөгүлөрдөн айырмаланып, реабилитацияны социалдык бакубатсыздык көйгөйү катары карайт. Бул жердеги эң негизги нерсе жазалоо эмес, ал ошол абалга дуушар болгондорго аярлап, жүрөгү менен мамиле кылуу, социалдык- психологиялык, медициналык жана башка профилактикалык иш чараларды аткарууга багытталган. Бул жерде сөзсүз түрдө инсандын жардам алууга болгон өз каалоосунун бар же жоктугунан көп нерсе көз каранды.

Селсаяк жүрүм-турумду эки типте кароого болот. Алар:

1. Психологиялык саламаттыктын нормаларынан четтеген жүрүм-турум, башкача айтканда адамда жашыруун же, ачык психикалык четтөөлөрдүн үчүнчү зонасындагы адамдар, б.а. астениктер, исизоиддер, эпилептиоиддер ж.б. психикалык жактан нормалдуу эместер түзүшөт.

2. Нормалдуу нравалык нормадан четтеген жана социалдык патологиянын түрдүү формаларында мастыкта, наркоманияда, ж.б. терс көрүнүштөрдө чагылдырылган жүрүм-турум. Девианттык жүрүм - турумдун мындай түрлөрү туура эмес иш-аракеттерден же кылмыштуулуктан көрүнүшү мүмкүн. Эгерде андай иш-аракеттер коомдук мамилелерге чоң зыян келтирбесе, административдик мазмундагы чаралар (административдик камоо, айып салуу) колдонулушу мүмкүн. Ал эми социалдык жана медициналык кызмат алар менен социалдык жана психологиялык адаптация боюнча иш-чаралардын комплексин жүргүзүшөт.

Эгер девиант кылмыш жасаса, ал кылмыш закондуулугу боюнча жооп берет. Ошол себептүү кылмыштуулук девианттык жүрүш туруштун түрү катары негизинен юриспруденция тарабынан, ал эми аморалдык жүрүш туруш социология, психология, психиатрия аркылуу изилденет.

Селсаяк жүрүм-турумдун негизги субъектилери катары психологиялык патологиянын негизги формалары менен азап чеккен, ошол негизде аморалдык жүрүм-турумга ыктаган адамдарды кароого болот.

Алкоголизм, наркомания, проституция, социалдык патологиянын башка формалары менен жабыркаган адамдардын девианттык жүрүм-турумунун себептери катары төмөнкүлөрдү эсептөөгө болот:

1. Селсаяк жүрүм-турумдун негизинде биринчи кезекте социалдык теңсиздик жатат. Бул калктын көпчүлүк бөлүгүнүн, айрыкча жаштардын турмуш деңгээлинин төмөндүгүнө, коомдун кедей жана байларга бөлүнүшүнө, жаштардын өзүн-өзү өнүктүрүү аракетиндеги кыйынчылыктарга байланыштуу. Базар экономикасындагы өзгөрүүлөр, жумушсуздук, инфляциялык басым, коррупция, финансылык көйгөйлөр да терс таасирин тийгизүүдө.

2. Селсаяк жүрүм-турумдун моралдык-этикалык фактору коомдун нравалык маданиятынын төмөн деңгээлинде рухийсиздикте да

чагылдырылат. Аны болсо жалпыадамзаттык маассалык маданияттын терс кубулуштарынын натыйжасы катары кароого болот.

Өлкөбүз 90-жылдардын башында кабылган татаал, көп жагынан драмалык жагдайдан чыгуунун жолдорун издөөдө социалдык – саясий жана экономикалык факторлордон сырткары маданий, рухий прогресске чоң көңүл буруунун зарылдыгын турмуш өзү тастыктады. Бул маселе билим берүү жана тарбиялоо системасы жогорку рухий байлыкты калыптандыруу менен түздөн-түз байланышкан.

Чыныгы рухийлик - жакшылык жана ак ниеттүүлүк, сүйүү сезимдеринин идеяларынын жыйындысы, сулуулук менен идеалдын, абийир менен боорукердиктин биримдиги, адамдар жана жаратылыш менен гармонияда жашоо, билимге умтулуу - инсанды эрдиктерге шыктандырып, адал иштин ийгилигине, оптимизмге ишеним пайда кылат. Ал эми рухийсиздик адамдын эркин бошотуп, адилеттүүлүккө жетүүгө болгон ишенимди жоготуп, эгоизмди. Кылмышкердикти пайда кылат. Ошол себептүү ар бир адамды рухийсиздиктин жолунан четтетип, оң рухий маданиятын калыптандырууга жардам берүү мезгилдин актуалдуу проблемаларынан болуп эсептелет.

Рухийликти калыптандыруунун салттуу очогу катары үй-бүлө, мектеп, диний уюмдар, китеп, театр эсептелсе, акыркы мезгилдерде ага ММК (массалык маалымат каражаты): басма, кино, радио, телевидение кошулду.

3. Селсаяк жүрүм-турумду колдогон же, нейтралдуу мамиле кылган айлана-чөйрө. Жаш девианттар - алкоголиктер, наркомандар, проституткалар көбүнчө туура эмес үй-бүлөлөрдөн чыгышат.

Белгилүү психолог, изилдөөчү Р. Шертоктун идеясы боюнча эгерде жаш адам өзүнүн керектөөлөрүн легалдуу чыгармачыл ишмердүүлүктө же активдүү антиукуктук көрүнүштөрдө камсыздай албаса, ал өзүн инсан катары бузуп жарууга алып келген ишмердүүлүктө кемчиликтерин компенсациялашы мүмкүн.

Селсаяк жүрүм-турумдун көрүнүү формалары:

Наркомания - наркотиктерге физикалык жана психикалык көз карандылыкта чагылдырылган оору, ага болгон тынымсыз умтулуу организмдин физикалык жана психикалык жактан алсызданышына алып келет. Жаштардын наркоманияга кабылышы үй-бүлө жана коом тарабынан болгон көзөмөлүн жоктугунан, өспүрүм нормалдуу эмес группанын кадыр-баркынын таасирине дуушар болгон мезгилден тартып башталат.

Масчылык жана алкоголизмдин ортосунда белгилүү айырмачылык бар. Алкоголизм спирттик ичимдиктерге карата патологиялык умтулуу, аны коштогон социалдык-нравалык деградация менен мүнөздөлөт. Масчылык-алкоголду ченемсиз колдонуу, ал ден-соолукка чоң зыян келтирүү менен бирге инсандын социалдык адаптациясын бузат. Калктын депопуляция процессинин негизги себептеринин бири катары өспүрүмдөрдүн кокустуктардын, уулануунун, наркотиктердин, травмалардын, чыр-чаактарга катышуунун, суициддердин натыйжасындагы өлүмүнүн өсүшү каралат.

Жаштардын рухий деградациясы да коркунучтуу көйгөйлөрдүн бири. Жаштар девиантынын өсүшүнүн үй-бүлөдөгү жетишпестиктер, ажырашуулар, үй-бүлөдөгү чыр-чатактуу жагдайлар менен байланышта экендигин турмуш ырастоодо.

Социалдык татаалдыктар, терс эмоциялардын көптүгү, жалпы эмоционалдык-психологиялык чыңалуу жаштардын социалдык-психологиялык ден-соолугуна терс таасирин тийгизүүдө. Невроздор, коркунуч, кыжаалатчылыктар адаптациялык мүмкүнчүлүктөрдүн бузулушуна алып келет.

Азыркы өспүрүмдөрдүн физикалык өнүгүүсү акырындап, эмгекке жөндөмдүүлүктүн көрсөткүчтөрү төмөндөөдө.

Акцелерация көрүнүшү децелерация (секин өнүгүү, биологиялык курактын календарлык же хронологиялык өсүүдөн артта калышы, төмөнкү салмак, түзүлүштүн астеникалык тиби) менен алмашууда.

Сексуалдык-жыныстык тарбия берүү маселелериндеги ата-энелердин жана дарыгерлердин компетентсиздиги, контрацептивдер жөнүндөгү маалыматтардын аздыгы, эрте жыныстык турмуш, кааланбаган кош бойлуулук, аборттор, венерикалык оорулардын көбөйүшү, жыныстык чөйрөдөгү башка оорулар, тукумсуздук репродуктивдүү ден-соолуктун төмөндөшүнө алып келет. Жогоруда аталгандардын баары коомдун социалдык жыргалчылыгына терс таасирин тийгизет.

Бул маселелер мамлекет тарабынан ирээттүү жаштар саясаты иштелип чыгып, иш жүзүнө ашканда гана чечилиши мүмкүн.

Жыныстык тарбия - тестиер балдарда, өспүрүмдөрдө жана жаштарда жыныс маселесине карата туура мамилени тарбиялоого багытталган иш-чаралардын системасы, жыныстардын социалдык жана нравалык нормаларга, салттуу рухий баалуулуктарга ылайык келген психологиялык жана физиологиялык өзгөчөлүктөрүн түшүнүүгө жөндөмдүү болгон эркек жана кыз балдардын бүтүн көз карашын калыптандырууга байланышкан нравалык тарбиянын бөлүгү.

Эң биринчи тарбиячылар- ата-энелер, жыныс жөнүндөгү алгачкы суроолор менен бала ата-энеге кайрылат. Баланын суроолоруна ата-эне бала түшүнө ала турган деңгээлде, чындыкты гана айтып жооп бериши зарыл.

Жети жашында балдар жыныстардын негизги айырмачылыктары, эне менен атанын баланын пайда болушундагы ролу, эненин организмде наристенин өнүгүшү, анын төрөлүшү жана тамактанышы жөнүндөгү маалыматтарга ээ болушу максатка ылайыктуу.

Коомдогу мындай негативдүү көрүнүштөрдүн көбөйүп жатышынын дагы бир себеби катары бош убакытты туура пайдаланбоо эсептелет. Бүгүнкү

күндө жаштар үчүн бош убакытты кайсы жерде өткөрүү бир топ проблемаларды пайда кылууда. Мектептен тышкары ишканалар бүгүнкү кризис учурунда функцияланууга жөндөмсүз. Спорттук ийримдерге каражаты жетиштүүлөрү гана катышып, кедейлер четте калууда.

Жогоруда белгиленген терс көрүнүштөр девианттуу жүрүм-турумдун жайылышына шарт түздү. Аларды тез арада жоюуга аракеттенүү мамлекеттин, ошондой эле ар бир инсандын зарыл милдети.

Дүйнөлүк коомчулук ВИЧ/СПИД проблемасы боюнча терең тынчсызданууда, ООН тарабынан кабыл алынган бул илдетке каршы күрөшкө тартылуу жөнүндө Декларацияда, атап айтканда, төмөндөгүдөй белгиленет: "Өтө коркунучтуу деңгээлге жеткен глобалдуу эпидемия адамзаттын өнүгүүсүнө жана коопсуздугуна карата эң бир олуттуу чакырыктардын бири болуп саналат. Ал бүткүл дүйнө боюнча социалдык-экономикалык прогресске шек келтирет жана коомдун бардык катмарларына - улуттарга, жамааттарга, үй-бүлөгө жана ар бир айрым адамга тиешелүү болот".

Декларацияга ылайык өлкөнүн негизги көңүлү инфекциясынын жайылышын болтурбай коюуга бурулууга тийиш. Жоопкерчиликтүү жүрүм-турумга колдоо көрсөтүү жана сактануу каражаттарын алуу мүмкүнчүлүгүн жогорулатуу маанилүү аспектилердин бири болуп эсептелет. Ыктыярдуу түрдө консультация берүүнүн жана тесттен өткөрүүнүн, медициналык жол-жоболордун коопсуздугун камсыз кылуунун, жыныстык жол менен жуга турган инфекцияларды дарылоонун жана ВИЧ инфекциясынын жатын аркылуу жугушун болтурбай коюнун программалары иштелип чыгууга тийиш.

ООНдун СПИД боюнча атайын сессиясынын Декларациясынын бардык ушул пункттары 2001-2005-жылдарда профилактикалоо боюнча мамлекеттик жаңы программада эске алынган [17].

ВИЧ инфекциясынын жайылышына байланыштуу Кыргызстанда жагдайдын кескин начарлашына байланыштуу жана ООНдун Генералдык Ассамблеясынын СПИД боюнча атайын сессиясынын Декларациясына ылайык ооруну профилактикалоо боюнча мамлекеттик программаны колдоого багытталган 2002-2004-жылдарда Кыргыз Республикасында ВИЧ/СПИДди профилактикалоо боюнча биргелешкен кеңири программа иштелип чыкты. Ушул программаны жүзөгө ашыруу өлкөнүн Өкмөтүнө профилактикалык программаларды иштеп чыгууга жана өткөрүүгө жардам берет жана ВИЧ инфекциясынын эпидемиясын чектөө жана анын социалдык жана экономикалык кесепеттерин төмөндөтүү боюнча бардык улуттук жана эл аралык уюмдардын күч-аракеттерин бириктирүүгө жана координациялоого жардам берет.

2002-жылдын 4-июлунда ЮНАИДС (Женева) эл аралык эксперттердин тобунун илимий изилдөөлөрү жөнүндө пресс-реализ жарыялаган. Окумуштуулардын пикири боюнча 2005-жылга карата комплекстүү профилактикалык программаларды ырааттуулук менен аткаруу эрезеге жеткен калктын арасында СПИДди жуктуруунун жаңы учурларынын санын 64% чейин кыскартууга жана 2010-жылга карата эрезеге жеткен адамдардын арасында ВИЧ инфекциясынын жаңы учурларын болтурбай коюуга мүмкүнчүлүк берет. Окумуштуулар ушул максаттарга жетишүү үчүн төмөндөгү эрежелерге ылайык аракеттенүү керек деп эсептешет: массалык маалымат каражаттарында маалыматтык компанияларды өткөрүү; калкты коопсуз каражаттар менен камсыз кылууга жетишүү; өлкөлөрдө ыктыярдуу түрдө тесттен өткөрүүнү жана консультация берүүнү уюштуруу; ВИЧтин энеден балага жугушун профилактикалоого өзгөчө көңүл буруу; профилактикалоо маселелерин мектепте билим берүү программаларына жана мектептен окубаган жаштар үчүн программаларга киргизүү, ошондой эле жумушчу орундарында атайын программаларды ишке ашыруу каралган.

Кыргыз Республикасында ВИЧ инфекциясынын жаңы учурларынын санынын кескин өсүшүнө карабастан өлкөдөгү ВИЧ инфекциясына чалдыккандардын саны анчалык көп эмес. Ошондуктан бизде инфекциянын андан ары жайылышын болтурбай коюунун айкын мүмкүнчүлүгү бар. Бул үчүн өлкөнүн зарыл болгон мүмкүнчүлүгү жана саясий эрки бар, мунун өзү профилактикалык программаларды ийгиликтүү өткөрүүнүн ажырагыс шарты болуп саналат.

Кыргызстан наркотрафиктин негизги маршруттарынын биринде жайгашкан, ошондуктан наркотиктер арзан жана мүмкүнчүлүк жогору.

1986-1987-жылдарга чейин өлкөдө негизинен гашиш жана апиийим наркомандарынын чанда кезиккен учурлары байкалган. Наркотиктерди көзөмөлдөө боюнча мамлекеттик комиссиянын отчетунда 1991-жылдан 2000-жылга чейинки мезгилде өлкөдөгү наркомандардын саны эң аз дегенде 6 эсе өскөндүгү белгиленет. Мында акыркы жылдарда Кыргызстанда наркомандын орточо статистикалык курагы 14-15 жаш куракка чейин ылдыйлаган жана наркотиктерди андан дагы эрте куракта 10-12 жаштан тартып керектөөнүн анда-санда кезиккен фактылары белгиленген. Инъекциялык наркомандардын дээрлик жарымы алда канча ишкердүү куракта (21 жаштан 30 жашка чейин) жаа 15%ке жакыны 16 жаштан 20 жашка чейинки курактагы жаштар түзөт. Саламаттык сактоо министрлигинин республикалык наркология борборунда 2002-жылдын 1-январына карата наркотиктерге көз каранды болгон 5100 пациент, анын ичинде 30га жакын жашы жете элек балдар расмий эсепте турат.

Республиканын аймагы аркылуу транзит менен өткөн апиийимдин жана героиндин көлөмдөрүнүн жогорулашы республиканын граждандарынын арасында наркотиктерди инъекциялык керектөөчүлөрдүн 96,8%ке чейин өсүшүнө алып келди, мунун өзү ВИЧ инфекциясын, гепатитти жана башка дарттарды эбегейсиз өлчөмдө жайылтуу коркунучун алып келүүдө.

Наркоманиянын жайылышынын чыныгы масштабдары расмий статистиканын маалыматтарынан олуттуу түрдө жогору турат. ПРООНдун, ЮНЭЙДСтин жана Сорос-Кыргызстан фондунун биргелешкен долбоорунун алкагында 2000-жылы наркотиктерди инъекциялык керектөөчүлөрдүн арасында жүргүзүлгөн жүрүш-турушка байланыштуу иликтөөлөр ушул топтун өкүлдөрүнүн ВИЧ инфекциясына чалдыгуу мүмкүнчүлүгү боюнча өтө эле оома экендигин айгинелеп турат.

Жогоруда белгиленгендей, социалдык көп түрдүү татаалдыктар, терс эмоциялардын көптүгү, жалпы эмоционалдык-психологиялык чыңалуу жаштардын социалдык-психологиялык ден-соолугуна терс таасирин тийгизүүдө. Невроздор, коркунуч, кыжаалатчылыктар адаптациялык мүмкүнчүлүктөрдүн бузулушуна алып келет. Мындай социалдык залалдуулуктардын генезистик факторлорунун маанилүүсү - массалык маданияттын терс жагдайларынын таасири экендиги байкалып олтурат.

Чындыгында, массалык маданият - өзүнүн мазмуну боюнча демократиялуу сыяктанганы менен, чыгармачыл, рухий-ыймандык сапаттагы адамды программалаштырылган адам түспөлүнө ылайыкташкан, бирок, рухий жупунулаштырылган, адамды макулук деңгээлине алып баруучу реалдуу коркунучтарды жаратууга жөндөмдүү. Анын көп сериялуу, тираждалган мүнөздөгү продукциясы төмөнкүдөй спецификалык белгилерди камтып турат. Алар: адамдар арасындагы мамилелердин жупунуланышы; сентиминталдуулуктун, оюнкарактуулуктун, шаан-шөкөттүүлүктүн өкүм сүрүшү; зомбулук менен секстин натуралдык тамшандыруучулук даражасынын өсүшү, же жашоо ырахаты сыяктуу бааланышы, дене кумарын жазуунун күч агышы; күчтүү инсандардын материалдык же, акча буюм ийгилигине ээ болушу, комфорттук жетишкендиктин жогорку баалуулука айланышы; жупуну символикаларга сыйынуунун жана маданияттын деңгээлин ортолоштуруунун орун алышы ж.б.у.с..

Адам абстрактуулугунун баш аламандуулугунан айкын социомаданий контекстке, баалуулуктар системасына топтоштуруу социалдык иштердин

прагматикалык милдеттеринин бири. Социалдык иштер - адамга карата түрдүү проблематикалык маселелерди интеграциялоого жана жөнгө салууга жөндөмдүү. Анда: гуманизм идеясына сугарылган адамды сүйүү, урматтоо менен аны жогорку жетишкендик катары кароо жана инсандын ар тараптуу жана гармониялуу өнүгүүсү үчүн зарыл болгон ыңгайлуу шарттарды камсыз кылуу талаптары жатат. Адамдын гармониялуу өнүгүүсүндө анын табийгый башталышы менен маданий өрчүүсүнүн шайкеш келиши негизги мааниге ээ. Андагы эң негизги принципалдуу маселе социалдык - философиялык маанидеги «адамдык» жана философиянын этикоэстетикалык багыттагы «адамгерчилик» жашоону түзүү болуп саналат.

Мына ошол гуманизм идеясынын алкагынан келип чыккан социалдык багыттагы үй - жайсыздык, жакырчылык, жумушсуздук, чектен - чыккан жүрүм - турумга ээ өспүрүмдөр менен иштөө, качкындарга, майыптарга жана кары - картаңдарга жардам берүү, энеликти жана балалыкты коргоо, социалдык колдоо көрсөтүү маселелери социалдык иштердин социомаданий проблематикасын түзөт.

1.2 Мектеп жашындагы балдар арасындагы дезадаптация процессинин индикаторлору (көрсөткүчтөрү)

Мектеп жашындагы балдар арасындагы дезадаптация процесси айрым окумуштуулардын пикири боюнча кайтарымдуу көрүнүш башкача айтканда аны алдын алууга жана бейадап балдар менен өспүрүмдөрдүн ресоциализациясы маселесин башкарууга мүмкүн. Бирок бүгүнкү күндөгү социалдык профилактикалык жана коррекциялык иштер системасында түзүлгөн кырдаал абалды жеңилдеткенге жарамсыз, ошол себептүү социалдык саясатта балдардын селсаяктыгын алдын алуу, «дейди» балдар үчүн атайын социалдык реабилитациялоо максатын көздөгөн мекемелерди түзүү.

Бейадап же дейди балдардын жана өспүрүмдөрдүн мекемелеринин милдеттери төмөнкүлөр эсептелет:

- Кароосуз калуучулукту, селсаяктыкты, бейадаптыкты алдын алуу;
- Ата-энелердин күнөөсү менен же экстремалдык шарттарда күч колдоону же психикалык зомбулукка зомбулукка учураган кырдаалдарда кабыл алынган балдарга психологиялык-медициналык жардам көрсөтүү;
- Балдар жана өспүрүмдөрдө жүрүм-турумдардын тура формаларын, айланадагылар менен мамилелешүүнүн тура жолдорун калыптандыруу;
- Ата-энесиз калган балдарга асыроочулук функциясын өтөө;
- Инсандын кризистик абалын жоюу үчүн психологиялык жана педагогикалык колдоо көрсөтүү;
- Үй-бүлөсүнө кайтысууна көмөктөшүү;
- Билим алуу мүмкүнчүлүгүн камсыз кылуу;
- Эртеңки жашоосуна кам көрүү.

Бир сөз менен айтканда, мындай мекемелердин ишмердүүлүгүнүн негизги максаты – балдарга социалдык коргоо жана колдоо көрсөтүү жана реабилитациялоо болуп саналат. Балдардын адистешкен мындай

мекемелеринин түзүлүүсү балдарга жана өспүрүмдөргө экстрендик жардам көрсөтүүгө мүмкүндүк түзөт.

Нервдик психика менен ооруган адамдар психологиялык-педагогикалык реабилитациялоо программалар негизинде стационардык дарылоо. Дезадаптацияланган балдар жана өспүрүмдөргө карата педагогикалык дарылоо же коррекциялык өнүктүрүүчү дидактикалык программалар, педагогикалык реабилитациялык борборлорду аткарат.

«Рэкет» деген сөз англис тилинен которгондо «зордук-зомбулук, доочулук» дегенди билдирет. Рэкет – бүгүн биздин балдарга, а түгүл кээде мугалимдерге көрсөтүлүп жаткан зомбулук. Көпчүлүк мектептердин жетекчилери, мугалимдери, ата-энелер мектептерде, лицейлерде рэкеттин бар экендигин билишсе да, бул көйгөйдөн чыгуу мүмкүн болбой жатат.

Мектептердеги рэкетчиликтин жаш балдарга чейин жеткендиги кооптондурад. Ошондой эле, рэкетчилик уюшкан мүнөздөгү топторду түзүп, бир аймактын уюшкан топ балдары экинчи аймактын уюшкан топ балдарын уруп-согуп жазалоосу, доочулук күч алды. Аныктап айтканда, рэкеттин кеңири жайылып, күчөшүнө жазаланбагандык себеп болууда. Азыр «калканчы бар» («крышует») деген сөз өтүмдүү болуп калды. А түгүл бүгүнкү күндө рэкетчиликтин курмандыктары бар, алар зомбулукка чыдабай өзүн-өзү өлтүрүп, же зордук менен өлтүрүлгөндөр кездешүүдө.

Биздин коом биздин балдардын үстүнөн жүргөн зомбулукка качанкыга чейин чыдайт? Коом, мектеп жана балдар менен иш алып барган укук коргоо органдары тарабынан мектептердеги рэкетчиликти түп-тамыры менен жок кылган учурга качан жетебиз деген суроолор ар бирибизди ойлонот.

Балдардын жүрүм-турумундагы терс өзгөрүүлөрдү изилдөөгө көп эмгектер арналган. Бул девиациялык өзгөрүүлөрдүн себептерин, жаратылышын аныктоодо ар түрдүү пикирлер бар, бирок изилдөөлөрдүн авторлорунун бардыгы бул терс өзгөрүүлөр көбүнчө өспүрүм куракта болоорун белгилешет. Баланын чоңоюп келе жаткандагы кулк-мүнөзүнүн, кызыкчылыктарынын түп-тамырынан бери өзгөрүшү өспүрүм курактын

кризисин түзөт. Бул өзгөрүүлөр ушунчалык тез мөөнөттө жүргөндүктөн, бир паста пайда болгондой сезилет. Психологиялык өзгөрүүлөр көп учурда өспүрүмдүн өзүн-өзү түшүнбөстүгүнө алып келип, аны тарбиялоодо, сүйлөшүүлөрдө көп кыйынчылыктарды туудурат. Бул учурда өспүрүмдөр улуулардын тарбиясына баш ийбей, тил албай, өткүр, кежир, урушчаак болуп калышат. Өзүнүн терс жактарын ашкерелеп, кайым айтышат. Өспүрүм түнт тартып, өзү менен өзү болуп, ишенбөөчүлүк көрсөтөт.

Бул окуу куралында биз баланын өспүрүм куракка өтүү учурундагы коомдук турмуштун жаңы ыкмаларын жана эрежелерин үйрөнүүсүндө кезиккен кыйынчылыктарга көбүрөөк токтолобуз.

Өзүн улууларга теңеп көрүп, өспүрүм анча деле айырмачылык жок деген чечимге келет. Ал өзүнүн укуктарын таанып-билип, айланасындагылардан өзүн бала деп эсептөөбөсүн талап кыла баштайт. Бул курактын эң чоң өзгөрүүсү – өспүрүм өзүн бала сезбей, тезирээк чондордун чөйрөсүнө кошулууга аракеттенет, ошол эле мезгилде ал толук жетиле электигин, балалыктын дүйнөсүнөн али чыга электигин мойнуна алгысы келбейт, айланасындагылардан анын бойго жеткендигин кабыл алуусун көздөйт.

Өспүрүм курак баланын коомдо өз ордун табууга, улуулардын турмушуна аралашууга аракет кылган убагы. Балалык дүйнөсүнөн чыгып, бирок улуулардын турмушуна али аралаша элек өспүрүм ар түрдүү социалдык топтордун арасында өзү менен өзү болуп, өспүрүмдөрдүн өзгөчө бир чөйрөсүнө туш келет.

Бирок, чыныгы чоң турмушта өзүнүн «мен» дегенин табыш ал үчүн кыйын, себеби ал өзүн терең баалай албайт, өзүн чоң кишилердин дүйнөсүндө инсан катары алып жүрүүнү үйрөнө элек. Анын «Мен» дегени «Биз» дегенге көбүрөөк жакындашат. Ушул учурда «Биз» (Биз – топбуз) дегенди анын теңтуштары түзөт.

Чоңоюп эр жеткенче өспүрүмдөр ар түрдүү кыйынчылыктарга туш болушат. Өспүрүм өзүнүн турмуш жолун адашуу, жаңылуулар менен издейт. Көпчүлүк өспүрүмдөр түшүнүп-түшүнбөй, турмуштук тажырыйба топтоого

умтулушат, ал тажрыйбанын оң же терс сапаттарынан коркушпайт. Бул убакта өспүрүмдөр өздөрүнүн жүрүм-турумун баалай алышпайт. Көпчүлүк учурда, чоң кишилер ушул өспүрүм курактын калыптана элек мүнөзүн элес алышпайт да, ошондон улам өспүрүмдүн жаңылууга укугу жок деп эсептешет.

Өспүрүмдүн жүрүм-турумунда кандай өзгөрүүлөр болсо да аны калыптанган мүнөздөй кабыл алышат. Мисалы, ээнбаштык кылды, же оңолду деп гана кабыл алышат, эч качан аны тажрыйба топтоо катары карашпайт. Мындай одоно катачылыктын негизинде, өспүрүм өзүн кандай алып жүрсө да, ал анын негизги кулк-мүнөзү катары кабыл алынгандыгын сезет да, өзгөрүүгө аракет жасабайт. Муну менен өспүрүм өзүнүн жүрүм-турумунун өзгөрүүсүн тандоо укугунан ажырайт.

Мектеп окуучусунун жүрүм-турумуна өзү аралашып жүргөн теңтуштарынын, анын ичинде классташтарынын таасири чоң. Улам эс кирген сайын күчтүү таасирленет. Америкалык психолог Анри Валлон байкагандай, чоңдордун чөйрөсүнө караганда, балдардын чөйрөсүндө өз топторунун мүчөлөрүнө талаптар катуу коюлат да, аларды аткарууда чечкиндүү кадамдар жасалат.

Девиация – (лат. deviation – четтөө) – социалдык илимде коомдо калыптанган ченем жана эрежелерди бузуу деп белгиленет (укук бузуу, кылмыш, аракеттик, баңгилик ж. б)

Теңтуштарынын арасындагы кадыр-баркы өспүрүм үчүн өтө маанилүү. Өспүрүмдөрдүн чөйрөсүндө, алардын таалим-тарбиясынын өсүш деңгээлине жараша, чаржайыт түрдө, ар намыс кодекси түзүлөт. Албетте, бул эреже жана ченемдерди орнотууда өспүрүмдөр чоң кишилердин өз ара мамилелерин туурашат. Өспүрүмдөр арасында ар-намысын сактоо, тендик жогору бааланат да, чыккынчылык, сөзүнө тура албагандык, өзүмчүлдүк, менменсинүү, ач көздүк ж. б. катуу жазаланат.

Өспүрүмдөрдүн чөйрөсүндө ченемдер чаржайыт түрдө түптөлөт. Анын артынан катуу көзөмөл жүргүзүлөт. Эгерде өспүрүм чыккынчылык кылса,

алешемдик кылып, ишеничти актабаса, ур-токмокко дуушар болуп, кемсинүүгө жана жалгыздыкка кабылат. Өспүрүмдөр көп учурда ой-пикири калыптана элек, өзүнүн кызыкчылыгын коргой албаган чабал теңтуштарын жактырбай, тизгиндеп турушат.

Жогоруда айтылгандай, өспүрүмдөрдүн мамиле куруудагы багыты көпчүлүк учурларда чоң кишинин мамиле түзүүсүнө окшош. Бирок, өспүрүмдөрдүн мамилелери, кылган иштери чоң кишилерге караганда сезимталдык менен кабыл алынат.

Топтогу өспүрүмдөр бири-бирине көз каранды болушат, өз ара тең болууга умтулушат, айрым учурларда топтун кызыкчылыгы үчүн баарына даяр турушат. Өспүрүмдөр тобу «Биз» деген ой-туюмга таянат, ал ар бир өспүрүмгө өзүнүн күчүнө ишенич берет. «Биз» деген туюмдун таасирин күчөтүү үчүн өспүрүмдөр окшош кийинишип, ошол топко гана тийиштүү сөздөрдү сүйлөшүп, өздөрүнө түшүнүктүү кыял-жоруктарды жасашып, ушуну менен өзүнүн белгилүү бир топко тиешелүү экендигин билдирип турушат.

Өспүрүмдөрдү бир топко байланыштырып турган көчөдөн алган ар түрдүү кылык-жоруктары, кээде ачык эле уятсыз мамилелери өзгөчөлөнтүп турат. Мындай көчө тарбиясы чоң кишилерге жакпаганы менен, өспүрүмдөр өз курагындагылардын кылык-жоруктарын оңой эле өздөштүрүп алышат. Ошол эле убакта алар одоно кыймыл-аракеттеринин терс таасир берээрине көңүл бурушпайт. Мисалы, балдар бирин-бири эликтеп, тилин көрсөтүп, муштумун түйүп, кулакка чаап, сөөмөйү менен чыкыйын чукуп, бармактарын бириктирип манжасын көрсөтүп, артты карап эңкейип ж. б. у.с. нерселерди тартынбай жасай беришет.

Өспүрүмдөр туура эмес кыймыл-аракет, кылык-жоруктарга терең маани беришпейт. Алар кыз бала, эркек бала экенине карабай, көргөндөрүн кайталай беришет. Жогоруда айтылган кыймыл-аракет, кылык-жоруктар адамды кемсинтүү үчүн жасалаары белгилүү болсо да, өспүрүмдөр үчүн бул кадыресе эле көрүнүш, өз чөйрөсүндө алар көңүл деле бурушпайт.

Албетте, бул оң, тетири түрдөгү кыймыл-аракеттерге өспүрүм өзү өскөн чөйрөсүнүн маданиятына, өзүнүн ички дүйнөсүнүн кабылдоосуна жараша мамиле кылат. Ушул учурда балага үй-бүлөдө бирдей талап коюлушу чоң мааниге ээ. Өспүрүм өзүн-өзү билип, өз алдынча болууга көп аракет жасайт. Эгер ал өзүнөн көп нерсени талап кылып жатышканын сезип калса, ал милдеттеринен тезирээк кутулуу үчүн өзүнөн улуу «ак көңүл» куткаруучусунун колтугуна кирип кетүүгө даяр. Ошондуктан, өспүрүмдүн жетилүү курагындагы мамилелерин түзүүдө чоң кишилер түшүндүрүү иштерин көп жүргүзүүлөрү керек. Болбосо жөн эле талап кое берүү натыйжа бербейт.

Теңтуштары менен (көбүнчө бир короодо тургандар, бир райондо жашагандар, бир мектепте окугандар) бир топ болуп чогулушат да, эмне менен алектенээрин билишпейт. Алар короодо гитара чертип отурушат, же музыка угушат, эгер мотоцикли бар болсо, кечке мотоцикл тебишет, болбосо жөн эле көчө таптап, өздөрүн алаксытуучу окуя издеп жүрө беришет. Кээде ошондой алаксууга кабылышат, бирок андай алаксуунун терс жактары көп болот. Албетте, мындай максатсыз убакыт өткөрүү бардык эле өспүрүмдөргө мүнөздүү эмес, болбосо коом кыйроого учурамак. Биз бул жерде психикалык саламаттыгы соо балдар жөнүндө айтып жатканыбыз жок, биз «турмушка жеңил-желпи мамиле кылган», кийин психиатрдын жардамына муктаж балдар жөнүндө айтылып келет.

Жашы чоңураак өспүрүм топ башында турат, ал спирт ичимдигин ичүүдө, баңгизаттарды колдонууда тажрыйбалуу, психикалык жактан чектен чыгуусу бар, же калгандарынан күчтүүрөөк болот. Эгер топ башындагы өспүрүм тарбиясы начар, криминалдык тажрыйбасы бар болсо, өз чөлкөмүн башка топтордон коргоо үчүн тынымсыз күрөш жүргүзүп, ал топ бандага айланып кетүүсү мүмкүн. Короолордо, чатырларда, жер төлөөлөрдө, бүтпөй калган курулуш, талаа-түздөрдө чогулушат. Топ башы, балдар үйлөрүнө барганда, ата-энелерине кайда жүрүп, эмне менен алектенгенин айтып койбоосун көзөмөлдөйт. Өспүрүмдөргө салыштырмалуу, эгер ал улуураак

болсо, Кылмыш кодексин өз тажрыйбасында билет да, жашы жете элек балдарды аракеттикке, баңгизаттарды колдонууга, кылмыш кылууга үйрөткөндүгү үчүн жаза алаарын жакшы түшүнөт. Анын таасири астында балдар түнт тартып, ата-энелерине каяша айтып, калп айтууга, топ башынын үйрөтүүсү менен ата-энесин алдоого мажбур болушат да, натыйжада ата-энелер балдарынын жашоосун «кимдир-бирөө» жетектеп жатканын байкабай калышат.

Топ башы топтун башка мүчөлөрүнө талашсыз авторитет болуп алат, ал өз ордун бекемдөө үчүн ким болсо да айыгыша салгылашып, өзүнүн күч-кубатын дайыма далилдеп турат. Өспүрүмдөр спорттун күч жумшоочу түрлөрүнө катышып, булчуң эттерин өстүрүп, эрктерин бекемдеп, самбо, каратэ ыкмаларын үйрөнүп, кээде өздөрүнүн тобуна коркунучтуу аттарды коюп, түрлүү лозунгдарды ойлоп табышат. Жыйынтыгында өспүрүмдөрдүн бул тобу өз аймагындагы балдар үчүн жана башка топко кирбеген балдар үчүн анык тозок болот.

Көпчүлүк жетиштүү үй-бүлөдөгү балдар мындай топтун мүчөсү болуп кошулууну эңсешет, аларга жагалданып, акчасы болсо акчасын берип, ар түркүн кызматтарды көрсөтүп, акыры топко кошулат. Ошентип кечээги эле жоош бала спирт ичимдигин ичип, баңгизаттарды колдонуп, жүрүш-турушу өзгөрөт. Мугалим менен ата-эне эмне болуп кеткенин түшүнө албай калышат. Кечээ эле тил алчаак, жөндөмдүү окуучуга бүгүн үйүндө отуруу, мектепте (училищеде) окуу кызыксыз, ал оройлунуп, түнт тартып, кээде ыгы жок ачык-айрым болуп, сабактарды калтырып, мүмкүн болушунча жаңы досторуна качып, үйдөн акча-буюмдарды уурдап барат.

Жеке эле терс таасири бар балдар топтошуп жүрүшпөйт. Кандайдыр бир чогуу кызыкчылыгы бар, же спорттун бирдей түрү менен алектенген балдар да топтошушу мүмкүн. Бирок, тажрыйба көрсөткөндөй, өспүрүмдөрдүн кайсы тобу болбосун, улуулар тарабынан көзөмөлдөнбөсө, эртеби, кечпи, балдарды жолдон чыгарчу бирөө табылат да, укук бузууга жол баштайт. Жеткинчек куракка бирөөнүн таасирине бат кирүү мүнөздүү, акыл-эси

токтоло элек, жоош-момун балдар өзүнөн күчтүү, желкелеп турган теңтушунун таасирине бат берилет.

Өспүрүмдөрдүн көбү өздөрүнө «кумир» издешет ал кино каарманы, актер, белгилүү ырчы, музыкант болушу мүмкүн, алардын кийинүүсүн, чачын жасалгалоосун, жүрүш-турушун туурашат. Эгер ал терс каарман болсо, анда эле мугалимдер, ата-энелер түрдүү жоруктарга даяр болуулары абзел. Жеткинчек куракка мүнөздүү ишенчээктик менен өспүрүм өз кумирин туурап гана тим болбостон, андан «ашып түшүүгө» аракет жасайт.

Бул куракта өспүрүмдүн өзүнүн бекем адеп-ахлактык көз карашы жок. Адеп-ахлактык түшүнүктү өсүп келаткан бала ата-энесинин таасири алдында үйрөнөт, же алардын таасири терс болсо, өзү сыйлаган кимдир-бирөөнүн таасирине берилет.

Чоң кишилерден айырмаланып балдар бирөөлөрдүн терс таасирин андап биле беришпейт. Алар кылмыш, мыйзам, түрмө дегендерди жеткиликтүү түшүнүшпөйт. Улуулардын сөзүнөн гана, уурулук кылбаш керек экендигин угушат, бирок эмне үчүн экенин түшүндүрүп бере алышпайт. Өспүрүмдөр укук бузуудан коркушпайт жана жоопкерчиликти толук сезишпейт. Ошондуктан, көп учурда зөөкүрлөр балдардын коркунучту тогоотпогондугунан, өлүмдөн же майып болуудан тартынбагандыгынан пайдаланышат. Балдар топ башы кандай буйрук берсе да ойлонбостон туруп аткарууга даяр болушат. А түгүл бир аз эле убакыт зөөкүрдүн таасири астында калган баланын жүрүм-туруму өзгөргөнү байкалат. Россиялык психолог В.А. Крутецкий жазып алган өспүрүмдүн сөздөрүн мисалга келтирсек: «Мен азыр чоңойдум, ошондуктан мени кичинесинтип, акыл үйрөтүп сүйлөгөнүнөрдү уккум да келбейт. Кеңеш бересиңби, кеңешинди бер, бирок тең сүйлөш, талап кылгың келеби, талап кыл, бирок чоң кишиден талап кылгандай, эгер күнөө кылсам, жазала, бирок кичине баланы жазалагандай эмес, болбосо, «бөлөк партага отур, сабактан кийин кечирим сура!», ушу да жазабы? Мен эмне, 1-чи класстын окуучусумунбу?» – дегенинен улам улуулар балдардын жаш өзгөчөлүгүнө жараша мамиле

кылышы керектигин эскертет. Өспүрүмдөргө кургак акыл үйрөтүп, чоңсунуп сүйлөөдөн көрө, чын көңүлдөн, ачык аңгемелешип, түшүнүктүү мисалдар менен далилдеп, тең ата мамиле кылуу керек, эң башкысы күнүмдүк турмушта адеп-ахлактык ченемдерди сакташ керек экендигин туура түшүндүрүүгө аракет жасаш керек.

Россиялык психолог К. Левиндин айтканына караганда, өспүрүм жашка келген бала жаш өзгөчөлүгүнө жараша буюмдарды пайдаланып, ошол буюмдарды жыйноого өзгөчө аракет кылат да, аны турмушунун эң негизги максаты катары кабыл алат. Өзүнүн кийим-кечеги, буюм-тайымы менен өзгөчөлөнүп турган өспүрүм өзүн мыкты сезип, теңтуштарынан урмат-сый талап кылат. Балдардын жаш өзгөчөлүгүнө, маданиятына жараша, бири-бири менен мамиле кылууда буюмдар чоң мааниге ээ. Өспүрүм белгилүү бир буюмдарга ээлик кылса, ал өзүн ишенимдүү алып жүрүп, жолдошторунун алдында кадыр-баркы жогору болот.

Албетте, буюм-тайымдар баланын ички дүйнөсүнүн, бой-сымбатынын өсүшүнө таасир берип, жеке менчик мүнөзүн калыптандырат. Бирок, коомдук керектөөлөр өспүрүмдүн көңүлүнө тандоону жана көптөгөн буюмдарды алмаштырып турууну көздөтсө да, ал нерселер баланын жан дүйнөсүнүн калыптанышына эч кандай таасир бере албайт. Бүгүнкү заманбап мезгилде буюмдар аркылуу жаш жеткинчектердин ой сезиминин бузулушуна көп себептер бар:

- 1) жашоосунун толук экенин көрсөткөн эң негизги байлыгы болуп калат;
- 2) буюм чогултуу, буюмдардын кулу болууга алып барат;
- 3) белек берүүчөлөрдөн көз каранды болуп, ошону менен ич күүдүлүк же жек көрүүнү үйрөнөт.

Азыркы учурда коомдук турмушка көптөгөн криминалдык ченемдер кирип кетти. Мындай ченемдердин пайда болуш жолу көп, анын ичинде эң таасирдүүсү массалык маалымат каражаттары, анткени көптөгөн криминалдык окуялар сырткы көрүнүштөрдү (кебете-кешпирин, кыймыл-

аракетин) сүрөттөө менен көрсөтүлөт. Ачык-айкын көрсөтүүлөр оң же терс маанисине карабай, өспүрүмдөрдү өздөрүнө багынтып алат.

Заманбап илимий-педагогикалык адабияттардын негизинде «тарбиясы чектен чыккан» балдардын олуттуу үч белгисин бөлүп кароого болот.

Биринчи белги – бул жаш балдардын же өспүрүмдөрдүн ченемге туура келбеген жүрүм-турумдары. Ылайыгына карай, «чектен чыккан же тарбиясы начар жүрүм-турум» деп аташат. Канчалык деңгээлде ченемге туура келбегенин тесттер жана эксперименталдык ыкмалар менен аныкташат. Бирок, бүгүнкү күндө психологдор менен педагогдор чектен чыгуунун негиздерин толук өлчөп, изилдеп бере алышпайт. Ошондо атайын байкоо жүргүзүлөт.

Экинчи белги – жүрүм-турумдун оңой менен оңдолуп, түзөлбөй турган бузулуусу. Эрежеде, бардык «чектен чыккан» балдар – педагогикалык тарбиясы жетишсиз болгондор. Бирок бардык эле педагогикалык тарбиясы начар балдар оңолгус эмес, кээ бирөөлөрүн оң жолго салуу оңой эле болот.

Үчүнчү белги – атайын окуу жайларда болуп келген, мугалимдин жеке көзөмөлүнө, айланасындагылардын жана теңтуштарынын оң мамилесине муктаж болгон балдар.

Айлана-чөйрө окуучунун аң-сезиминин калыптанышына оң да, терс да таасир берет. Мисалы, тарбиясы начар, чектен чыккан өспүрүмдүн мүнөзүнүн калыптанышына ал жашаган аймактын түздөн-түз байланышы болушу мүмкүн.

Окуучу үчүн мектеп өтө маанилүү. Окуучулардын укук бузуусу белгилүү бир мектепте, башка мектептерге салыштырмалуу дайыма көбүрөөк болуп турат. Белгиленгендей, окуучулардын жаман жүрүм-туруму эки факторго байланыштуу: 1) **мугалимдердин тез-тез алмашып туруусу** жана 2) **класстагы окуучулардын саны улам жаңыланып туруусу**. Эң таасирдүүсү биринчи фактор. Бул жерде мектептин жаңы, же эски экендиги, чоң же кичине экендиги анча мааниге ээ эмес.

Ошондой эле, үй-бүлөнүн өспүрүмгө таасири күчтүү экендигин ашыкча баалоого мүмкүн эмес.

Тыюу салуулар менен коштолгон аша чапкан камкордук, акыл-насаат айта берүү, ар бир кадамын текшерүү, баланын ички дүйнөсүнүн, кулк-мүнөзүнүн калыптанышына терс таасирин тийгизет. Мындай таалим-тарбия көпчүлүк жашы жете элек балдар менен өспүрүмдөрдүн ата-энелери менен мамилелери бузулуп, жүрүм-турумунун терс жагына кескин өзгөрүшүнө алып келет.

Үй-бүлө адеп-ахлактык жана психологиялык тарбияда баланын өмүрүндөгү алгачкы социалдык топ болот да, анын инсандык калыптануусунда бала кезинен бойго жеткенге чейин коштоп жүрөт. Ата-энелери менен болгон мамиледен баланын дүйнөгө, айлана-чөйрөгө, жашоо-турмушка болгон көз карашы калыптанат. Ата-энелердин көрсөткөн үлгүсү баланын адеп-ахлактык жана психологиялык тарбиясына түздөн-түз таасир берет, анткени балдар туураганга жакын болушат, өзгөчө өспүрүм куракта. Баланын үй-бүлөдөн алган тажрыйбасы, көп убакта, анын адамдарга, айлана чөйрөгө кылган мамилесинен көрүнүп турат. Бала чактын таасири күчтүү, терең, туруктуу болот.

Мектеп жашына чейинки бала инсан катары белгилүү психологиялык жана жекече өзгөчөлүктөргө ээ болуп, башкалардан айырмаланат. Баланын инсандык өзгөчөлүгү мүнөзүнүн жана психологиялык процесстеринин пайда болуп калыптанышынан байкалат. Бала коомдун мүчөсү катары жүрүм-турумдук жаңы өзгөчөлүктөрүн үйрөнөт.

Заманбап мектеп менен үй-бүлөнүн ортосунда анын ичинде тарбиялоо суроолору боюнча көптөгөн карама-каршылыктар бар.

Мугалимдер үй-бүлөнүн жана педагогикалык маданиятынын деңгээлинин төмөндүгүнө жана көпчүлүк ата-энелерге мүнөздүү болгон тарбиялоо аракеттериндеги «экономикага» нааразы. Ата-энелер мугалимдик кесипкөйлүүлүктүн деңгээлинин төмөндүгүнө тарбиялоочу идеалдарынын чыныгы жашоодон алыстыгына даттанышат.

Мугалимдер үй-бүлөлөрдүн мектепке керектөөчү мамилесине, ата-энелер мугалимдердин алардын балдарына өздөрүнүн кандайдыр бир кызыкчылыгына байланыштуу түрткүсү болгон астын ала чечилген мамилелерине нааразы. Мындай үй-бүлө жана мектеп ортосундагы ишенимдин кризиси алардын өзүлөрүнүн ич ара шарт менен байланыштуулугун, экинчи жакты конкурент же оппонент катары эмес өнөктөш катары таануу жана дагы ушул багыттагы практикалык аракеттер оң жыйынтык бериши мүмкүн.

Ошол себептен, социалдык өнөктөштүктөр максаттын дал өзү болбошу керек, анткени анын өзү кандайдыр бир максатка жетүүнүн куралы болуп саналат.

Ал курал катарында дагы натыйжаны күчөтөт. Мисалга алсак мектеп менен үй-бүлөнүн ич ара аракеттеринин уюштуруудагы кеңири таркаган жолдорунун бири агартуу жолу, албетте, үй-бүлөнүн тарбиялоо потенциалын жогорулатууда кандайдыр бир натыйжаны берет, бирок ал анын субъекттик ролун өнүктүрүүгө, анын потенциалынын толук ачылышынын шарттарын түзүүгө жана анны мектептин өзү колдонгонго начар багытталган.

Мектеп жана үй-бүлөнүн тарбиялоо потенциалын көтөрүүдө өз ара колдоонун каражаты болуп алардын социалдык өнөктөштүгү болуп саналат.

Бул карама – каршылыктарды жоюу аракеттери Д.В.Григорьев тарабынан көтөрүлүп, ал ар кандай социалдык субъекттин тарбиялоо потенциалынын моделине төмөндөгүдөй компоненттерди сунуштаган.

- аксиологиялык (тарбиялоо аракеттериндеги баалуулуктар, ошондой эле өсүп келе жаткан муунга көрсөтүлгөн баалуулуктар);

- телелогикалык (өсүп келе жаткан муундун тарбия тармагындагы жана социализациялоо жагынан коюулуучу максаттары жана тапшырма милдеттери);

- концептуалдык (субъектин социалдык тарбия тармагында ишмердүүлүгүн камсыз кылуучу, өзөктүү идеялар, теориялар жана концепциялар анын ичиндеимплициттик дагы бар);

- методикалык (усулдук) (балдарды, өспүрүмдөрдү, жаштарды тарбиялоодо колдонулуучу методдор, методикалар жана социалдык технологиялар);

- инструменталдык (тарбиялоо милдеттерин чечүү үчүн социалдык субъект колдонгон тарбиялоо куралдары жана каражаттары).

- персоналдык (адамдар, тарбиячы катарында алардын инсандык жана кесипкөйлүк мүмкүнчүлүктөрү);

- интерактивдүү (тарбиялоо милдеттерин чечүүдө өзүлөрүнүн башка субъектер менен болгон өз ара аракеттерге жөндөмдүүлүгү жана даярдыгы);

- материалдык-техникалык жана каржылык.

Бул моделдин негизинде биринчиден, бул же тиги субъектин тарбиялоо мүмкүнчүлүгүнүн өзгөргөнүн табууга (оң жана терс жагына) экинчиден, ар кайсы субъектин тарбиялоо потенциалдарын салыштырууга, мисалга алганда үй-бүлө жана мектеп, мүмкүн, бул социалдык өнөктөштүктүн алардын катышуучуларынын өз ара пайдалуулугу үчүн маанилүү. Тарбиялоо жаатындагы үй-бүлө жана мектептин социалдык өнөктөштүгүнүн эффективдүүлүгү жөнүндө баа берүү, алардын тарбиялоо потенциалынын өзүнө компоненттеринин калыптангандыгынын негизинде болушу мүмкүн.

Биздин көз карашыбызда социалдык субъектин тарбиялоо потенциалынын белгиленген компоненттеринин калыптангандыгынын деңгээлин ар түрдүү социалдык субъекттер үчүн спецификалуу көрсөткүчтөрдүн жардамы менен аныктоо мүмкүн.

Муну үй-бүлөнүн тарбиялоо потенциалынын инструменталдык компонентинин мисалында түшүндүрөлү. Бул компоненттин мүнөздөмө критерийи-үй-бүлөлүк тарбиянын каражаттары: үй-бүлөлүк салттар, ырым-жырымдар, осуяттар, оюндар, «өзгөчө маанидеги» сөздөр, тамашалар, үй-бүлөлүк мурастар, үй-бүлөлүк маданияттын ар кыл элементтери.

Бул критерий боюнча көрсөткүчтөр үй-бүлөнүн жашоосуна оң – эмоционалдуу стабилдүүлүктү түзүүчү каражаттардын спектри жана аларды пайдалануунун жыштыгы.

Ата-энеге бул абалдар анын үй-бүлөсүнө дал келеби же болбосо мүнөздүүбү аныктоо сунуш кылынат. Ушундай сурамжылоонун натыйжасында үй-бүлөнүн тарбиялоо потенциалынын инструменталдык компонентинин калыптангандыгынын деңгээлин аныктаса болот:

- төмөнкү, эгерде үй-бүлөдө тиричиликтин оң эмоционалдуу стабилдүүлүгүн түзгөн тарбия каражаттары жок болсо.

- орточо, эгерде үй-бүлөдө тиричиликтин оң эмоционалдуу стабилдүүлүгүн түзгөн тарбия каражаттары азыраак жана алардын чанда колдонулуусу.

- жогорку, эгерде үй-бүлөдө тиричиликтин оң эмоционалдуу стабилдүүлүгүн түзгөн тарбия каражаттары кеңири болуп жана аларды дайыма колдонсо.

Оюн терапиясы - арт-терапиянын түрү, атайын окуп социалдык жактан даярдалган оюнтерапевт терапиялык оюндарды жүргүзүлөт, себеби, чоңдорго же балдарга психологиялык жана социалдык проблемаларын чечүүгө жардам берүүдө колдонулат. Дарылоодо – эффективдүү жардам берет, эгерде бала оюнга жөндөмдүүлүгүн көрсөтсө ал бактылуу боло алат.

Социология коомду, өзгөчө группалар, үй-бүлө, балдар, эркек, аялдар, кары-картаңдардын жүрүш-турушун, ишенимдерин окуп-үйрөтүүчү илим. Социология тармагындагы таанып-билүү социалдык кызматкерлерге социалдык проблемаларды изилдөөгө интерперсоналдык технологияга ээ болууга мүмкүндүк берет. Мисалы, социалдык чөйрөнүн адисинин негизги иш-аракеттеринин бири - баарлашуу. Түрдүү информацияларды топтоп, анализ жүргүзүп, социалдык кызматкер проблеманы чечүү үчүн иш-аракеттердин планын белгилейт. Социологияны өздөштүрүү, анын проблемаларын анализдөө социалдык кызматкер үчүн өтө зарыл, бирок бул илим социалдык ишти алмаштыра албайт. Ошондуктан демейки (күнүмдүк) аң-сезим деңгээлинде бул эки түшүнүктү чаташтырууга болбойт.

Социалдык иштер көптөгөн кылымдар бою түрдүү илимий дисциплиналардын объекти болуп келе жатат. Анын илимий базасы жана

анын кеңейүүсү социалдык иштердин түрдүү теорияларына, аны жүзөгө ашыруунун усулдарына гана таянбастан бир катар социалдык илимдердин да өнүгүүсү менен байланышта экендиги маалым. Мындай жагдайдын социология илимине түздөн-түз тиешеси бар. Практика же окутуу менен изилдөөдө болсун социологиялык билимдердин зарылдыгын, азыркы учурдагы социалдык иштердин социологиясы деп аталган жаңы багыттын орто деңгээлдеги социологиялык теория катарында калыптана башташы ырастап турат.

Социалдык кызматкерлердин үй-бүлөгө карата ишмердүүлүктөрү менен үй - бүлө социологиясынын ар тараптуу байланыштарын белгилөөгө болот. Анткени социалдык иштердин негизин түзгөн үй-бүлөнүн түрдүү категориялары менен иштөөдө, клиенттердин үй-бүлөлүк жана социалдык абалына баа берүүдө үй-бүлө социологиясынын жетишкендиктери кеңири пайдаланылат. Үй-бүлөлүк проблемаларды социологиялык ой - жоруусуз социалдык кызматкер клиенттин проблемаларынын пайда болушун анализдеп диагноз кое албайт жана аны чечүүгө көмөк көрсөтө албайт, ошол себептүү үй-бүлө социологиясы жана үй-бүлөгө жардам көрсөтүүнүн стратегиясын иштеп чыгуу социалдык кызматкерлер үчүн маанилүү. Күлкүнүн эң сонун дары экендиги илгертен белгилүү. Ал депрессиядан сактап, адамдын иммундук системасын бекемдейт. Көрсө, күлкү - бойго бүтүүгө да жардам берет экен. Израилдеги тукумсуздук менен күрөшкөн белгилүү клиниканын кызматкерлери тажрыйба жүргүзүшкөн. Боюна бүтүрүү үчүн дарыланып жүргөн 200 аялды 100дөн кылып эки топко бөлүшкөн да, биринчи топту кадимки эле медициналык ыкма менен, экинчи топту күлкү терапиясы менен дарылай башташкан. Жыйынтыгында, биринчи топтон 20 аялдын боюна бүтсө, күлкү терапиясы менен дарылаган топтон 38 аялдын боюна бүткөн. Мында күлкү эне болуу бактысына эки эсе көп мүмкүнчүлүк берет. Бүткүл дүйнөлүк саламаттыкты сактоо уюму цинкке каныккан азыктар адамдын ден-соолугуна оң таасир этээрин билдиришкен. Организмдеги бул микроэлементтин жетишсиздиги кош бойлуулукка

байланыштуу маселени жаратат жана жүрөк оорусун чакырат. Үй-бүлөнүн эң негизги очогун албетте балдар түзөт эмеспи, андыктан балдарга ар кандай шарттарды түзүп беришибиз керек. Оюн терапиясынын балдарга тийгизген таасири абдан зор. Ош шаарында 14 жерге коопсуздук аянты түзүлгөн. Бул аянттар эс алуу жайларда жана мектептерде жайгаштырылган. Ар бир аянтта 60,75, 100дөн балдар бар. Ар бир он балага бирден психолог же тарбиячы иштеген. Тарбиячылар балдар менен арт-терапия, суу терапиясы, музыка терапия дегенди колдонуп иш алып барышууда. Алгач коркунучка дуушар болгон балдар 10 күндөн кийин ден соолугу, көз карашы калыбына түшүп, жакшы болуп кетип жатышат. Бул долбоор боюнча өнөктөш катары - Бишкектеги Билим берүү мекемелеринин союзу, Оштогу "Благодать", Бишкектеги "Рейнбоу", "Жүрөк менен угуу" коомдук фонддору иш алып барууда.

Биздин эң башкы максатыбыз - балдарга жардам берүү. Кандай гана улут болбосун бала деген бала бойдон калат. Алар улуттарга бөлүнбөйт. Биз алардын улутуна карап албай же көңүл бөлбөй кое албайбыз. Түрдүү улут өкүлдөрүнүн балдары эс алып, тарбияланышууда.

ЮНИСЕФ уюму балдардын психологиясын калыбына келтирүү боюнча көп иштерди жасап жатат. Андан башка эл аралык уюмдар да иштеп жатышат. Бардыгыбыздын кылган ишибиз - балдардын келечегине кошкон салымыбыз.

Биз балдар тарткан сүрөттөрдөн 60 минди чогулттук. Ушул сүрөттөрдү психологдор 1 айдын ичинде талдап чыгышат. Андан соң биз "Конфликттер балдардын көзү менен" деген көргөзмө уюштуруп, аны Бишкекте, Ошто жана бардык областтарда көрсөтүп чыгалы деп жатабыз. Биз балдар үчүн жашап, балдар үчүн келечекти түзүп беришибиз керек. Психологиялык жактан жабыр тартты деп кайгылуу окуяларга аралашкан гана балдарды айтпаш керек, чоңдордун сөздөрүн угуп, соткалардан өлгөн адамдардын видеосун, сүрөтүн көргөндөр да психологиялык жактан травма алгандар болуп эсептелет. Ошондуктан, ата-энелер кандуу окуяларды балдардын көзүнчө

сүйлөшпөсө, ар түрдүү ушак сөздөрдү балдар турган жерде айтышпаса. Ушунун баары билинбей балдардын психикасына таасир бере берет.

Реаблитация түшүнүгү медициналык гана эмес психологиялык мазмунга да ээ. Майыштарга, зомбулуктун курмандыктары болушкан жарандарга, өспүрүмдүргө, качкындарга тобокелчи топтордун өкүлдөрүнө карата социалдык иштерди психологиялык реабилитациясыз толук кандуу деп эсептөөгө болбойт. **Реаблитация** – майып жана оорулуу адамдардын иштөө жөндөмдүүлүктөрүн жана ден-соолуктарын калыбына келтирүүгө багытталган медициналык, психологиялык- педагогикалык кесиптик жана укуктук иш – чаралардын жыйындысы. Заманбап социалдык кызматкерлер психологиялык ыкмаларды колдонууда көп убактар социалдык психолог сыпатында аракеттенет. Социалдык кызматкердин иш аракети клиенттредин жашоо ишмердүүлүгүнүн кезегинде практик – психолог да болуусу керек. Анткени аны шарттап туруучу социалдык психология жана педагогика илими анын теоретикалык да, методологиялык да өзөгүн түзүп турат.

Социалдык идеялардын өнүгүш тарыхын изилдеп үйрөнүү психологдун же социологдун эрудициясын өстүрүү гана зарыл болбостон илим катары социалдык- психологиянын маани маңызын, изилдөөгө алчу маселелерин жана предметтин терең түшүнүүгө мүмкүнчүлүк жаратат. Социалдык өнүгүү тарыхына салыштырганда илимий социалдык психологиянын тарыхы бир кыйла жаш болуп эсептелет. Ошон үчүн социалдык психологиянын илим катары жаралыш тарыхы аз жылдар менен өлчөнсө, социалдык – психологиялык ойлордун формаларынын пайда болушу миң жылдар менен өлчөнөт.

Илимий социалдык психологиянын тарыхын тактоодогу кыйынчылык бул дисциплинанын көп убактардын негизинде калыптангандыгы жана кайсы илимдердин чегинде пайда болуп өз мазмунун социалдык психологиялык билимдердин кандай элементтери боюнча аныкталгандыгы менен да байланыштуу. Социалдык психология өз алдынча илим катары пайдаболгондо эле анын өнүгүшүндө ар кандай философиялык илимий

мектептерге негизделген ар башка багыттагы илимий изилдөө сапаттары салттары жаралгандыгы, алардын бири болгон марксисттик багыт көп маселелерди өзгөчө көз караштан чечүүнү сунуштагандыгы менен байланыштуу. Ошондуктан социалдык психологиянын тарыхы бүт изилдөө салттарына негизделгенин, алардын бири-биринен болгон теориялык жана методологиялык негизги айырмачылыктарын ачып берүүбүз зарыл.

Социалдык адаптация – Индивиддердин жаңы социалдык чөйрөнүн шарттарына активдүү көнүгүү жараяны. Социалдык адаптация индивиддин же башка бир социалдык субъекттин жаңы социалдык кырдаалга туш болгон учурда анын баалуулуктарын, нормаларын өздөштүрүү жана кабыл алуусунда зарыл көрүнүш болуп саналат. *Социалдык адаптация* – оор, татаал, карама-каршылыктуу, бирок жеке адамдын, социалдык топтордун жана коомдун өнүгүүсүндөгү зарыл жараян. Жеке адамда инсандык калыптануу канчалык азыраак болгон сайын, жеке чөйрөнүн шарттарына көнүгүү ошончолук оңой ишке ашат. Улгайган курактагы адамдарга караганда балдар, өспүрүмдөр жаңы шартка тез көнүшөт.

Реабилитациялык борборлордо психолого - педагогикалык жана укуктук коргоонун жардамга муктаж балдарга жана өспүрүмдөргө мүнөздү маселелер.

Билимге ээ болуу ишмердүүлүгүндөгү маселелер: а) билимге ээ болууга даяр эместиги; б) жалпы билим берүүчүлүк программасын өздөштүрүүдөгү кыйынчылыктары; в) жогорку деңгээлдеги педагогикалык даяр эместик; г) баланын мектепке барууну каалабастыгы.

Ден-соолукка байланышкан маселелер: а) жалпы соматикалык алсыздык; б) хранический оорулар; в) жарактан кийинки синдром; г) жарактан кийинки логоневроз; д) ар кандай оорулуулардын таасириндеги психикалык абал.

Психофизиологиялык маселелер: а) интеллектуалдык жана инсандык өнүгүүдөн четке чыгуу; б) жогорку психологиялык өнүгүүдө төмөнкү эмгекке жарамдуулук жана артта калуу; в) инсандын фатомүнөздүүлүк

өнүгүүсү; д) комуникативдик проблемалар; е) психикалык физикалык зомбулуктун өбөлгөлөрү.

Социалдык укуктук маселелер: а) татаал турмуштук шар жана үй-бүлөлүк проблемалар; б) баланын үстүнөн психикалык зомбулук, баланын укугунун бузулушу; в) социалдык коргоосуз жана аз камсыз болгон үй-бүлөдө жашоо жана жетимчилик; г) социалдык адаптация жана дезадаптация.

Ошентип, үй-бүлөнүн тарбиялоо потенциалынын калыптангандыгынын деңгээлинин сунуш кылынган критерийлери жана көрсөткүчтөрүнүн негизинде иштелип чыккан оптималдуу усулдардын түркүмү жана ошондой эле мектептин тарбиялоо потенциалынын тиешелүү параметрлери, тарбия жаатында мектеп жана үй-бүлөнүн социалдык өнөктөштүгүн таап тим болбостон жана дагы натыйжаларын баалоого мүмкүндүк берет.

Балдарды тарбиялоодо педагогика илими өзгөчө орунду ээлейт. Социалдык иштердеги коом, социалдык топтордун арасындагы мамиле, социалдашуу, инсандын жүрүм-турумдары, кайра тарбиялоо жөнүндөгү билимдердин жыйындысын педагогика илимисиз элестетүүгө болбойт. Көпчүлүк адабияттарда изилдөөчүлөр социалдык иштердин педагогикалык негиздерине токтолушат. Анткени социалдык иштер теориялык жана практикалык планда да педагогика менен тыгыз байланышта. Бул эки ишмердүүлүктүн тең объектиси – адам. Педагогика менен социалдык иштер тектеш ишмердүүлүк болуп саналат жана бирин-бири шарттап, толуктап турушат. Буга совет бийлигинин алгачкы жылдарында атуулдук согуштардан, ачарчылык менен эпидемиядан жабырланган жетим балдар үчүн балдар үйүн түзүп, аларга билим, тарбия берген А. Макаренкоун ишмердүүлүгү мисал боло алат.

Мектеп жашындагы балдар арасындагы селсаяктык, өспүрүмдөр арасындагы аракеттик, сойкулук, кылмыштуулук, баңгичилик сыяктуу терс көрүнүштөргө каршы күрөшүү, изилдөөчүлөрдү педагогика менен социалдык иштердин теориялык жана практикалык өңүттөгү карым-катыштарына кайрылууга түрттү. Жогорудагыдай социалдык проблемаларды

жоюуда педагогдор менен социалдык кызматкерлердин жана жалпы коомчулуктун аракети талап кылынууда. Социалдык иштерди мектептеги билим берүү системасына киргизсе мектеп жашындагы балдардын жаман жүрүм -турумга кабылуусуна аз да болсо тоскоол болот деген ишенимдемин. Чет өлкөлөрдө бул саамалыктар эчак эле жүзөгө ашып, мыкты жетишкендиктерге алып келүүдө. Мисалга алсак, Англияда, Германияда ж.б. өлкөлөрдө.

Социалдык педагог түшүнүгүн кең жана тар мааниде кароого болот. Тар мааниде социалдык педагог - адистерди кесиптик жактан даярдап жатышкан түрдүү типтеги окуу жайларынын окутуучусу. Ал эми кең мааниде ал - жаштардын жалпы маданиятынын калыптануусуна, инсандын коомдогу жашоого адаптациялануусуна, мектепке чейинки мекемелер менен окуу жайларда, же жаштардын башка мекемелеринде, топторунда тарбиялык иштерди уюштурууга жооп берген тарбиячы, педагог, окутуучу.

Социалдык педагог тарбиялануучулардын жана окуучулардын укук эркиндиктерин жүзөгө ашырууга ыңгайлуу жана коопсуз жагдайларды түзүүгө, алардын жашоосунун, саламатчылыгынын коопсуздугун камсыз кылууга, жалпыга милдеттүү билим алуунун жүзөгө ашырылуусуна, сергек жашоо образын үгүттөөгө көмөк көрсөтөт. Кароосуз калган балдар менен иштөө милдети алдында турган адистерди мисалы социалдык кызматкерлерди, медайымдарды, дарыгерлерди, укук коргоо органдарынын кызматкерлерин кесиптик даярдоо процессинде көчөдө калган балдар дуушарланган өзгөчө көйгөйлөрдү эске алуу керек. Мында жаш адистерди кароосуз балдардын адамдык кадыр баркын урматтоого тарбиялоо зарыл.

Социалдык педагог тарбиялануучулардын жана окуучулардын укук эркиндиктерин жүзөгө ашырууга ыңгайлуу жана коопсуз жагдайларды түзүүгө, алардын жашоосунун, саламатчылыгынын коопсуздугун камсыз кылууга, жалпыга милдеттүү билим алуунун жүзөгө ашырылуусуна, сергек жашоо образын үгүттөөгө көмөк көрсөтөт. Кароосуз калган балдар менен иштөө милдети алдында турган адистерди мисалы социалдык

кызматкерлерди, медсестраларды, врачтарды, укук коргоо органдарынын кызматкерлерин кесиптик даярдоо процессинде көчөдө калган балдар дуушарланган өзгөчө проблемаларды эске алуу керек. Мында жаш адистерди кароосуз балдардын адамдык кадыр баркын урматтоого тарбиялоо зарыл.

Үй-бүлө мүчөлөрүнүн биринчиден жеке инсан катары коомго ыңгайлашуусунунун социалдык чөйрөгө карата объект катары социалдашуусу негизки үч усулу жөнүндө. Алар төмөндөгүлөр:

Табигый-маданий өнүктүрүү ыкмасы (анатома-физиологиялык жана социалдык психологиялык). Үй-бүлө мүчөлөрүнүн жыныстык өзгөчөлөгүнө карап ролдорду бөлүштүрүү, этикалык элементтердин кинесиологиялык тилдер символикасы. Кинесиологиялык тил (жесть мимика, поза понто мимика). Тажрыйбалардын негизинде жыныстык ролдорго тиешелуу гигиена; режим; тамак таануу; ден-соолугун сактоодогу жөндөмдүүлүк; организмди айыктыруу; дене чындуулугу; психо-физиологиялык абалды башкаруу негизиндеги аракеттер.

Мында табигый – маданий багытта: ден – соолукту чыңдоо; күч жөндөмдүүлүгүн өздөштүрүү; курактык физио - анатомиялык өсүү нормасына жооп берүү; өз денесин таанып билүү; дене өзгөчөлүктөрүнүн өзгөрүүсүн кабылдоо; максулисттик жана фенимисттик нормаларды өздөштүрүү; өздүгүн таануу; жыныстык жүрүм - турумун өздөштүрүү; этикет жана символикаларды таанып билүүгө үйрөтүү.

Социалдык маданий (таанып билүүчүлүк, нравалык баалуулук спецификациялык ар бир курактык этапта конкреттүү социумдун негизинде өзүнүн тарыхый өнүгүүсүн аныктайт). Анын эки катмардык катарга бөлүнүшү; биринчи катмардык катар вербализациялашкан форма, экинчи катмардык катар; бул - социалдык практиканын жана социалдык жүрүм турумдун, социалдык салт, психологиялык стереотиптердин курчап турган айлана чөйрөдөгү социалдык мамилелердин кабыл алынган мыйзамдуулугу.

Демек мында социалдык маданий багытта: өз жөндөмдүүлүгүн, ык машыгууларын, усулдарын, билимдерин таанып билүү жана өстүрүү;

адамдар менен карым-катнаш жөндөмдүүлүгү; ички жана тышкы проблемаларды түшүнүү жөнүндөгү; үй-бүлөдөгү башка мүчөлөр, группасы, коллективи, курсташтары, группалык социум түшүнүү менен кабылдоо.

Социалдык-психологиялык ыкма: (инсандын акыл-эс таанып билүүсүнүн жашоо турмушундагы активдештирилген аныктоосу менен өзүн-өзү ишке ашыруу, өзүн-өзү ишендирүү, өзүн-өзү башкаруу, жазалоо, мактоо, сыйлоо). Ар бир курактык этаптардагы өзүнүн спецификалык маңызы жана аткаруу жөндөмдүүлүгү.

Бул ыкмада социалдык - психологиялык багытта: өзүн - өзү кабыл алуу, аң-сезимине байланыштуу өзүн - өзү ынандыруу; актуалдуу жашоо образына өзүн - өзү ишендирүү; өзүнүн перспективаларын (артыкчылык жана кемчилик)таанып билүү; өзүнө жана башкаларга болгон кабылдоо жана түшүнүү аң-сезиминин өсүүсү; жашоо образынын жана шарттарынын реалдуулугуна адаптацияланышы; инсандар аралык жана ички инсандык конфликти чечүүгө өзгөчөлүктөрүнө көңүл бурулат.

Социалдык педагогикалык таасир берүүчү факторлорун аныктоо усулу: Мисалы аларга төмөндөгүлөр:

- өлкө, геоклиматтык шарт жана климат;
- этностук таандуулук - социомаданий кубулуштар таасир этүүсү, менталитет.
- коом-үй-бүлө, социалдык, курактык, кесиптик, жана башка аталыштагы группалардын жана ошондой эле мамлекеттин, социалдашуу кубулушуна таасир этүүсү.
- мамлекет түшүнүгү- коомдук социалдык тартип. Мамлекеттик тарбия системасы; деңгээлдери жана элементтери.
- аймактык социалдашуунун стихиялык мүнөзү жана анын төмөндөгүдөй аспектилери. Алар: табигый - географиялык, социалдык - географиялык (калктын жыштыгы, урбанизация ж.б.), социалдык - экономикалык, социалдык - демократиялык, тарыхый же социомаданий

өзгөчөлүктөгү аспектилер. Шаардык жана айылдык чөйрө социалдык фактор катары таасир берүүсү.

- Белгилүү бир массалык коммуникацияга (телеканал, радио толкун, журнал, газета) таандыгы социалдашуунун фактору катары. Субкультурага таандыгы социалдашуу процессине тийгизген таасири.

- Үй-бүлөдөгү түшүнүгү; үй-бүлөдөгү тарбия жана анын функциялары.

- Жубайлардын, ата-эне менен балдар, балдардын бири - бири менен болгон карым - катнашы.

- Инсандын психикалык жана эмоционалдык, маскулин-дүүлүк жана фемининдүүлүк башкаруучулук ролу, коңшулук, курдаштар группаларынын, тарбия берүүчү уюмдар, дин, микросоциум, контрсоциалдык жана антисоциалдык уюмдар.

Үй-бүлөнүн белгилүү бир коомго ыңгайланышуусу жана обочолонуусу. Коомго социалдашуу: ылайыкташуу, ыңгайлашуу, көнүү, үйрөнүү жана обочолонуу, четтөө, өзгөчөлөнүү; адаптациялануу; изоляциялануу; автономизациялануу - Социалдашуу маңызын аныктоо жана багыттоо усулу.

Үй-бүлө мүчөлөрүнүн социалдык жандык болуп калыптанышынын процессии жана натыйжасы: адамдын коомчулуктан сырткары жекече көз карашы (баалуулуктар автономиясы); жекече кабылдоолору (автономиялык эмоция); маселелерди өз алдынча чечүү (инсандык пазия); карама-каршы туруштук берүү; жекече анализдөө, өзүн-өзү багыттоо, өзүн-өзү өзгөртүү, өзүн-өзү ишендирүү, өзүн-өзү башкаруу, өзүн-өзү жазалоо, өзүн-өзү сыйлоо (жүрүм-түрүм автономиясы) функциялары аныктоо жана багыттоо усулу.

Социалдашуусунун этаптарын аныктоо усулу: Мында үй-бүлө мүчөлөрүнүн курактык өзгөчөлүгүнө карата карап иш алып баруу. Алар төмөндөгүлөр: Бөбөктүк курак (төрөлгөндөн бир жашка чейин); эрте балалык курак (1 жаштан 3 жашка чейин); мектепке чейинки курак (3 жаштан бжашка чейин); башталгыч мектептик курак (6 жаштан 10 жашка чейин); кичи өспүрүм курак (10 жаштан 12 жашка чейин); улуу өспүрүм курак (12 жаштан 14 жашка чейин); эрте жигиттик курак (15 жаштан 17жашка чейин);

жигиттик (18 жаштан 23 жашка чейин); жаштык курак (23 жаштан 30 жашка чейин); орто жаш (30 жаштан 40 жашка чейин); кечки орто жаш курак (40 жаштан 55 жашка чейин); улгайган курак (55 жаштан 65 жашка чейин); каарылык (65 жаштан 70 жашка чейин); узак жашоочулар (70 жаштан жогоркулар).

Социалдашуунун агенттерин аныктоо усулу; көмөк көрсөтүүчү индивиттер; ата-эне, педагогтор, курдаштар, коңшу-коло, тууган - урук, ал эми улгайган куракта жубайы, бирге иштегендер кирет.

Социалдашуунун педагогикалык каражаттарын пайдалануу усулу. Алар: социалдашуунун механизмдери: социалдык-психологиялык механизм жана социалдык-педагогикалык механизм.

- Социалдык-психологиялык механизм: экзистенциялдык, идентификация, рефлексия, кумир тутуу.

- Социалдык-педагогикалык механизм; салтык социалдашуу механизми, институтцияналдык механизм, стилдештирилген механизм, социалдашуунун инсандар аралык механизми.

Үй – бүлөдө типтүү түрдөгү маселелер. Алар: өзүн таштанды сезүү жана гипперопекалык каршылык көрсөтүү; ата-энесин жактырбоо; ата-энеге же чөйрөгө болгон агрессия; өзүн-өзү сыйлоонун деңгээлин төмөндүгү; өзүн-өзү жактырбоо; окууга даяр эместиги жана окууну каалабашы; ата-энеге болгон мамилеге анти социалдык жана өзүн-өзү кыйратуучу ыкмаларды пайдалануу.

Курактык коомчулук маселелери. Алар: курактык коомчулук процесстик адаптация; курактык коомчулукта анти социалдык жана өзүн - өзү кыйратуучу процесстерди пайдалануу; өзүн-өзү ишендирүүнүн укукка каршы формалары; жыныстык кризис; башка коомчулук арасында өзүн жат сезүү; сексуалдык ж.б зомбулукка учуроо.

Тарбия берүүчү уюмдар маселелери. Алар: улуу жаштар менен конфликт жана агрессивдүү мамиле; мекемеинин жашоо аракетиндеги агрессивдык жүрүм - түрүм (эгрессия абалдан качуу); инсандын ички

конфлиги; өзүн - өзү баалоо сезимдеринин жоголушу; өзүн - өзү сыйлоонун төмөндөшү.

Виктимдүүлүк проблемаларын алдын алуу усулу: үй-бүлөдө инсандын социалдашуу процесси курмандыка айланышы маселелерин чечүү социалдашуунун виктимдүү коркунучтары индивиттин өнүгүүсүндөгү ар кандай курактык этаптарда кезигүүсүн социалдык педагогикалык иш аракеттер менен алдына алууга болот. Алар төмөндөгүлөр:

1. Бөбөктүк курак процессинде жана ага чейинки мезгилде социалдашуунун виктимдүүлүгү катары төмөндөгүдөй коркунучтарды басып өтүшөт, оорулуу ата-энелер (туугандаш энелер никеси), жашоо образы атисоциалдык жана алкоголизимге чалдыккан энелер, эненин начар тамактанышы, терс эмоционалдык психологияда болушу, медициналык катчылыктар, начар экологиялык чөйрө (жашаган жери начарлар);
2. Мектепке чейинки курак – (3 жаштан 6 жашка чейин) оору жана денеге жарак алуу, ата-энелердин моралдан алыстыгы. Ата-эне тарабынын балага терс таасир берүү, баланын таштанды болушу үй-бүлөнүн жакырдыгы, балдарды тарбиялоодогу мектептин антигумандык мамилеси, коңшу үй-бүлөлөрдүн анын балдарынын атисоциалдык позициясы.
3. Кичи мектептик курак - (6 жаштан 10 жашка чейин). Моралдуулук жана ичкиликке берилген ата-энелер, ата-эненин өгөйлүүлүгү, гипперопека, ата-энелердин же досунун, өзүнүн туура эмес сүйлөшү, ата-эненин баланы тарбиялоого даяр эместиги, мугалимдин окутууга даяр эместиги, курдаштардын денгээлинин даяр эместиги, кумирлердин же чоң адамдардын терс таасири, денеге жарак алышы жана дефектердин пайда болушу, ата-энесин жоготуусу жана зордуктоого дуушар болуусу.
4. Өспүрүм курак (11 жаштан 14 жашка чейин) алкоголизм, ата-эненин аморалдуулугу, гипперопека, компьютердик оюндар, педагог же ата-эненин катчылыктары, таксикомания, зордуктоо, чегүү, мыйзам бузуучулар, психосоциалдык өнүгүүдөгү алдыга озуп кетүү же артта калуусу, үй-бүлөөнүн көчүп жүрүүсү, ата-эненин ажырашуусу.

5. Эрте жаш курак (15 жаштан 17 жашка чейин) антисоциалдык үй - бүлө, үй - бүлөнүн жакырдыгы, наркомания, сойкулук, эрте бойго бүтүүсү, тоталитардык же кылмыштуулук группаларына кошулуусу, токси-комания, жалгыздык, карама - каршы жыныстагы адамга болгон мамилесиндеги ийгиликсиздиги, идеялдардын дал келүсү же карама - каршы туруусу, стереотиптердин жана реалдуулуктун дал келбөөсү, жашоо перспективасынын жоктугу.
6. Жаштык курак (18 жаштан 23 жашка чейин) ичкиликке берилүү, жумушсуздук, наркомания, сойкулук, сексуалдык ийгиликсиздик, зордуктоо, стресс, жалгыздык, армия кызматы, окутууну уланта албагандыгы, медициналык катачылыктар, ата-эненин катачылыктары, жакшырган ишке иштебегендиги, өзүн - өзү өзгөртүү, салыштырмалуу түрдө өзүн - өзү баамдоосу, түшүнүүсү, кең жана тар денгээлде максаттуу багыттагы өзгөчө баалуулук аракеттеринин жыйындысы ж.б.у.с.

Социалдашуу процессиндеги адамдын өзүн-өзү өзгөртүүсү. Кармалуулардын индивиттин социалдашуусундагы өзүнүн төмөнкү сапаттарына таасири. Алар: сырткы көрүнүшүнү, физиологиялык сапаттары, инсандык сапаттары, интеллектуалдык сапаты, зарылчылыктары, чыдамдуулук мүнөзү, экспрессивдүүлүгү, рухий жана социалдык чөйрөсү, өзүн - өзү алып жүрүү сценарийи, жашоого болгон стили жана образы, өзүнө болгон мамилеси, өзүн - өзү баалоо, өзү менен кылган мамилелер, өзүн - өзү сыйлоо, өзүн - өзү кабылдоо, өзүн - өзү мактоо, дүйнөгө болгон мамилеси, дүйнөнү же чөйрөнү баалоо, дүйнө түшүнүшү. Үй-бүлө социалдык чөйрө катары жана социалдык чөйрөнүн өнүгүшү. Социалдык чөйрөгө адаптация болуу үчүн индивиддин материалдык жана психологиялык даярдыгы. Үй – бүлөдө типтүү түрдөгү маселелер. Алар: өзүн таштанды сезүү жана гипперопекалык каршылык көрсөтүү; ата-энесин жактырбоо; ата-энеге же чөйрөгө болгон агрессия; өзүн-өзү сыйлоонун деңгээлин төмөндүгү; өзүн-өзү жактырбоо; окууга даяр эместиги жана окууну каалабашы; ата-энеге болгон мамилеге анти социалдык жана өзүн-өзү кыйратуучу ыкмаларды пайдалануу

Мектепке чейинки социалдык-педагогикалык колдоо борборлору балдарды бала бакчаларынын программалары боюнча окутуу, тарбиялоо менен алектенишет. Ошондой эле акыл эси же дене түзүлүшүнүн өсүүсү боюнча артта калган балдарга психологиялык-педагогикалык реабилитациялоо иштери жүргүзүлөт.

Алар үчүн аталган борборлордо ар бир бала үчүн индивидуалдуулук реабилитациялык программалар иштелип чыгат жана реабилитациялоо процессине психологиялык – педагогикалык көзөмөл жүргүзүлөт. Мындай кызматтарга «опуртал топтор» же «тобокелчи топтор» менен иштөө да кирет. Үй бүлөгө социалдык жардам берүүнүн Кыргызстанда анча тарала элек формаларына «Үй бүлөлүк бош убакытты уюштуруу борбору», «Ишеним телефон кызматы», «Үй бүлөлүк клубдар» кирет. Курактык коомчулук маселелери. Алар: курактык коомчулук процесстик адаптация; курактык коомчулукта анти социалдык жана өзүн - өзү кыйратуучу процесстерди пайдалануу; өзүн - өзү ишендирүүнүн укукка каршы формалары; жыныстык кризис; башка коомчулук арасында өзүн жат сезүү; сексуалдык ж.б зомбулукка учуроо.

Тарбия берүүчү уюмдар маселелери. Алар: улуу жаштар менен конфликт жана агрессивдүү мамиле; мекемеинин жашоо аракетиндеги эгрессиялык жүрүм - турүм (эгрессия абалдан качуу); инсандын ички конфлиги; өзүн - өзү баалоо сезимдеринин жоголушу; өзүн - өзү сыйлоонун төмөндөшү.

Социалдашуу адамдардын социалдык коомго ыңгайланышуусундагы объективдүү жана субъективдүү катышышы жөнүндө социалдык чөйрөгө калыптанууга керектелген каражаттар мейкиндигин изилдөө милдеттери алдыга коюлат.

Индивидуалдык жардам көрсөтүү усулдары: жалпысынан жекече жана группалык маектешүү; тарбия берүү уюмдарда атайын маектешүү өбөлгөлөрүн түзүү; таасирдүү адамдар (*кумир, идеял туткан инсандар*) менен иштөө; жекече жана группалык кызыкчылыктарды багыттоо; ролдук

оюндар, трейнинг (*багыттоо ролдук оюндар*); атайын адабияттарды окууга же окутууга сунуштоо; атайын психологдорду, педагокторду, тарбиячыларды ишке тартуу.

Заманбап мектеп менен үй-бүлөнүн ортосунда анын ичинде тарбиялоо суроолору боюнча көптөгөн карама-каршылыктар бар. Мугалимдер үй-бүлөнүн жана педагогикалык маданиятынын деңгээлинин төмөндүгүнө жана көпчүлүк ата-энелерге мүнөздүү болгон тарбиялоо аракеттериндеги «экономикага» нааразы. Ата-энелер мугалимдик кесипкөйлүүлүктүн деңгээлинин төмөндүгүнө тарбиялоочу идеалдарынын чыныгы жашоодон алыстыгына даттанышат.

Мугалимдер үй-бүлөлөрдүн мектепке керектөөчү мамилесине, ата-энелер мугалимдердин алардын балдарына өздөрүнүн кандайдыр бир кызыкчылыгына байланыштуу түрткүсү болгон астын ала чечилген мамилелерине нааразы. Мындай үй-бүлө жана мектеп ортосундагы ишенимдин кризиси алардын өзүлөрүнүн ич ара шарт менен байланыштуулугун, экинчи жакты конкурент же оппонент катары эмес өнөктөш катары таануу жана дагы ушул багыттагы практикалык аракеттер оң жыйынтык бериши мүмкүн.

Ошол себептен, социалдык өнөктөштүктөр максаттын дал өзү болбошу керек, анткени анын өзү кандайдыр бир максатка жетүүнүн куралы болуп саналат.

Ал курал катарында дагы натыйжаны күчөтөт. Мисалга алсак мектеп менен үй-бүлөнүн ич ара аракеттеринин уюштуруудагы кеңири таркаган жолдорунун бири агартуу жолу, албетте, үй-бүлөнүн тарбиялоо потенциалын жогорулатууда кандайдыр бир натыйжаны берет, бирок ал анын субъекттик ролун өнүктүрүүгө, анын потенциалынын толук ачылышынын шарттарын түзүүгө жана анны мектептин өзү колдонгонго начар багытталган.

Мектеп жана үй-бүлөнүн тарбиялоо потенциалын көтөрүүдө өз ара колдоонун каражаты болуп алардын социалдык өнөктөштүгү болуп саналат.

Бул карама – каршылыктарды жоюу аракеттери Д.В.Григорьев [1] тарабынан көтөрүлүп, ал ар кандай социалдык субъекттин тарбиялоо потенциалынын моделине төмөндөгүдөй компоненттерди сунуштаган.

- аксиологиялык (тарбиялоо аракеттериндеги баалуулуктар, ошондой эле өсүп келе жаткан муунга көрсөтүлгөн баалуулуктар);

- телелогикалык (өсүп келе жаткан муундун тарбия тармагындагы жана социализациялоо жагынан коюулуучу максаттары жана тапшырма милдеттери);

- концептуалдык (субъекттин социалдык тарбия тармагында ишмердүүлүгүн камсыз кылуучу, өзөктүү идеялар, теориялар жана концепциялар анын ичиндеимплициттик дагы бар);

- методикалык (усулдук) (балдарды, өспүрүмдөрдү, жаштарды тарбиялоодо колдонулуучу методдор, методикалар жана социалдык технологиялар);

- инструменталдык (тарбиялоо милдеттерин чечүү үчүн социалдык субъект колдонгон тарбиялоо куралдары жана каражаттары).

- персоналдык (адамдар, тарбиячы катарында алардын инсандык жана кесипкөйлүк мүмкүнчүлүктөрү);

- интерактивдүү (тарбиялоо милдеттерин чечүүдө өзүлөрүнүн башка субъектер менен болгон өз ара аракеттерге жөндөмдүүлүгү жана даярдыгы);

- материалдык-техникалык жана каржылык.

Бул моделдин негизинде биринчиден, бул же тиги субъекттин тарбиялоо мүмкүнчүлүгүнүн өзгөргөнүн табууга (оң жана терс жагына) экинчиден, ар кайсы субъекттин тарбиялоо потенциалдарын салыштырууга, мисалга алганда үй-бүлө жана мектеп, мүмкүн, булл социалдык өнөктөштүктүн алардын катышуучуларынын өз ара пайдалуулугу үчүн маанилүү.Тарбиялоо жаатындагы үй-бүлө жана мектептин социалдык өнөктөштүгүнүн эффективдүүлүгү жөнүндө баа берүү, алардын тарбиялоо потенциалынын өзүнө компоненттеринин калыптангандыгынын негизинде болушу мүмкүн.

Биздин көз карашыбызда социалдык субъектин тарбиялоо потенциалынын белгиленген компоненттеринин калыптангандыгынын деңгээлин ар түрдүү социалдык субъекттер үчүн спецификалуу көрсөткүчтөрдүн жардамы менен аныктоо мүмкүн.

Муну үй-бүлөнүн тарбиялоо потенциалынын инструменталдык компонентинин мисалында түшүндүрөлү. Бул компоненттин мүнөздөмө критерийи-үй-бүлөлүк тарбиянын каражаттары: үй-бүлөлүк салттар, ырым-жырымдар, осуяттар, оюндар, «өзгөчө маанидеги» сөздөр, тамашалар, үй-бүлөлүк мурастар, үй-бүлөлүк маданияттын ар кыл элементтери.

Бул критерий боюнча көрсөткүчтөр үй-бүлөнүн жашоосуна оң – эмоционалдуу стабилдүүлүктү түзүүчү каражаттардын спектри жана аларды пайдалануунун жыштыгы.

Ата-энеге бул абалдар анын үй-бүлөсүнө дал келеби же болбосо мүнөздүүбү аныктоо сунуш кылынат. Ушундай сурамжылоонун натыйжасында үй-бүлөнүн тарбиялоо потенциалынын инструменталдык компонентинин калыптангандыгынын деңгээлин аныктаса болот:

- төмөнкү, эгерде үй-бүлөдө тиричиликтин оң эмоционалдуу стабилдүүлүгүн түзгөн тарбия каражаттары жок болсо.

- орточо, эгерде үй-бүлөдө тиричиликтин оң эмоционалдуу стабилдүүлүгүн түзгөн тарбия каражаттары азыраак жана алардын чанда колдонулуусу.

- жогорку, эгерде үй-бүлөдө тиричиликтин оң эмоционалдуу стабилдүүлүгүн түзгөн тарбия каражаттары кеңири болуп жана аларды дайыма колдонсо.

Социалдык педагог түшүнүгүн кең жана тар мааниде кароого болот. Тар мааниде социалдык педагог - адистерди кесиптик жактан даярдап жатышкан түрдүү типтеги окуу жайларынын окутуучусу. Ал эми кең мааниде ал - жаштардын жалпы маданиятынын калыптануусуна, инсандын коомдогу жашоого адаптациялануусуна, мектепке чейинки мекемелер менен окуу

жайларда, же жаштардын башка мекемелеринде, топторунда тарбиялык иштерди уюштурууга жооп берген тарбиячы, педагог, окутуучу.

Социалдык педагог тарбиялануучулардын жана окуучулардын укук эркиндиктерин жүзөгө ашырууга ыңгайлуу жана коопсуз жагдайларды түзүүгө, алардын жашоосунун, саламатчылыгынын коопсуздугун камсыз кылууга, жалпыга милдеттүү билим алуунун жүзөгө ашырылуусуна, сергек жашоо образын үгүттөөгө көмөк көрсөтөт. Кароосуз калган балдар менен иштөө милдети алдында турган адистерди мисалы социалдык кызматкерлерди, медсестраларды, врачтарды, укук коргоо органдарынын кызматкерлерин кесиптик даярдоо процессинде көчөдө калган балдар дуушарланган өзгөчө проблемаларды эске алуу керек. Мында жаш адистерди кароосуз балдардын адамдык кадыр баркын урматтоого тарбиялоо зарыл.

Социалдык педагог тарбиялануучулардын жана окуучулардын укук эркиндиктерин жүзөгө ашырууга ыңгайлуу жана коопсуз жагдайларды түзүүгө, алардын жашоосунун, саламатчылыгынын коопсуздугун камсыз кылууга, жалпыга милдеттүү билим алуунун жүзөгө ашырылуусуна, сергек жашоо образын үгүттөөгө көмөк көрсөтөт. Кароосуз калган балдар менен иштөө милдети алдында турган адистерди мисалы социалдык кызматкерлерди, медсестраларды, врачтарды, укук коргоо органдарынын кызматкерлерин кесиптик даярдоо процессинде көчөдө калган балдар дуушарланган өзгөчө проблемаларды эске алуу керек. Мында жаш адистерди кароосуз балдардын адамдык кадыр баркын урматтоого тарбиялоо зарыл [5].

Үй-бүлө мүчөлөрүнүн биринчиден жеке инсан катары коомго ыңгайлашуусунунун социалдык чөйрөгө карата объект катары социалдашуусу негизки үч усулу жөнүндө. Алар төмөндөгүлөр:

Табигый-маданий өнүктүрүү ыкмасы (*анатома-физиологиялык жана социалдык психологиялык*). Үй-бүлө мүчөлөрүнүн жыныстык өзгөчөлөгүнө карап ролдорду бөлүштүрүү, этикалык элементтердин кинесиологиялык тилдер символикасы. Кинесиологиялык тил (жесть мимика, поза понто

мимика). Тажрыйбалардын негизинде жыныстык ролдорго тиешелуу гигиена; режим; тамак таану; ден-соолугун сактоодогу жөндөмдүүлүк; организмди айыктыруу; дене чындуулугу; психо-физиологиялык абалды башкаруу негизиндеги аракеттер. Мында табигый – маданий багытта: ден – соолукту чыңдоо; күч жөндөмдүүлүгүн өздөштүрүү; курактык физио - анатомиялык өсүү нормасына жооп берүү; өз денесин таанып билүү; дене өзгөчөлүктөрүнүн өзгөрүүсүн кабылдоо; максулисттик жана фенимисттик нормаларды өздөштүрүү; өздүгүн таануу; жыныстык жүрүм - турумун өздөштүрүү; этикет жана символикаларды таанып билүүгө үйрөтүү.

Социалдык маданий *(таанып билүүчүлүк, нравалык баалуулук спецификациялык ар бир курактык этапта конкреттүү социумдун негизинде өзүнүн тарыхый өнүгүүсүн аныктайт)*. Анын эки катмардык катарга бөлүнүшү; биринчи катмардык катар вербализациялашкан форма, экинчи катмардык катар; бул - социалдык практиканын жана социалдык жүрүм турумдун, социалдык салт, психологиялык стереотиптердин курчап турган айлана чөйрөдөгү социалдык мамилелердин кабыл алынган мыйзамдуулугу.

Демек мында социалдык маданий багытта: өз жөндөмдүүлүгүн, ык машыгууларын, усулдарын, билимдерин таанып билүү жана өстүрүү; адамдар менен карым-катнаш жөндөмдүүлүгү; ички жана тышкы проблемаларды түшүнүү жөнүндөгү; үй-бүлөдөгү башка мүчөлөр, группасы, коллективи, курсташтары, группалык социум түшүнүү менен кабылдоо.

Бул ыкмада социалдык - психологиялык багытта: өзүн - өзү кабыл алуу, аң-сезимине байланыштуу өзүн - өзү ынандыруу; актуалдуу жашоо образына өзүн - өзү ишендирүү; өзүнүн перспективаларын *(артыкчылык жана кемчилик)* таанып билүү; өзүнө жана башкаларга болгон кабылдоо жана түшүнүү аң-сезиминин өсүүсү; жашоо образынын жана шарттарынын реалдуулугуна адаптацияланышы; инсандар аралык жана ички инсандык конфликти чечүүгө өзгөчөлүктөрүнө көңүл бурулат.

Жыйынтыктап айтканда социалдык идеялардын өнүгүш тарыхын изилдеп үйрөнүү психологдун же социологдун эрудициясын өстүрүү гана зарыл болбостон илим катары социалдык- психологиянын маани маңызын, изилдөөгө алчу маселелерин жана предметтин терең түшүнүүгө мүмкүнчүлүк жаратат. Социалдык өнүгүү тарыхына салыштырганда илимий социалдык психологиянын тарыхы бир кыйла жаш болуп эсептелет. Ошон үчүн социалдык психологиянын илим катары жаралыш тарыхы аз жылдар менен өлчөнсө, социалдык – психологиялык ойлордун формаларынын пайда болушу миң жылдар менен өлчөнөт.

Илимий социалдык психологиянын тарыхын тактоодогу кыйынчылык бул дисциплинанын көп убактардын негизинде калыптангандыгы жана кайсы илимдердин чегинде пайда болуп өз мазмунун социалдык психологиялык билимдердин кандай элементтери боюнча аныкталгандыгы менен да байланыштуу. Социалдык психология өз алдынча илим катары пайдаболгондо эле анын өнүгүшүндө ар кандай философиялык илимий мектептерге негизделген ар башка багыттагы илимий изилдөө сапаттары салттары жаралгандыгы, алардын бири болгон марксисттик багыт көп маселелерди өзгөчө көз караштан чечүүнү сунуштагандыгы менен байланыштуу. Ошондуктан социалдык психологиянын тарыхы бүт изилдөө салттарына негизделгенин, алардын бири-биринен болгон теориялык жана методологиялык негизги айырмачылыктарын ачып берүүбүз зарыл.

II БАП. КЫРГЫЗСТАНДА МЕКТЕП ЖАШЫНДАГЫ БАЛДАРДЫН СОЦИАЛДЫК-ПСИХОЛОГИЯЛЫК АБАЛЫН ИЗИЛДӨӨ МЕТОДОЛОГИЯСЫ

2.1. Кыргызстанда балдардын социалдык дезадаптация көйгөйлөрүнүн методологиясы

Балдардын жүрүм-турумуна ылайыктуу өспүрүмдөр инсан катарында багытталышы, ошондой эле билим берүү каражаттарынын көз карашынан алганда, инсанды өнүктүрүүгө чон таасирин тийгизет. Бул контекстте түзөтүүчү фактордун жоктугун баса белгилөө маанилүү педагогикалык иш (же анын толук эмес жана мезгилсиз) Педагогикалык жактан көңүл бурулбаган бала үчүн ал билим деңгээлинин төмөндүгү менен мүнөздөлөт. Актуалдуу болгон адамдын эң маанилүү социалдык сапаттарына туура келген ылайыктуу курак. Мындай балдарга бир катар мүнөздөмөлөр мүнөздүү, анын ичинде:

- 1) окуу сабактарындагы өнөкөт артта калуучулук;
- 2) педагогикалык таасирлерге катуу каршылык көрсөтүү;
- 3) окууга болгон терс мамиле.

Ушуга байланыштуу, педагогикалык көңүл бурбай калгандыгын баса белгилөө керек, кененирээк кубулуштун булагы - социалдык көрүнүш ызычуусуз көңүл бурбоо, анын жеке көрүнүшү туура бузуулар. Социалдык стартаптын мүнөздүү белгилерин карап көрсөк балдардын жана өспүрүмдөрдүн тенденциясы:

- 1) кесиптик багыттын жоктугу;
- 2) пайдалуу көндүмдөрдү калыптандыруунун жетишсиз деңгээли;
- 3) социалдык кызыкчылыктар чөйрөсүнүн тарышы жана деформациясы.

Бул балдарда ыктыярдуу механизмдер жетишсиз калыптанган. Көп учурда көз ирмемге негизделген жүрүм-турумду жөнгө салуу, каалоо,

импульсивдүүлүктөн, сунуштан улам. Натыйжасында мындай жүрүм-турум укук бузуулардын жана кылмыштардын негизи катары кызмат кылат. Ошол эле учурда, эрктүүлүктү калыптандырууда үй-бүлөнүн ролун баса белгилеп кетүү керек, жеке адамдын моралдык-эмоционалдык чөйрөсү, буга байланыштуу өзгөчө үй-бүлөлүк мамилелерди ондоо актуалдуу болуп баратат.

Бул жагынан алганда, биз үй-бүлөнүн 4 түрүн карайбыз.

1. Балдар жок деп мүнөздөлө турган үй-бүлөлөрдү көзөмөлдөө. Ушул типтеги үй-бүлөлөрдө ата-энелер антисоциалдык мүнөзгө ээ багытта, көбүнчө алардын жүрүм-туруму көз карандылык мүнөзүндө - наркотикалык, алкогольдук, оюн. Ата-энелер балдарга руханий жакырчылык, маданий чектөөлөргө түрткү берди. Бул учурда мугалимдин милдети кылдаттык менен,

ата-энелерге алардын канчалык терс таасирин тийгизерин көрсөтүү үчүн баланын жашоо образын, эмоцияга көңүл буруусун эскертиши керек;

2. Ата-энеси педагогикалык жактан сабатсыз болгон үй-бүлөлөр. Бул үчүн мындай типтеги үй-бүлөлөргө үй-бүлөлүк билимдин маанилүүлүгүн баалабай коюу мүнөздүү. Билимдүүлүк, педагогикалык таасир этүү ыкмаларын билбөө, чектелген педагогикалык билимди пайдалануу менен иштөөдө мугалим үй-бүлөлөр, алардын негизги милдети - педагогикалык билимди өркүндөтүү, ата-энелердин компетенттүүлүгү, ата-энелердин муктаждыктарын актуалдаштыруу боюнча семинарлар жана конференциялар аркылуу педагогикалык билимин жогорулатуу керек.

3. Материалдык жыргалчылыктын артыкчылыгы бар үй-бүлөлөр. Негизги ушул типтеги үй-бүлөлөрдүн көйгөйү руханий жактан жетишсиз камтылган суроолор. Балдар өзүмчүл жүрүм-турумун, көбүнчө ата-энелер тарабынан колдоого алынат. Педагогиканын негизги милдети мындай балдар менен иштөөдө багытты өзгөртүү керек, ата-энелердин материалдык баалуулуктарга болгон мамилеси руханий таянуу менен

боорукердик, сезимталдуулук, асылдуулук баалуулуктарын жогорулатуу зарыл.

4. Балдар өтө эле жогору бааланган үй-бүлөлөр талаптар. Мындай үй-бүлөдөгү бала туруктуу абалга туш болот. Мындай үй-бүлөлөр менен иштөөдө мугалим сөзсүз керек ата-эненин балага болгон мамилесин жайылтуу, анда бала көз карандысыздыкка жана урматтоого укуктуу. Сабырдуулук жана балага болгон ырахат негизги экендигин белгилеңиз, бирок билим берүү да абдан маанилүү. Мектепте адаттан тыш жүрүм-туруму бар балдар жөнүндө сөз болгондо сөзсүз керек айрыкча, өспүрүм курак экендигин белгилей кетүү керек бир катар себептерден улам келип чыккан тобокелдик тобуна каршы күрөшүү зарыл.

Биринчиден, өспүрүм курактагы ички кыйынчылыктар чагылдырылат, психормоналдык процесстерден баштап, кайра куруудан башталат.

Экинчиден, чек ара жана белгисиздик, келечектеги кесиптик тандоосу менен чектелет. Үчүнчүдөн, карама-каршы социалдык көзөмөлдөө механизмдерин кайра түзүүдөн келип чыккан иш.

Жүрүм-турумдун чектен - чыккан формалары:

1. уурулук – 87,2 %;
2. спирттик ичимдиктерди колдонуу, мас болуу; чылым чегүү – 75 %;
3. мектепте жүрүм-турум эрежелерин бузуу (сабак калтыруу, сейилдөө, берилген тапшырманы аткаруудан баш тартуу) – 74,5%;
4. жыныстык жашоону эрте баштоо – 64,3 %;
5. агрессиялуу абалда жүрүү – 61,7 %;
6. урушуулар – 56,4 %;
7. баңги заттарды колдонуу – 46,7 %;
8. үйдөн качуулар – 46,2 %;
9. бей баштык – 44,8 %;
10. чоңдорду сындоо, баш ийбестик – 36,7 %;
11. жаман сөз сүйлөө – 32,8 %;
12. башкаларды кемсинтүү – 25,3 %;

13. ачык кийимдерди кийүүнү – 23,9 %;

Окуучулардын жооптору боюнча жүрүм-турумдун чектен - чыккан формалары: биринчи, 87,2 % - уурулук; экинчи, спирттик ичимдиктерди колдонуу, мас болуу; чылым чегүү – 75 % жана жыныстык жашоону эрте баштоо – 64,3 %.

Ушул суроого байланыштуу чектен чыккан жүрүм-турумдун себептерин изилдөөгө катышуучулар төмөнкүчү айтып кетишти. 81,3 % респонденттер үй-бүлөсүнүн материалдык абалынын начарлыгы чоң таасирин тийгизет деп эсептешсе, 63,7 % - зомбулуктун мисалдары, каттуу оор мамиле, жазасыз калуу, массалык маалымат каражаттарынан кабылданган маалыматтар. Андан тышкаары 59,4 % - окуудан артта калуусу бирден-бир себепчи экендигин белгилеп кетишти.

Таблица 1

Чектен чыккан жүрүм-турумдун себептери

№	Келип чыгуу себептери	Процент
1.	күчтүү таасирленүү сезимдерин алууга умтулуу	12,3
2.	баланын ден соолугунун абалы (оорулары)	6,4
3.	ата-энесинин тынымсыз бош эместиги	38,7
4.	үй-бүлөсүндөгү абалынын начарлыгы	11,6
5.	көз карандысыздыкка жана өзүмчүлдүккө умтулуусу	14,8
6.	өзгөчөлөнүүгө болгон каалоо	44,3
7.	окууда артта калуусу	59,4
8.	тең туштары тарабынан теңсинбестиги	10,0
9	улуулар тарабынан түшүнбөстүктөрдүн калыптануусу	28,5
10	өзүнө ишениминин жетиштүү деңгээлде эместиги	36,4
11	жашоодо стресстик абалынын барлыгы	21,5
12	үй-бүлөсүнүн материалдык	81,3

	абалынын начарлыгы	
13	зомбулуктун мисалдары, каттуу оор мамиле, жазасыз калуу, массалык маалымат каражаттарынан кабылданган маалыматтар	63,7

Тизмеде көрсөтүлгөн критерийлерге ылайык, девианттык жүрүм-турум үч негизги топко бөлүнөт: антисоциалдык (делинквенттик) жүрүм-турум, ассоциалдык (адеп-ахлаксыз) жүрүм-турум, өзүн-өзү кыйратуучу (өзүн-өзү кыйратуучу) жүрүм-турум.

1. Антисоциалдык (укук бузуучу) жүрүм-турум - бул карама-каршы келген жүрүм-турум коомдук тартипке жана айланадагы адамдардын жыргалчылыгына коркунуч келтирген укуктук ченемдер.

Ага мыйзам тарабынан тыюу салынган бардык аракеттер же аракетсиздиктер кирет. Чоңдордо (18 жаштан жогору), укук бузуу жүрүм-туруму байкалат негизинен кылмыштуу же жарандык мүнөздөгү кылмыштар түрүндө жоопкерчилик жана тиешелүү жаза. Өспүрүмдөрдө (13 жаштан) басымдуулук кылат он бир делинквенттик жүрүм-турумдун төмөнкүдөй түрлөрү: бейбаштык, уурулук, тоноо, бузуу, физикалык зомбулук, баңги трафиги. Бала кезинде (5 жаштан 12 жашка чейин) баарынан көп жаш балдарга же курбуларына карата зомбулук сыяктуу формалар көп кездешет, жаныбарларга ырайымсыздык, уурулук, майда бейбаштык, мүлктү жок кылуу, өрттөө.

2. Коомдук жүрүм-турум - адеп-ахлактуулуктун аткарылышынан качкан жүрүм-турум адамдар ортосундагы мамилелердин жыргалчылыгына түздөн-түз коркунуч келтирген адеп-ахлак нормалары. Ал өзүн агрессивдүү жүрүм-турум, сексуалдык четтөө (приспессивдүү) катары көрсөтө алат жыныстык катнаш, сойкулук, азгыруу, вуэризм, экспозиция жана башкалар), катышуу кумар оюндары, селсаяктык, көзкарандылык. Үйдөн чыгуу, селсаяктык, сабакка келбей калуу же окуудан баш тартуу, калп айтуу, зомбулук көрсөтүү, уятсыздык, граффити (дубалдагы сүрөттөр жана уят сөздөр мүнөзү), субмаданий четтөөлөр (жаргон, татуировка). Балдар көбүнчө үйүнөн качып

кетишет, селсаяктык, сабактан качуу, агрессивдүү жүрүм-турум, калп айтуу, уурулук, опузалоо (тилемчилик). Ассоциалдык жүрүм-турумдун чектери өзгөчө өзгөрүлмө, анткени ал башкаларга караганда көбүрөөк жүрүм-турумдун четтөөсүнө маданият жана убакыт таасир этет.

3. Автодеструктивдүү (өзүн-өзү жок кылуучу жүрүм-турум) - бул четтеп кеткен жүрүм-турум өзүнүн бүтүндүгүнө жана өнүгүүсүнө коркунуч туудурган медициналык жана психологиялык нормалардан инсан. Заманбап дүйнөдөгү өзүн-өзү кыйратуучу жүрүм-турум төмөнкүлөрдө пайда болот негизги түрлөрү: тамак-ашка болгон көз карандылык, химиялык көз карандылык (кыянаттык менен пайдалануу) психоактивдүү заттар, фанатикалык жүрүм-турум (мисалы, деструктуралык диний культ), аутисттик жүрүм-турум, жабырлануучунун жүрүм-туруму (жүрүм-турум жапа чеккендер), өмүргө коркунуч туудурган иш-чаралар (экстремалдык спорт түрлөрү, унаа айдоодо ылдамдыктын олуттуу ашып кетиши ж.б.), суициддик жүрүм-турум. Өзүн-өзү кыйратуучу жүрүм-турумдун өзгөчөлүктөрү (мурунку формаларына окшош) өспүрүм курак - бул топтук баалуулуктар боюнча ортомчулук. Өспүрүм өзүн-өзү жок кылуунун төмөнкү түрлөрүн жаратышы мүмкүн: баңгичиликке, өзүн-өзү кыскартууга, компьютерге, тамак-ашка болгон көзкарандысыздык, суициддик жүрүм-турум.

Бала кезинде тамеки тартуу жана баңги заттарды колдонуу көп кездешет, бирок жалпысынан бул үчүн жаш курагына чейин, автодеструкция сейрек кездешет. Девианттык инсандык жүрүм-турумдун ар кандай түрлөрү жайгашкандыгын көрөбүз өзүнө каршы багытталган эки карама-каршы багыт менен "деструктивдүү жүрүм-турумдун" бир огу же башкалар.

Деструктивдүүлүктүн багыты жана катаалдыгы жагынан элестетүүгө болот девианттык жүрүм-турумдун төмөнкү масштабы: антисоциалдык (активдүү-деструктивдүү) - просоциалдык (салыштырмалуу кыйратуучу, антисоциалдык ченемдерге ылайыкташтырылган топ) - асоциалдык (пассивдүү-деструктивдүү) өзүн-өзү кыйратуучу (пассивдүү) автодеструктивдүү - өзүн-өзү кыйратуучу (активдүү-автодеструктивдүү).

Девианттык жүрүм-турумдун айрым түрлөрүн бөлүп көрсөтүү жана аларды окшошторго ылайык тутумдаштыруу белгилери шарттуу, бирок илимий талдоо максатында негизделген. Чындыгында жашоо, айрым түрлөрү көп учурда айкалышкан же кесилишкен, жана ар бир конкреттүү учур девианттык жүрүм-турум өзүнчө түстүү жана уникалдуу болуп чыгат.

Белгилей кетүүчү жагдай, кээ бир учурларда бирдей жүрүм-турум болушу мүмкүн ар кандай формаларга ээ болуу: зыянсыз жаман адат - жашоонун сапатын начарлатуучу девианттык жүрүм-турум өмүргө коркунуч келтирген оору. Көрүнүшүнүн конкреттүү формасына жараша жеке адамдын девианттык жүрүм-туруму профилактикалык жана аны менен түзөтүү иштери.

Таблица 2

Багыты мүнөзү боюнча жүрүм-турум түрү	Көрүнүштөрдүн мүнөзү боюнча девианттык жүрүм-турумдун түрлөрү жана түрчөлөрү		Ар түрдүү бузуку коомдук даражасына жараша жүрүм- бекитүү			
			коомдук жактырылган жана прокурордук (белгилүү бир социалдык топтун нормаларына ылайыкташтырылган)	социалдык бейтарап (коомдук коркунучту жаратпаган же баалоо критерийлери менен эмес)	социалдык жактан жаккан жок	
1	2	3	4	5	6	7
Конструктивдүү	Creative	көркөм чыгармачылык	Инновациялык көркөм жана көркөм иш-чаралар; эротикалык адабиятты жана живописсти түзүү; дубал сүрөтү; юмор, карикатура, пародия, карикатура; чыгармачыл жана модалуу образ; татуиро	граффити, татуировка ; боди арт; "Кара юмор" жана "садистикалык" рифмалар; карикатура; сары журналистика; чыгармачыл субмаданияттарга берилгендик (" роль ойногондор " FanClubs музыкалык субмаданияты);	агрессивдүү жана каралоо мүнөзүндөгү граффити; "Кара юмор" жана садистикалык рифмалар; карикатура; "сары" журналистика (жалган жалаа жана прессадагы инсинациялар);	көркөм каражаттарды колдонуу менен антисоциалдык үгүт; бейбаштык катары граффити;

			вка ; боди арт			
		илимий чыгармачылык	илимий иштин ар кандай түрлөрү; жаңылык;	клондоо; ЭКУ (экстракорпоралдык уруктандыруу); дон ордук органдарды трансплантациялоо; пластикалык хирургия;	өзүмчүл максаттар үчүн ойлоп табуу;	өзүмчүл максаттар үчүн ойлоп табуу;
		техникалык чыгармачылык	моделдөө; ойлоп табуу; жаңылык;	моделдөө; ойлоп табуу; жаңылык;	өзүмчүл максаттар үчүн ойлоп табуу;	өзүмчүл максаттар үчүн ойлоп табуу;
		уюштуруучулук чыгармачылык	жигердүү уюштуруучулук иш : бизнес, саясий партияларды, коомдук уюмдарды жана кыймылдарды түзүү; туризм;	бизнес, саясий партияларды, коомдук уюмдарды жана кыймылдарды түзүү; туризм;	жемишсиз, кыйратуучу org - th Worker-Th ; жүрүм-турум, баарлашуу жана кесиптик иш-аракет стилиндеги четтөөлөр ;	кылмыштуу бирикмелерди түзүү; кул соодасы; рейдерлик , каракчылык, бандитизм уюшкан кылмыштуулук катары;
		компьютердик чыгармачылык	Эсептөө . сүрөттөр, дизайн, Computer . инженердик; таанышуу сайттарын түзүү;	таанышуу сайттарын түзүү;	порно сайттарды түзүү; порнографияны жайылтуу ; Интернеттеги сойкулук;	кибер кылмыштар (хакерлик, порнографияны жайылтуу жана башка интернет кылмыштары);
Ауто деструкт	Азгырык (көз каранды)	Химиялык эмес көз карандылык	жумушка орношуу , чогултуу, соода кылуу; бет түзүлүш , бодибилдинг; фитнес; жаштардын субмаданиятын кармануу (роль ойноо , эмо , готтор, сатанисттер, металл баштар ж.б.);	маргиналдык субмаданиятты кармануу; ономания ; сүйүү жана тамакташка болгон көз карандылык ; канааттанууга жетүүнүн адаттан тыш жолдору ("ден-соолуктун паранойясы", "оргазмды табуу жана кармоо", "толкунданууга суусоо", экстремалдык); диний, музыкалык, спорттук жана	үйдөн жана селсаяктан качуу; нарциссизмдик жүрүм-турум; соттук териштирүүлөр, сот иштери; сексуалдык жүрүм-турумдун аномалиялары (гомосексуализм, виртуалдык сойкулук ж.б.); кумар ; кумар оюндарына көз карандылык ;	ашыкча бааланган психологиялык жана психопатологиялык хоббилер (кумар оюндары , кумар оюндарына болгон көз карандылык ж. б.); клептомания, пиромания, дромономания жана башка мания сортору; сексуалдык бузукулар

				башка фанатизм түрлөрү, кибер-наркомания (оюн , компьютер, интернетке болгон көз карандылык, гаджетке болгон көз карандылык); тамак тануунун бузулушу; кемчилик сиздик ;		(вуэризм , экспозиция жана башкалар);
		Химиялык көз карандылык	алкоголдук ичимдиктерди колдонуу; тамеки чегүү , кальян тартуу, баңги затын легалдаштыруу жана баңги заттар . ар кандай доордо жана ар кайсы өлкөлөрдө заттар;	тамеки тартуу ; алкоголдук ичимдиктерди колдонуу;	алкоголизм, баңгилик; аң-сезимдин өзгөрүлгөн абалын пайда кылуучу зат кыянаттык;	алкоголизм, баңгилик, баңгилик;
	Суициддик	Парасуицидал	татуировка , пирсинг, туннелдерди жасоо, тырыктар , денени өзгөртүү; экстремалдык спорт, туризм, хобби (альпинизм ж. б.); ден-соолукка жана өмүргө коркунуч туудурган кесиптик иш-аракеттер (каскадёр, сыноочу учкуч; куткаруучу, шахтер ж.б.);	фобиялар, өзүнө зыян келтирүүчү иш-аракеттер (татуировка , пирсинг, туннелдерди жасоо, тырыктар , денени өзгөртүү); аутисттик , нарциссисттик, фанатикалык жүрүм-турум; Көчө жарыш; заманбап субмданияттарды кармануу: эмо , готтор, сатанисттер, байкерлер;	агрессивдүү, көз каранды, аутист, жабыркаган , фанатикалык жүрүм-турум; селсаяктык, кесиптик кайырчылык; социалдык митечилик; суицид аракеттери жана демонстрациялык суицид;	алкоголизм, баңгилик; көз карандылык жана жабырлануучунун жүрүм-туруму; социалдык иштин бузулушу; психопатологиялык реакциялар жана хоббилер; сексуалдык четтөөлөр (садизм, мазохизм, садомазохизм); мания;
		Суицид	сеппуку , харакири ж.б. Чыгыш цивилизациясындагы	эвтаназия;	эвтаназия; демонстрациялык жана толук суицид;	террорчулуктун ыкмасы катары суицид, шейиттердин

			карылардын атайылап өлтүрүлүшү;			аракеттери;
Сырткы кыйратуучу	Мыйзамсыз	Административдик укук бузуулар	ар-намысты жана кадырбаркты коргоо иш-аракеттери;	жеке, үй-бүлөлүк жана жумуш маселелерин чечүүнү каалабоо; жарандык милдеттен жана жоопкерчиликтен качуу;	майда хулигандык жана уурулук; жарандык милдетинен жана милдетинен качуу; жеке жана социалдык көйгөйлөрдү чечүүнү каалабоо;	жарандык милдеттенмелерди жана милдетти аткаруу (алимент төлөөдөн качуу; митечилик; балдарды тарбиялоодон жана окутуудан качуу);
		Деликвент (кылмышка чейинки)	өзүн-өзү коргоо жана коргонуу максатында агрессия жана адам өлтүрүү аракеттери ;	баш ийбөө; оппозициянын, топтоштуруунун өспүрүмдөрдүн реакциясы ; көңүлдүн жетишсиздигинин гиперактивдүүлүгүнүн бузулушу ; өзүн-өзү коргоо жана өзүн коргоо; үрөй учурган оппозиция; социалдык митечилик; жалынып-жалбаруу;	өтө баш ийбөө; алдоо, майда уурулук; вандализм; жабырлануучунун жүрүм-туруму; агрессивдүүлүк, үйдөн качуу жана селсаяктык; кайраттуулук; сасык тил; башкаларга, мугалимдерге жана ата-энелерге карата кастык, балдарга жана жаныбарларга карата катаал мамиле; кесиптик кайырчылык;	вандализм; уурдоо; гебоиддик жүрүм-турум; dromomania ;
		Кылмыш (кылмыш)	согуш учурунда киши өлтүрүү; ортокылмышта жана кээ бир заманбап мамлекеттерде вендетта; байыркы цивилизациялардагы наристелерди	өзүн-өзү коргоо жана коргонуу максатында иш-аракеттер;	жалданма жана агрессивдүү кылмыштар; эркелетүү жана эркелетүү; чоңдордун жана балдардын сойкулугу;	жеке адамга жана топко каршы кылмыштар, өзүмчүл (уурулук, алдамчылык, хакерлик ж.б.) жана агрессивдүү багыт (хулиганчылык; вандализм; тоноо, тоноо,

			өлтүрүү ;			киши өлтүрүү ж.б.); сексуалдык кылмыштар; эрдун жана балдардын сойкулугу; деструктивдүү секталарга (культтарга) катышуу;
	Коммуникативдик четтөө	"эксцентриситет" катары кабыл алынган инсандык коммуникативдик касиеттери;	вегетативдүүлүк ; эстетикалык эмес сүрөт; көрө албастык; маргиналдык субмаданиятты кармануу (диний, саясий, музыкалык, спорттук); эмансипация, топтошуу, каршылык көрсөтүү реакциялары;	этикетти бузуу; сасык тил; ач көздүктүн, таш боордуктун, көрө албастыктын, алдамчылыктын, амалкөйлүктүн, өзүмчүлдүктүн көрүнүшү; нарциссисттик жүрүм-турум; үрөй учурган же эстетикалык эмес сүрөт; оппозиция башкалар менен иштөө;	"объективдүү чындыкта" жашоону активдүү четке кагуу; жарылуу чу, делиристтик, параноиддик реакциялар; сексуалдык артыкчылыктын бузулушу ; социши, социши; проф. төмөндөө милдеттери;	

Жашы жете элек өспүрүмдөрдүн агрессивдүү жүрүм-туруму шарттарында, зарыл болгон төмөнкүлөргө багытталган алдын алуу иштерин жүргүзүү:

- психоэмоционалдык абалды стабилдештирүү (өз алдынча оозеки айтуу көндүмдөрүн үйрөтүү) сезимдер, терс эмоционалдык абалды жеңүү);
- өзүн-өзү жөнгө салуу көндүмдөрүн үйрөтүү, эмоционалдык стереотиптерди өзгөртүү жооп;
- өзүн-өзү баалоонун ички критерийлерин иштеп чыгуу жана чагылдыруу деңгээлин жогорулатуу (позитивдүү өзүн-өзү кабылдоону жана өзүнө болгон мамилени калыптандыруу);

- жеке ресурстарды актуалдаштыруу, чыгармачыл потенциалды ишке ашыруу;
- күрөшүү көндүмдөрүн жана натыйжалуу күрөшүү стратегияларын калыптандыруу. Девианттык жүрүм-турумдун калыптанышына таасир этүүчү негизги факторлор жашы жете электер физикалык чөйрөнүн тышкы шарттары, социалдык шарттар, ички тукум куучулук биологиялык жана конституциялык өбөлгөлөр, девианттык жүрүм-турумдун интрапералдык себептери жана механизмдери.

№ п/п	Көрсөткүч	Толугу менен жооп берет	Жарым жартылай жооп берет	Жооп бербейт
1	Көпчүлүк учурда мен өзүмдү жакшы сезем	52,6	34,8	12,6
2	Негизинен менде жакшы маанай	66,5	25,8	7,7
3	Мен окуудан тышкары ар түрдүү нерселерге кызыгам	22,5	47,2	30,3
4	Акыркы убактарда Мен кыжалат болуп калдым	66,4	12,8	20,8
5	Акыркы убактарда Мен көп ооручу болуп калдым	35,6	23,7	40,7
6	Курбуларым менен бирге иштөө жагат	44,6	40,8	14,6
7	Менин маанайым такай өзгөрүп турат	36,5	51,6	11,9
8	Акыркы убакты Мен жалпы алсыроону сезип жатам	22,5	45,8	31,7
9	Мен бир калыпта жана тынч мүнөзгө ээмин	45,9	12,7	41,4
10	Мени көп учурда начар ойлор жойот	19,5		80,5
11	Менин жакындарым Менин мүнөзүмдүн начарлаганын сезе башташты	14,5	63,4	22,1
12	Жаңы адамдар менен баарлышуу мага кыйынчылыкты туудурат	28,4	54,1	17,5
13	Көпчүлүк учурда менен маанайым чөгүп турат	38,7	21,7	39,6
14	Акыркы убактарда ар кандай нерселер мени кыжалат кыла баштады	24,8	44,7	30,5
15	Менин шайым кетип жана кайдыгер боло баштадым	23,4	56,3	20,3
16	Мен көп учурда шайыр жана жакшы мамиледемин	47,2	13,8	39
17	Мен көп адамдар барган жерде болууну ыңгайсыз сезем	12,6	41,7	45,7
18	Мен өзүмдүн бир туугандарым жана кесиптештерим менен тез-тез урушчу болуп калдым	47,2	33,2	19,6
19	Акыркы убакта мен тааныштарым менен мурункудан азыраак жоолугууну калай баштадым.	45,2	14,6	40,2

Негизинен менде жакшы маанай – 66,5 % респондент өздөрүн жакшы, көңүлдүү алып жүрүшкөнү менен “Акыркы убактарда Мен кыжалат болуп калдым” – деген респонденттер 66,4 % түздү. Анын септери катары:

1. Акыркы убактарда Мен көп ооручу болуп калдым – 35,6 %;
2. Акыркы убакты Мен жалпы алсыроону сезип жатам – 22,5 %;
3. Менин маанайым такай өзгөрүп турат – 36,5 %;
4. Акыркы убактарда ар кандай нерселер мени кыжалат кыла баштады – 24,8 %;
5. Менин шайым кетип жана кайдыгер боло баштадым – 23,4 %;
6. Мен өзүмдүн бир туугандарым жана кесиптештерим менен тез-тез урушчу болуп калдым – 47,2 %;
7. Акыркы убакта мен тааныштарым менен мурункудан азыраак жоолугууну калай баштадым – 45,2 %.

Мындай сезим психологияда, өзгөчө өспүрүм куракта апатиялык маанайдагы жүрүм-турумга кирет. Маалыматтар көрсөткөндөй, мындай диагноздорду жыл сайын дүйнө жүзү боюнча балдардын 27 % түзөт жана көбүнчө алардын кирешеси бар, жакшы жашаган үй-бүлөлөрдөн кездешет. Бул оорунун рекордсмени АКШ, бирок эң төмөнкү деңгээл Индия менен Японияда катталган. Кайдыгерликтин себептери туруксуз жеке позиция менен айкалышкан кескин эмоционалдык ашыкча күч (жөнөкөй сөз менен айтканда, бала өзүнө топтолгон тигил же бул көйгөйдү жеңе албайт). Көбүнчө, экзамен учурунда жана мектеп каникулуна чейин өспүрүмдөрдү апатия каптайт. Себеби эмнеде? Биринчи кезекте, белгисиздикте, алардын мүмкүнчүлүктөрүн билбөө, меланхолия жана пассивдүүлүк, буга ата-энелер эч кандай реакция кылышпайт. Акыр-аягы, өспүрүм өзү колунан эч нерсе келбейт деп ишене баштайт жана "баш тартат". Көңүл бурбастык (өтө бош, дайыма жок, ж.б.) ата-энелер тарабынан. Бул жерде бардыгы кадимки көрүнүш - өспүрүм үй-бүлөлүк колдоо болбосо, жигердүү болууга эч кандай себеп көрбөйт. Ал жөн гана өзүнө көңүл бурбай калат: эмне үчүн ал жакшы окуйт, тыкан көрүнөт, спорт менен машыгат, эгер атам менен апам буга

көңүл бурбаса? Психо-травматикалык кырдаал, албетте, эң татаал вариант, адистердин жардамын жана узак мөөнөттүү антидепрессант терапиясын талап кылат. Эгерде бала кылмышка күбө болсо же өзү жабырлануучу болсо, апатиялык абалды пайда кылышы мүмкүн, анын үстүнө, психологдун жардамысыз, ал жок кылынбайт. Мындай абалда кантип жардам берсе болот? Биринчи кезекте, бала менен диалог орнотууга аракет кылуу керек. Анын ушунчалык депрессияга кабылганын айтсын, балким чындыгында олуттуу нерсе болгон, бирок өспүрүм унчукпай турууну чечти. Андан ары, эмне угулса дагы - эң негизгиси - токтоолук жана түшүнүү. Себеп күлкүлүү көрүнсө дагы, ал эмне деп айтпасын, балага боор ооруңуз. Кайдыгерликке келгенде, бул өспүрүм бала үчүн чындыгында маанилүү экендигин билдирет. Өткөөл курак жашоодогу эң оор мезгил экендигин, ата-энеден көңүл бурууну жана сабырдуулукту талап кылаарын унутпаңыз. Бул курактагы балдарды угуу керек, аларга жетиштүү көңүл, сүйүү жана чыдамдуулук бериш керек. Ошондой эле, баарынан мурда, баланын жүрүм-турумундагы бардык өзгөрүүлөргө көңүл буруңуз: азыркы дүйнөдө коркунучтар жана азгырыктар өтө көп. Эгер эч нерсе болбой калса, анда адистерден жардам сурап кайрылуу туура болот. Психологдор балдардын социалдык өнүгүүсүн жакшы билишет, андыктан апатиянын себебин аныктоо бир топ жеңилдейт.

Өспүрүмдөрдөгү депрессиянын белгилери көбүнчө жыныстык жетилүү мезгилинде, башкача айтканда, 12-15 жаш курагында пайда болот. Баланын морт психикасын айтпаганда, жашоонун интенсивдүү ритмине жана күнүмдүк стресстик кырдаалга ар бир чоң адам туруштук бере албайт.

Балдардагы стресстин абалы чондорго караганда азыраак, бирок алардын таасири нерв системасына таасир этет. Өспүрүмдөрдүн депрессия мезгилдери гормоналдык процесстер жана аларды курчап турган дүйнөнү таанып билүү менен байланыштуу.

Өспүрүмдөрдүн депрессиясынын негизги себеби - организмдеги тез гормоналдык өзгөрүүлөр, калыптанбаган психиканын стресске жана сынга жетиштүү деңгээлде жооп бере албастыгы.

Эмне үчүн өспүрүмдөр депрессияга жакын? Таасир берүүчү факторлор:

1. Баланын дүйнөгө болгон көз карашын чоңдордун жашоосуна сүнгүү менен алмаштыруу, анын бардык кыйынчылыктары жана кемчиликтери менен.

2. Жаштык максимализм (өспүрүм курагында ар кандай маанисиз көйгөйлөр өзүмчүлдүктүн күчөшү менен байланышкан глобалдык масштабдагы апаатка айланат).

3. Үй-бүлөдөгү жагымсыз кырдаал (бул учурда балдар ата-энелердин ортосундагы татаал мамилелерге, тез-тез уруш-талашка, ажырашууга, материалдык жетишсиздикке кескин реакция кылышат).

4. Биздин мезгилдин балээси - бул интернетке болгон көз карандылык (бала виртуалдык дүйнөгө сугарылып, чыныгы адам аны эзүү абалына батырат).

5. Көбүнчө мектеп жашында депрессиянын өнүгүшүнө себеп болгон классташтардын рэкетчилиги, шылдыңдоо, жалгыздык.

6. Үй-бүлөнү башка шаарга же өлкөгө көчүрүү зарылдыгы (өспүрүм достору, кошуналары, классташтары менен түзүлгөн байланышты үзүүгө жана жаңы жерге досторунун жаңы чөйрөсүн курууга мажбур болот).

7. Үй-бүлө тарабынан катуу кысымга алынган, тобокелге салынган өспүрүмдөр (балдар мектеп же башка иш-чаралар үчүн сынга алынат).

8. Кээде депрессия жалпы жыргалчылыктын фонунда да пайда болот (үй-бүлөдөгү ашыкча коргоо). Бул учурда психика эс алат жана минималдуу стресске туруштук бере албайт.

Ошондой эле, өспүрүмдөрдүн көйгөйлөрүнүн өнүгүшүн жогорулатуучу жана алардын көрүнүштөрүн күчөтүүчү тукум куучулук фактору бар. Баланын муңайым маанайы эч качан себепсиз пайда болбой тургандыгын эстен чыгарбоо керек. Баардык нерсени оор куракта айыптабаш керек. Ар бир көйгөйдүн түпкүрүндө бир себеп бар жана бул көйгөйлөр менен бүтүндөй үй-бүлө күрөшүшү керек. Депрессиянын түрлөрү жана белгилери. Бала менен болуп жаткан нерсени кантип түшүнсө болот?

Өспүрүмдө депрессиянын кандай белгилери бар:

- күнүмдүк иш-чараларга, ал тургай хоббиге болгон кызыгуунун төмөндөшү;

- мектептин начар көрсөткүчү, мүмкүн болбогон сабактар;

- уйкусуздук;

- апатия, ачуулануу, депрессия;

- табиттин бузулушу же толук жоктугу;

- коомдон четтетүү (анедония);

- начар концентрация, чечимдерди кабыл алууда кыйынчылыктар;

- агрессиянын, козголоңдун, көз жаштын мотивсиз жарылуулары;

- суициддик ойлор жана ал тургай өлүмгө аракет кылуу.

Ошондой эле психикалык бузулуунун физикалык белгилери бар (тез-тез шакыйды, булчуңдардын алсыздыгы, териде ысыктар, кычышуу, ашказан менен жүрөк ооруйт). Депрессиялык шарттардын белгилүү бир классификациясы бар. Симптомдор депрессиянын түрлөрүнө жараша айырмаланат:

- Реактивдүү.

- Меланхолик.

- Тынчсызданган депрессия.

- Дистимия.

- Биполярдык бузулуу.

Депрессиянын эң көп кездешкен түрү реактивдүү (12 жаштан 17 жашка чейин). Ата-энесинин ажырашуусунун же жакындарынын өлүмүнүн натыйжасында өнүгөт.

Меланхоликалык депрессия депрессиянын, меланхолиянын көрүнүштөрү менен мүнөздөлөт. Ошол эле учурда уйкунун бузулушу, реакциялардын басаңдашы байкалат жана өзүн-өзү өлтүрүү жөнүндө ойлор пайда болот. Эгерде депрессияга түшкөн өспүрүмдө тынчсыздануу, дүрбөлөң, башаламандык, өлүмдөн коркуу белгилери байкалса, анда бул тынчсызданган депрессияны билдирет.

Дистимия - бул интенсивдүүлүгү төмөн депрессия, анын белгилери бүдөмүк болуп, бир нече жылга чейин созулушу мүмкүн. Оорунун натыйжасында социалдык адаптациядагы көйгөйлөр келип чыгышы мүмкүн, өспүрүмдүн жүрүм-турумун дары-дармек менен оңдоо кыйында турат.

Баланын жүрүм-турумунун депрессиядан агрессияга чейин тез-тез өзгөрүп турушу биполярдык бузулууну, башкача айтканда, манико-депрессиялык психозду көрсөтүшү мүмкүн.

Эч кандай учурда баланын депрессиялык абалы өз жолуна түшүшүнө жол берилбеши керек. Убакытты жоготуу өрттүн чыгышына алып келип, өспүрүмдүн депрессиясын дарылоону татаалдаштырат.

Психотерапиянын жардамы менен жүрүм-турумдун бузулушунун жеңилдетилген деңгээли оңдолот, ал эми үй-бүлөлүк мамилелер жакшы болсо, ата-энелер же жакын туугандар бул милдетти чечишет. Суициддик ойлордун көрүнүштөрү менен бир кыйла катуураак психологиялык четтөөлөр комплекстүү дарылоону талап кылат, ага психотерапиялык коррекция менен айкалышкан дары-дармек терапиясы кирет.

Өспүрүмдүн депрессиясынын биполярдык бузулууга же суицидге чейин күчөшүн алдын алуу үчүн, жүрүм-туруму биринчи өзгөргөндө адиске кайрылуу сунушталат. Ушул максатта мектептердеги окутуучулар курамына штаттык бирдик, мектеп психологу киргизилген. Анын милдеттерине өспүрүмдөр менен консультация берүү, депрессиянын белгилерин жана үй-бүлөлүк психотерапиянын элементтерин өз убагында аныктоо кирет. Психолог менен терапия балага өзүнүн сезимдерин жана айлана-чөйрөнү кабыл алуусун чечүүгө жардам берет.

Психологдун жардамы баарлашуу менен гана чектелип калбайт. Биринчиден, айрым текшерүүлөр дайындалат - тесттер, неврологиялык текшерүү, психологиялык тесттер, педиатрдын текшерүүсү. Мүнөздөмөлөрүн көрсөткөндөн кийин, педиатр жана психолог биргелешип диагноз коюп, эмнени дайындоо керектиги жөнүндө жалпы чечим кабыл алышат.

Үй-бүлөдөгү мамилелер өспүрүмдүн психикасынын калыптанышында жана өнүгүшүндө чечүүчү роль ойнойт. Эгерде баланын маанайы кескин өзгөрүп, ал начар окуй баштаса, мектепте чыр-чатактар пайда болсо, эмне кылуу керек?

Адистен жардам издөө чечиминен тышкары, ата-энелер өспүрүмдүн жүрүм-турумун оңдоого активдүү катышуусу керек. Психологдор ата-энелерге мындай кеңештерди беришет:

- өз алдынча чечим кабыл алуу жөндөмүн өрчүтүү менен баланын өзүн-өзү баалоосун өркүндөтүүгө жардам берүү;
- өспүрүм менен ал үчүн маанилүү болгон темаларда сүйлөшүү: анын хоббисине, күнүмдүк жашоосуна кызыгуу;
- сынды, ашыкча камкордукту чектөө;
- акырындык менен, кысым жана кысым көрсөтпөстөн, ишенимдүү мамилелерди түзүү;
- үй-бүлөдөгү чыр-чатактуу кырдаалды минималдаштыруу керек;
- көйгөйдү талкуулоодо, өз тажрыйбаңызга таянып, чечүүнү сунуштаңыз.

Ошондой эле ата-энелер бала менен мүмкүн болушунча көп байланышуу түйүндөрүн табышы керек. Кантсе да, өспүрүм күндүзү классташтарынын, короодогу досторунун курчоосунда болуп, ата-энесин кечинде гана көрөт. Мындай кырдаалда өспүрүмдүн айлана-чөйрөсү үй-бүлөнү кыспашы керек. Бирок, ошол эле учурда, бул досторунуз менен баарлашууну чектөө керек дегенди билдирбейт.

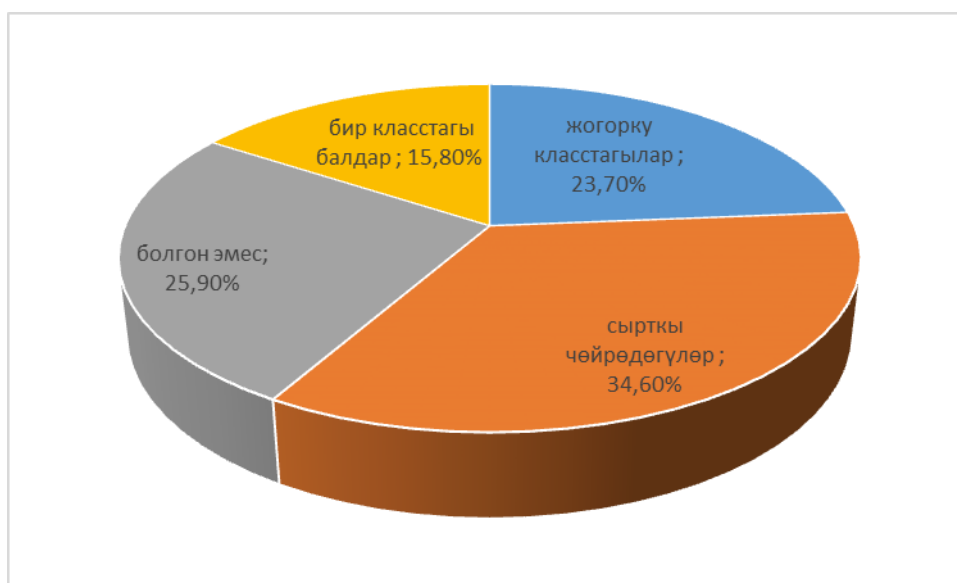
Сиз биргелешкен эс алууну уюштура аласыз - ачык эс алуу, спорт. Баланы ар кандай секцияларга (шахмат, бий, сүрөт тартуу) убакыт бөлүүгө тартуу сунушталат. Мындай арт-терапиянын түрлөрү расмий медицина тарабынан таанылган, алар психиканы калыптандырууга жана анын бузулушун оңдоого жардам берет.

Өспүрүмдөрдүн депрессиялык абалы көп кездешет, ошондуктан алдын алуу чаралары дээрлик ар бир баланын билим берүү процессинде колдонулушу керек.

Ата-эне баласынын маанайын тыкыр көзөмөлдөп турушу керек. Күтүлбөгөн жерден өзгөрүүлөр болгондо психологдун жардамы талап кылынышы мүмкүн. Мындай учурда баланы дарыланууга мажбурлап жиберүү жана ошол эле учурда таблеткаларды уучтап ичүүгө мажбурлабоо керек. Терапия учурунда өспүрүм жакындарынын колдоосун сезиши керек, андыктан бүтүндөй үй-бүлө терапияны чогуу өткөрүү үчүн үй-бүлөлүк психологдун кызматынан пайдаланышса жакшы болмок.

Диаграмма 1

Бирөөлөр тарабынан акча талап кылган окуялардын кездешүүсү

“Сага бирөөлөр тарабынан акча талап кылган окуя болду беле, ким тарабынан?” – деген суроонун жооптору төмөнкүчө:

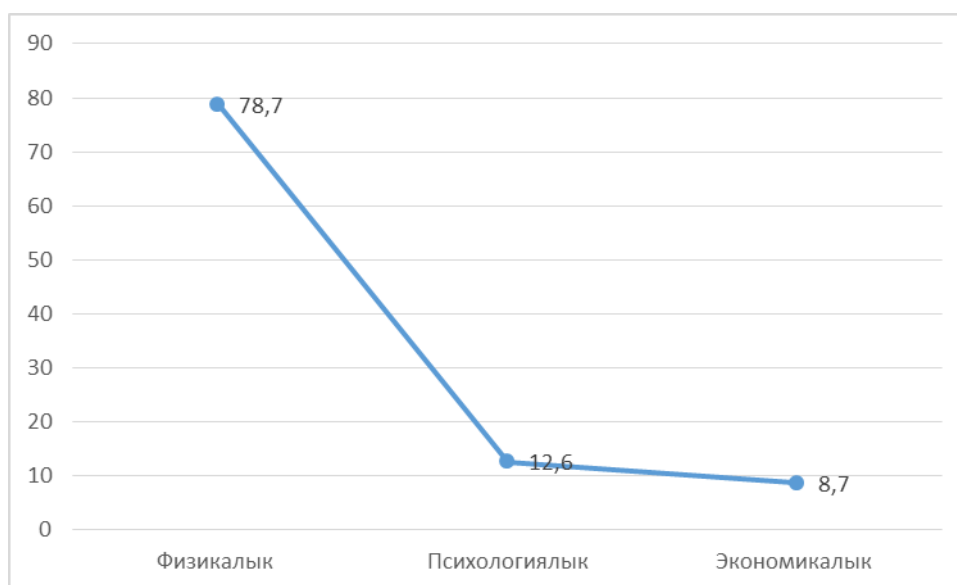
1. жогорку класстагылар – 23,7 %
2. сырткы чөйрөдөгүлөр – 34,6 %
3. болгон эмес – 25,9 %
4. бир класстагы балдар – 15,8 %

Демек, сырткы чөйрөдөгү талап-тоноо жогорку процентти көрсөттү. Алсак, көчөдөн, базардан жана спорт аянтчаларынан, дүкөндөн ушундай терс окуялар болуп турат. Жогорку класстын окуучулары тарабынан 23,7 % акча талап кылган окуяга дуушар болгондугун айтышса, 15,8 % - өздөрү менен окуган классташтары тарабынан салык салынгандыгын билдиришти. 25,9 % - мындай абалга кабылбагандыгын билдиришти, анын 91,0 % - кыздар.

“Сен окуган мектепте зомбулук маселеси кездешеби?” – деген суроого ооба – 26,4 % жана жок – 73,6 %. Респонденттердин өзү окуган мектепте зомбулуктун курмандыгына кездешкендиги тууралуу жана кандай түрү экендигин төмөндөгү диаграммадан карасаңыз болот. Негизинен физикалык жактан зомбулук басымдуулук кылса, экинчи баскычта психологиялык жана үчүнчү багытта экономикалык жактан.

Диаграмма 2

Зомбулуктун курмандыгына кездешүүнүн түрлөрү

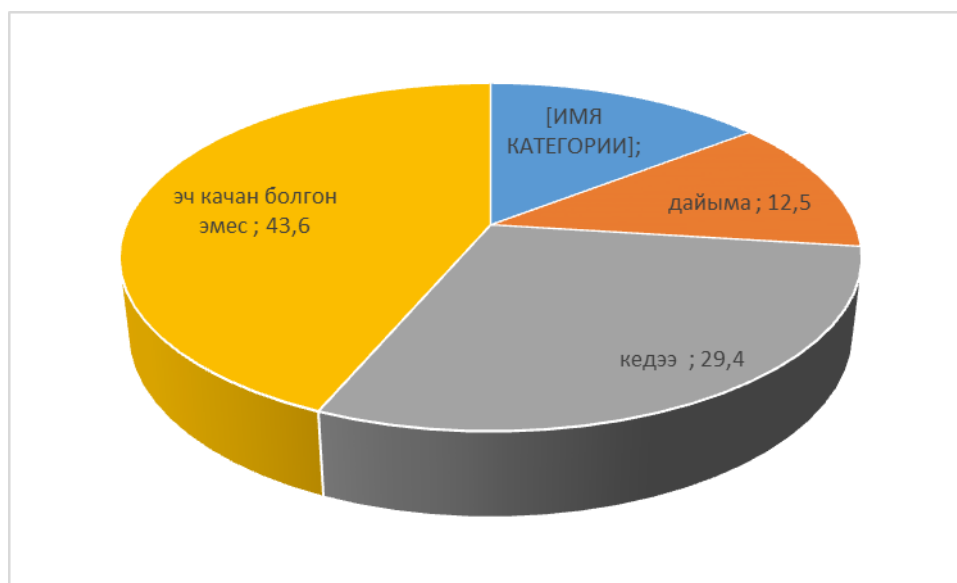

Респонденттерге берилген суроолордун бири, “Сенде үйдөн качып кетүү ой болду беле?” – деген сурообузга, ооба – 23,4 % жана жок – 76,6 %.

Башка класстын окуучулары тарабынан басынтуу, үстөмдүк кылуу, салык салуу кездешүүсүн төмөнкүчө баалашты:

Диаграмма 3

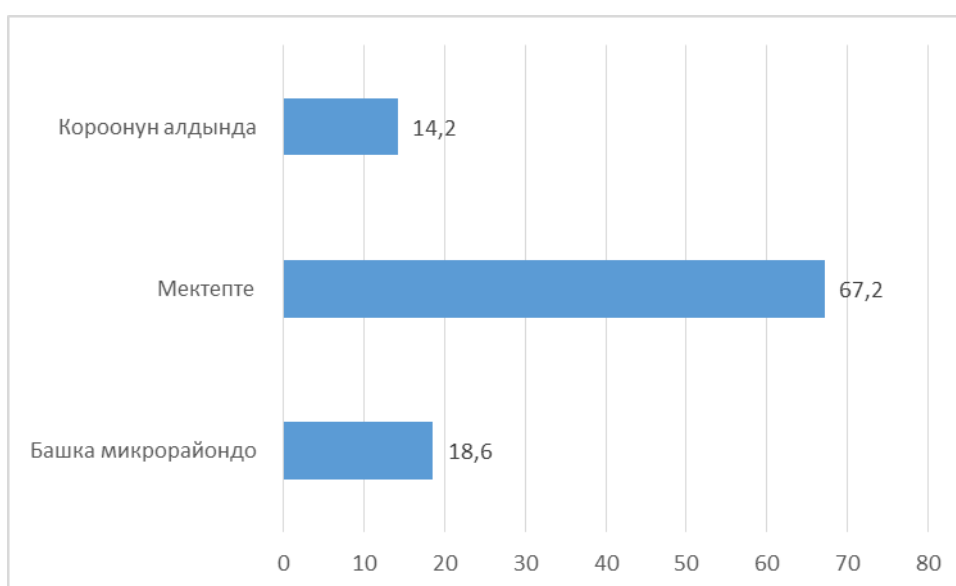
Башка класстын окуучулары тарабынан басынтуу, үстөмдүк кылуу, салык салуу

“Сенде рэкетизмдин курмандыгына чалдыгуу болду беле?” – деген суроонун жооптору: ооба – 28,4 % жана жок – 71,6 %. Ошого байланыштуу эгер болсо, кайсы жерде кездешти? – деген суроого жооп төмөнкү диаграммада.

Диаграмма 4

Рекетизм кездешчү аянтча

Бул тууралуу сен кимге айттын? - ата-энеме – 78,2 %; досторуна – 12,3

%; эч кимге – 9,5 %.

Диаграммада чагылдырылгандай рекетизм кездешчү аянтча 67,2 % - мектепте, 18,6 % - башка микрорайондо жана 14,2 – короонун алдында.

Рекетизм көйгөйү жаңы багыттарды колдонуу менен байланышкан формалардын колдонулушу байкалууда. Өз курактагы мектеп жашындагы балдарды коркутуп, сабап, кордогон видеолор, сүрөттөр тарап жатат. Кыздар да эркек балдардан калышпай, рекетчилик менен алектенишип келет. Мектеп жашындагы өспүрүм курактагылардын WhatsApp жана социалдык тармактар аркылуу коркутуулар жана каралоочу видеолор өз жанын кыйганга түрткү берүүдө.

Бул маселе дүйнө жүзү боюнча 13 жаштан 15 жашка чейинки болжол менен 150 миллион бала мектепте курбуларынын зомбулукка кабылган окуялары. Мектеп жашындагы өспүрүмдөрдүн көбү киберкуугунтуктун курмандыгы болгодугунан кабар беришти.

Кыргызстанда мектеп жашындагы өспүрүмдөргө багытталган мектеп зомбулуктары боюнча изилдөөдө респонденттердин 47 %ы гана коркутуу болбогонун айтышты, ал эми көпчүлүк муну жашыруун сыр бойдон калтырышууда. Өспүрүмдөр мектептеги зордук-зомбулукту акчаны жана мүлктү опузалап талап кылуу деп эсептешсе да, респонденттердин аз гана бөлүгү физикалык жана эмоционалдык зомбулукту белгилешет.

Бул изилдөөдө жаштарга эмне үчүн мектепте зордук-зомбулук бар деп ойлой тургандыгы суралган. Жаштар тобунун айтымында, үй-бүлөлүк тарбия көйгөйү (30%), өзүн-өзү ырастоо зарылдыгы (22%), кылмыштуу топтордун таасири (19%), жазасыз калуу (12%).

Кыргызстанда мектептеги зордук-зомбулук боюнча көп изилдөөлөр жүргүзүлдү. Кыргызстанда бул көрүнүштү азайтуу боюнча иш чаралар болуп келет. Салыштырмалуу Бишкектеги мектептердин көптүгүнө байланыштуу абал өзгөчө оор деп эсептелет. Мектептеги зордук-зомбулук жана рекетчилик Бишкек шаарында да көп катталат.

Статистикага ылайык, борбор калаада жашы жете электерге

багытталган тоноолордун саны азаюуда. Ошол эле учурда борбордо өспүрүмдөр арасындагы кылмыштуулук жана шаардык укук коргоо органдарынын каттоосунда турган жашы жете электердин саны көбөйүүдө. Бирок, расмий статистика иш жүзүндөгү кырдаалды чагылдырбашы мүмкүн, анткени эксплуатациялоо фактылары көп учурда ички иштер органдарында катталбайт.

Бул мектептеги рекетчиликтин бар экенин гана көрбөстөн, ошондой эле жаш муундардын кылмыш дүйнөсүнө киришине жол ачылышы мүмкүн. Сурамжылоодо респонденттердин 29 % мектептеги рекетчиликтин жайылышына кылмыштуу топтордун да таасири чоң. Мектеп жашындагы балдар арасында спорт менен машыгуу секцияларга катышуу мкүнчүлүктөрдүн жоктугунан да келип чыгат. Массалык түрдө балдарды спорт менен машыктыруучу аянтчаларды кеңейтүү зарыл.

2.2. Мектеп жашындагы дезадаптацияланган балдарды тарбиялоодо социалдык институттардын орду

Заманбап балдар дүйнөнү башкача кабыл алышат жана алардын ойлоо сезимдери да башкача, бир нерсени жасоого мажбур болгондо агрессияны көрсөтүшөт, чоңдордун көрсөтмөсүн аткаргысы келбейт. Азыркы балдар талапчыл жана туруктуу, өтө мобилдүү жана гиперактивдүү экендигин ата-энелер, мугалимдер айтып келишет. Ата-энелердин жана мугалимдердин заманбап балдардын өзгөчөлүктөрү жөнүндө ой-пикирлерине көз салып турат.

Бир жагынан, алар кайталангыс жөндөмдөрүн көрсөтүшөт, маалыматты тез түшүнүшөт, маалымат алып жүрүүчүлөр менен оңой баарлашышат (компьютер, оюн конзолу, оюнчулар ж.б.), экинчи жагынан ден-соолугу начар балдардын саны акыркы мезгилдерде (минималдуу мээ дисфункциясы - мээнин бөлүктөрүнүн жай өнүгүшү), көңүлдүн начарлашы же гиперактивдүүлүк синдрому менен, эмоционалдык-эргтик чөйрөнүн бузулушу менен коштолууда.

Өспүрүмдөр - бойго жетүү жолунда бараткан балдар. Азыркы өспүрүмдөр өтө татаал дүйнөдө жашашат, албетте, бул алардын ата-энелери өспүрүм курагында жашагандарынан айырмаланып турат.

Мындан тышкары, азыркы өспүрүмдөрдүн өнүгүү шарттарындагы айырмачылык, биринчиден, алардын башына ар кандай маалымат каражаттары аркылуу түшкөн маалыматтын көлөмүндө (бул радио, телефон, телевизор, компьютер, интернет). Бул «технологиялык» чындык өспүрүмдөргө дүйнө менен байланыш түзүп, дүйнөгө аларга таасир этүү мүмкүнчүлүгүн берет. Ошентип, азыркы өспүрүм ата-энеси элестете албаганчалык көп маданий стимулдун таасири астында калууда.

Андан тышкары, өспүрүмдүн адамдын ырайымсыздыгы жөнүндө көбүрөөк билиши маанилүү фактор. Заманбап тасмалар, романдар, ырлар зордук-зомбулук көрүнүштөрүнө толгон. Өспүрүмдөр зордук-зомбулукту кинолордон жана ЖМКлардан гана көрүшпөйт, алардын көпчүлүгү өз

башынан өткөрүшкөн. Алар аталары энесин кантип сабаганын, же өзүлөрү аталарына, өгөй аталарына жана башка чоң кишилерге таарынганын көрүштү. Көпчүлүк өспүрүмдөр мектептеги зордук-зомбулук көрүнүштөрүн көп көргөндөрүн моюнга алышат.

Айрым өспүрүмдөр өзүлөрү зордук-зомбулукка, анын ичинде адам өлтүрүүгө барышат. Жаштарды өлтүрүү көрсөткүчү дайыма өсүүдө. Зордук-зомбулук жашообуздун бир бөлүгүнө айланып баратат, азыркы өспүрүм ага мурунку муундарга караганда интеллектуалдык жана эмоционалдык жактан көбүрөөк тартылган.

Заманбап өспүрүмдүн кийинки маанилүү фактору - бул заманбап үй-бүлөнүн морттугу. Акыркы үй-бүлөлүк изилдөөлөр көрсөткөндөй, он өспүрүмдүн төртөөсү бир ата-эне менен жашайт. Он окуядан сегиз учурда атасы жок. Өлкөбүздөгү өспүрүмдөрдүн 20 % өгөй аталары же энеси менен чогуу жашаган эр жеткен адам менен жашайт. Бүгүнкү күндө өспүрүмдөр чоң үй-бүлөдө сейрек жашашат: чоң ата, чоң энеси, таякеси жана жеңелери менен. Адамдардын мобилдүүлүгүнүн жогорулашынан улам, үй-бүлөлөр көбүнчө улуу муундардан алыс жашашат. Мурда өспүрүмдөр туугандарына, акыл-эси жайында кошуналарына жана коомдук уюмдарга таянса болот. Бүгүнкү күндө алар мындай колдоодон кур калып жатышат.

Мындан тышкары, өспүрүмдүн жеке тажрыйбасында, эреже боюнча, жеке жетишкендик, өзүнүн жеке иш-аракети менен алынган жеке жеңиш катары ийгилик тажрыйбасы жок. Бул кокусунан эмес, анткени заманбап постсоветтик педагогикада студенттердин ийгиликсиздиктерин жана каталарын баса белгилөө мамилеси сакталып калган, алардын жеңиштери менен жетишкендиктери дээрлик толугу менен көз жаздымда калган (Батыштын колдогон парадигмасынан айырмаланып, анча-мынча ийгиликтер болуп жатат) Тилекке каршы көпчүлүк үй-бүлөлөрдө ушундай эле билим берүү стили бар. Кандайдыр бир жол менен "активдүү активдүү жашоону" четке кагуу фактысын түшүндүрө турган дагы бир себеп - бул "аман калуу жарышын" эске салган ата-энелеринин заманбап жашоосунун

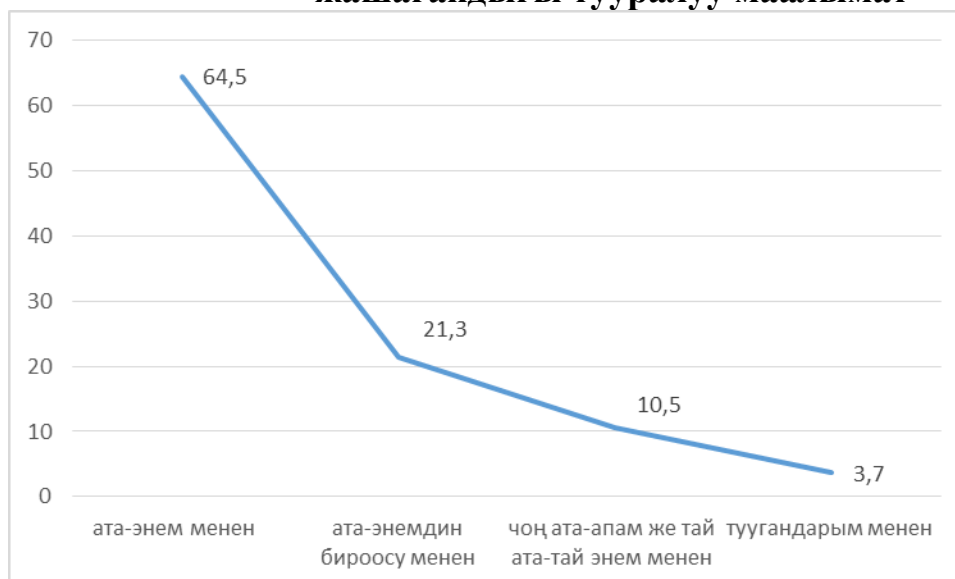
проекциясы. Өспүрүмдөргө мындай активдүү жашоонун эң жагымсыз жактары, ата-энелердин туруктуу чарчоосу жана кыжырдануусу, балдардын психологиялык көйгөйлөрүнө кайдыгерлиги, алардын эртеңки күнгө болгон алсыздыгы жана кооптонуусу менен туш болушат.

Ата-энелер жөнүндө өспүрүмдөр үй-бүлөлөрдө ата-энелер менен балдардын ортосунда жылуулуктун жана жакындыктын жоктугун көрсөтөт. Ар бир алтынчы өспүрүмдүн (толук үй-бүлөдөн) ата-энесинин экөө тең эмоционалдык четке каккандыгы таң калыштуу далил. Эң мүнөздүү - бул ата-энелердин психологиялык автономиясы менен айкалышкан кастык жана карама-каршылыктуу мамилеси. Биздин убакта чоңдорго өз балдарына ата-эне болуу үчүн материалдык же физикалык күч жетишсиз.

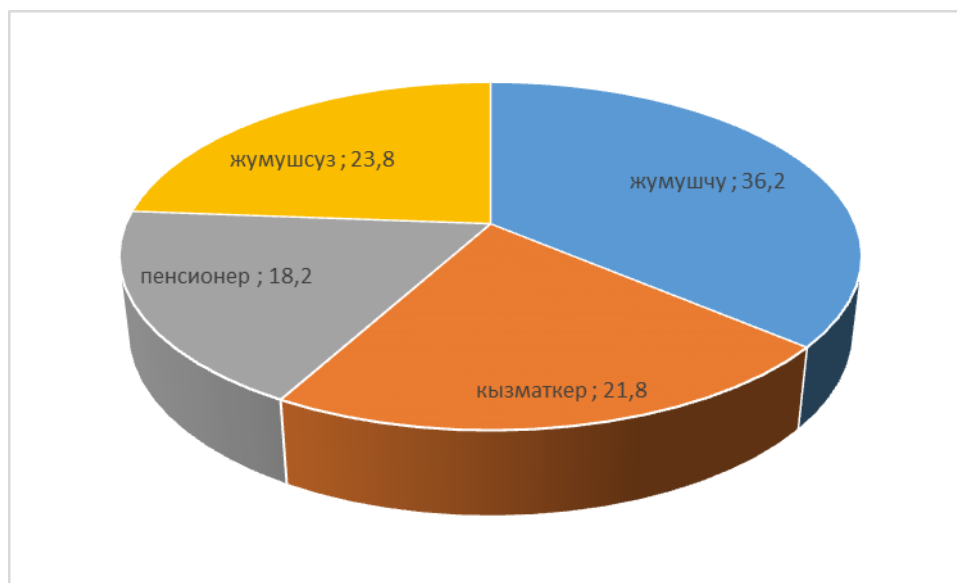
Респонденттердин «Сен Ким менен жашайсың?» – деген сурообузга ата-энем менен – 64,5 %, ата-энемдин бирөөсү менен – 21,3 %, чоң ата-апам же тай ата-тай энем менен – 10,5 %, туугандарым менен – 3,7 %. Алынган жооптор боюнча карасак, болгону 64,5 % өз ата-энеси менен жашагандыгы келечектеги коопсуздукту жаратуучу маселе, ошондой эле 21,3 % - толук эмес үй-бүлөөдө чоңоюушууда. Төмөндөгү диаграмманы караңыз.

Диаграмма 5

Респонденттердин үй-бүлөдө ким менен жашагандыгы тууралуу маалымат

Ата-энелеринин статусу

Сурамжылоого катышкандардын ата-энелеринин статусу тууралуу маалыматта: жумушчу – 36,2 %; кызматкер – 21,8 %, пенсионер – 18,2 %, жумушсуз – 23,8%.

Ата-энелер менен болгон айрым чыр-чатактар өспүрүм курактагы үй-бүлөлүк мамилелердин кадимки бөлүгү катары каралышы мүмкүн жана бул чыр-чатактар өспүрүмдөрдүн өз алдынчалыгын өнүктүрүүгө жана индивидуалдаштырууга таасир этет деп эсептешет. Бирок, өтө көп чыр-чатактар өспүрүмдөрдүн психологиялык адаптацияланышы жана жыргалчылыгы үчүн кооптуу. Ата-энеси менен көп чыр-чатакташкан өспүрүмдөрдө тышкы жана ички абалда болуу көйгөйлөрү көп;

- өзүн-өзү төмөн сыйлоо, ошондой эле жашоо-турмушун жана мектепке жөнгө көлөмүн;
- психоактивдүү заттарды колдонууну көбөйтүү.

Бул эки тараптуу процесстерди чагылдырышы мүмкүн: өспүрүмдөр менен алардын ата-энелеринин ортосундагы конфликттер психикалык социалдык адаптациялоонун төмөндөшүнө алып келиши мүмкүн, адаптация көйгөйлөрү ата-энелери менен дагы чоң чыр-чатакты пайда кылышы мүмкүн. Ата-энелер менен өспүрүмдөрдүн ортосундагы чыр-чатактар ата-

энелер менен өспүрүмдөрдүн ортосундагы мамилелерди өркүндөтүү менен оң же терс байланышкан шарттар азыраак түшүнүлөт. Ошондуктан, ата-энелер менен өспүрүмдөрдүн ортосундагы мамилени көбүрөөк теңчиликке карай түзүүдөгү конфликттин ролун жакшыраак түшүнүү үчүн, ата-энелер менен өспүрүмдөрдүн конфликттердин өз ара аракеттенүүсү учурунда эмне кылаарын, башкача айтканда, ата-энелер менен өспүрүмдөрдүн ортосундагы конфликттердин санын изилдөөнүн ордуна, ээ, биз алардын чыр-чатактары учурунда эмне кылып жаткандыгы жөнүндө ойлонушубуз керек.

Чыр-чатактын өз ара аракеттенүүсүнүн маанилүү аспекти - ата-энелер менен өспүрүмдөрдүн ар кандай эмоцияларды чагылдыруу денгээли жана чыр-чатак учурунда ушул сезимдердин ортосунда ийкемдүү которулуу. Ар кандай эмоцияларды же эмоционалдык өзгөрүлмөлүүлүктү чагылдырган ийкемдүүлүк ата-эне-өспүрүмдөргө өз ара аракеттенүүнүн жаңы үлгүлөрүн табууга мүмкүнчүлүк берет. Ата-энелер жана балдар чыр-чатак учурунда терс жана оң эмоцияларды билдире алышса, кызматташуунун альтернативдүү моделдерин таап, мамилелерин карап чыгууга мүмкүнчүлүгү жогору. Мисалы, ата-энелер жана балдар пикир келишпестик учурунда бири-бирине болгон ачуусун жана кыжырдануусун билдирип, бирок бири-бирине боору ооруп, бири-биринин пикирине кызыгып, жаңжалга күлсө, чыр-чатактар аларды чечүүнүн жаңы жолдорун табууга жардам берет. Ачуулануу же башка терс эмоцияларга кептелген, же бири-бирине позитивдүү эмоцияларды гана билдирип, ачуулануудан корккон ата-энелер жана балдар мамилелерин кайрадан оңдой албай кыйналышат. Ошентип, чыр-чатактарды, анын ичинде ата-энелер жана өспүрүмдөр, өз ара аракеттенүү учурунда көпчүлүк жан туруксуздугу, натыйжалуу өспүрүм менен бирге өзгөрүп туруучу шарттардан жана инсандар аралык талаптарга жооп катары кайра уюштуруу жана жүрүм-турумдук ийкемдүүлүгүн, же көнүп чагылдырылганы.

Эмоционалдык туруксуздукка көңүл буруу ата-энелер менен өспүрүмдөрдүн ортосундагы мамилелердин жана өз ара мамилелердин

түзүмүн билдирет, алардын мазмунун эмес. Адатта, мамилелердин аспектиери салыштырмалуу статикалык мүнөздөмөлөр катары бааланат жана өзгөрүүлөр узак мезгил бою изилденет. Өз ара аракеттенүү учурунда жүрүм-турумдун кыска мөөнөттүү өзгөрүүлөрү көп учурда көңүлгө алынбайт же ишенимдүүлүктүн төмөндүгүнө жана өлчөө катасына байланыштуу. Ошентип, ата-энелер менен өспүрүмдөрдүн ортосундагы карама-каршылыктуу өз ара аракеттешүү мезгилиндеги өзгөрмөлүүлүктү изилдөө мамилелердин түпкү процесстерин ачып бере алат.

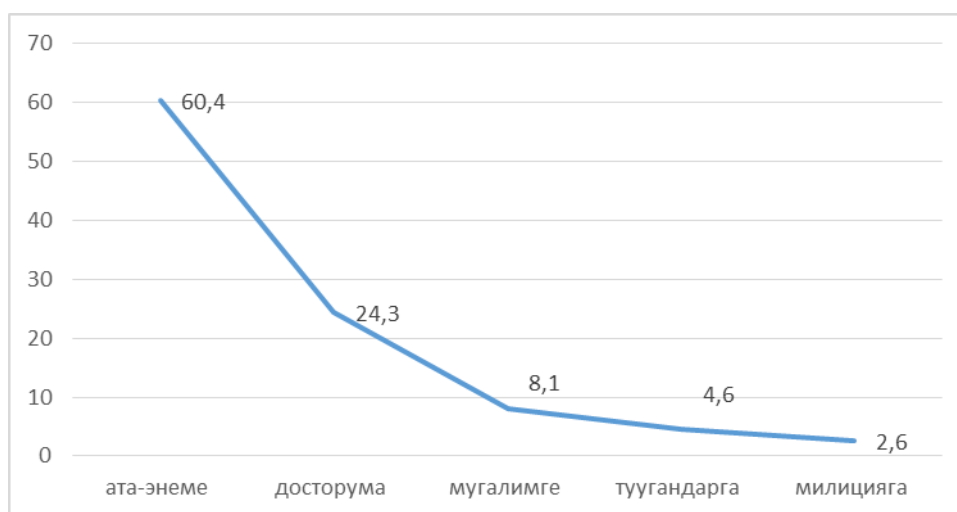
“Ата-энендин ортосунда чыр – чатактар болобу, болсо кандай?” – деген суроого респонденттер: талашып тартышат – 22,1 %; урушат – 41,3 %; бири-бирине сүйлөбөйт – 22,0 %; үйдөн чыгып кетишет – 14,6 %. Ушул суроого улай “Ичимдик колдонобу?” – деген суроого жооптор төмөнкүчө:

1. жок – 36,4 %
2. тез-тез – 18,4 %
3. кээде – 12,6 %
4. майрамдарда – 23,5 %
5. күн сайын – 9,1 %.

“Эгерде сенде кыйынчылык болуп калса, кимге кайрыласың?” – деген суроого респонденттер ата-энесине жана досторуна кайрылышат.

Диаграмма 7

Өспүрүмдөрдүн кыйынчылык болсо кайрылуу субъектиери

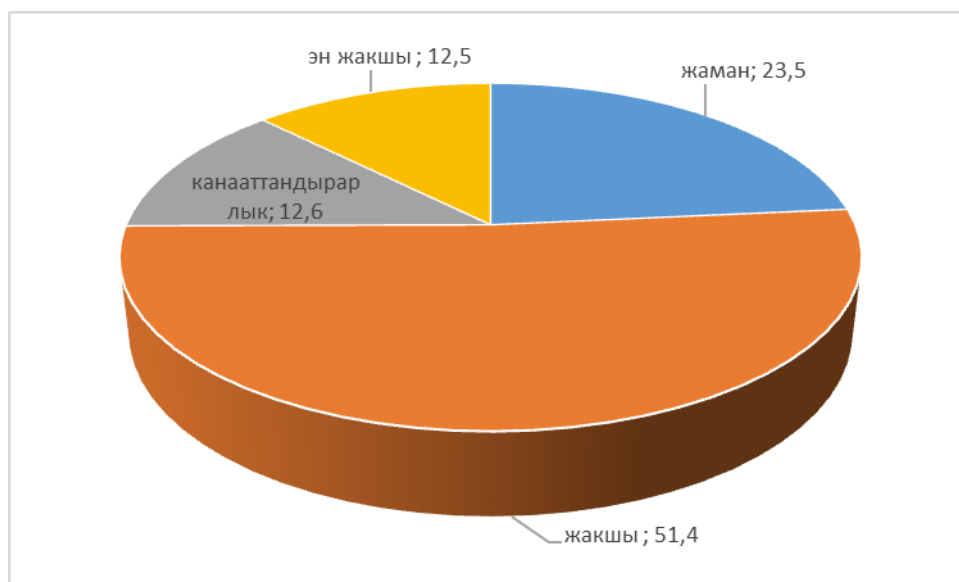

Окуучулардын 61,1 % үй – бүлөдө өзүн жакшы сезишет, 22,4 % - кубанычтуу сезишсе, 6,4 % - өздөрүн үй-бүлөдө ашыкча жана 5,8 % - тынчсыз, жаман сезишет. Демек, жогоруда белгиленгендей жаман сезгендердин басымдуу көпчүлүгү үй-бүлөдө ата-энеси менен жашашпайт.

“Мектепте сен өзүңдү кандай сезесин?” – деген суроого жооптор төмөнкүчө: 51,4 % - өздөрүн жакшы сезишет, 23,5 % - тескерисинче жаман сезишет, 12,5 % - эң жакшы жана 12,6 % - канааттандыралык. Диаграмманы караңыз.

Диаграмма 8

Окуучулардын мектепте өздөрүн сезүүсү

Жогорудагы суроого байланыштуу “Мугалим сага карата мамилесинде кемсинткен сөздөрдү колдонобу?” – деген суроого “ооба-12,6 %” жана “жок-87,4 %”.

Респонденттердин мектепте өзүн коопсуз абалда сезүүсү: 35,9 % - эркин сезишет, 16,8 % - дайыма тынчсызданам, 47,3 % кээде тынчсызданам.

Сен окуган мектепте чыгармачылык менен алектенгенге мүмкүнчүлүк барбы?

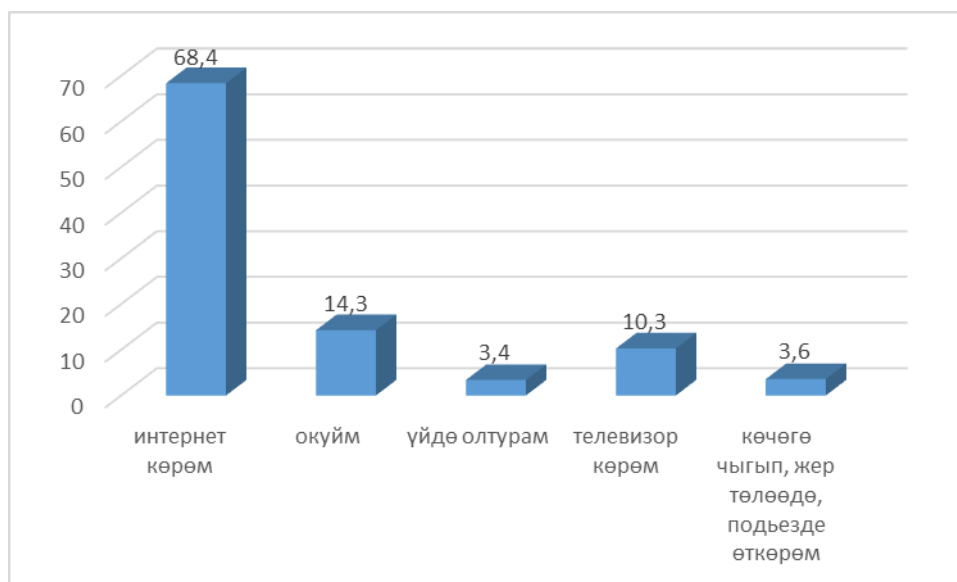
1. Ооба – 84,1 %
2. Жок – 15,9 %

Чыгармачылык менен алектенгенге мектептерде ыр, комуз, бий, кол өнөрчүлүк сыяктуу кружоктор уюштурулат. Респонденттер бош

убактысында: интернет көрөм – 68,4 %; окуйм – 14,3 %; үйдө олтурам – 3,4 %; телевизор көрөм – 10,3 %; көчөгө чыгып, жер төлөөдө, подъезде өткөрөм – 3,6 %.

Диаграмма 9

Респонденттердин бош убактысын өткөрүүсү

Жогорудагы суроого улай “Бош убактында кандай ийримдерге картышкың келет?” – деген суроого дээрлик сурамжылоого катышкандардын 41,8 % - музыкалык жөндөмдүүлүктү өнүктүрүүчү ийримдерге катышкысы келет. Ал эми интеллектуалдык жөндөмдүүлүктү өнүктүрүүчү – 25,4 %; спорттук, туристтик жөндөмдүүлүктү өнүктүрүүчү – 24,1 %; көркөм өнөр жөндөмдүүлүктү өнүктүрүүчү – 8,7 % кружокторго баргылары келет.

Көңүл ачуучу оюндарга тез-тез барып турат – 12,4 %; сабак учурунда барат – 8,9 %; сабактан кийин барат – 22,8 %; үйдөн качып барат – 6,7 %. Ал эми калганы барбайт – 49,2 %.

“Мектеп Дезадаптация” түшүнүгү мектеп окуучусуна адаптациялоонун бузулушун түшүндүрөт. Бул бузулган учурда окуу жөндөмдүүлүгүнүн төмөндөшү, мугалим менен болгон мамилеси жана курдаштары менен татаалдашуу болуп эсептелет. Мектепти жоготуу жаш мектеп окуучуларына көбүрөөк мүнөздүү, бирок улгайган балдарда да байкалат. Мектептин жетишсиздигинин астында тышкы чөйрөгө ыңгайлашуу жөндөмүнүн бузулушу жалпы психологиялык адаптациялоо көйгөйлөрүнүн белгилеринин

бири болуп саналат. Мектептин эң чоңдугу - бул биомедициналык көйгөй деп жыйынтык чыгарсак болот. Ушул көз караштан баштап, мектептеги жүрүм-турумдун жана өнүгүүнүн бузулушуна кирет. Мектептерде биринчи класстын окуучусун же бир деңгээлден экинчисине барган студент өтүшү керек болгон атайын тесттер бар. Бул тесттин максаты - бул психологиялык жана интеллектуалдык жактан канчалык деңгээлде аныкталса, анда бала жаңы этапка даяр экендигин аныкталат.

Адаптациялоо менен оор сыноолордон жапа чеккен балдардын көпчүлүгү психологго же психиатрга консультацияга жөнөтүлөт. Бирок муну жасоодон мурун, мугалим менен ата-энелер кырдаалды өзгөртүү үчүн максималдуу аракеттерди жасашы керек. Көптөгөн окуучулардын жетишсиздигинин айрым белгилери байкалат. Адистердин айтымында, окуучулардын болжол менен 15-20% ы адаптациялоо бузулуунун ар кандай көрүнүштөрүнөн жабыркайт деп эсептешет. Мындан тышкары, окумуштуулар адаптациялоо башаламандыгы бар окуучулардын пайызы алардын жашына жараша болот деген тыянакка келишкен. Жаш студенттер өспүрүмдөрдөн аз адаптациялоодо көйгөйлөр бар.

Бул жерде окумуштуулар мектептин деңгээлинин бир нече негизги себебин камсыздады, бул жерде: баланын мектепке даярдыгы жөнүндө билимге ээ эмес. Курдаштар жана классташтар менен байланыш түзүү мүмкүн эмес. Төмөн таанып-билүү жөндөмдүүлүгү басым кылат.

Кээде, үй-бүлөлүк мамилелер баланын аарыларынын мектепке себеп болушу мүмкүн. Ата-энелер баласынын мектептин катачылыгына ушунчалык кескин реакция кылганда, бала бул көйгөйлөрдү так кабылдайт. Бала ката кетирип, ата-энесине көңүл буруудан коркот. Мугалимдердин өзүлөрүнүн жетишсиздигинде маанилүү ролду ойношот. Окуучуга терс реакцияга алып келген байланыштарды табууга, мугалимге туура жол таба албаган жагдайлар бар. Өспүрүм курактагы мектеп окуучуларынын эң жогорку деңгээлине өзгөчө көңүл бурууга татыктуу. Ушул жашта, алар өзүлөрүнүн көз-карашына ээ болушат. Окуучуларды адаптациялоодо бир топ

таасир тийгизүүчү таасирлер бар. Бул айрыкча, өспүрүм куракта курч көрүнүп турат. Белгилүү болгондо, студенттин мектепти кыйратканы эмне үчүн пайда болот, аны өз убагында көтөрүүгө болот. Мектепти талап кылуу иштери жана дисциплинасы менен көйгөйлөрдө айтылбаса, анда психогендик мүнөзгө ээ. Кээде, үй-бүлөлүк мамилелер баланын аарыларынын мектепке себеп болушу мүмкүн. Ата-энелер баласынын мектептин катачылыгына ушунчалык кескин реакция кылганда, бала бул көйгөйлөрдү так кабылдайт. Бала ката кетирип, ата-энесине көңүл буруудан коркот. Мугалимдердин өзүлөрүнүн жетишсиздигинде маанилүү ролду ойношот. Окуучуга терс реакцияга алып келген байланыштарды табууга, мугалимге туура жол таба албаган жагдайлар бар. Өспүрүм курактагы мектеп окуучуларынын эң жогорку деңгээлине өзгөчө көңүл бурууга татыктуу. Ушул жашта, алар өзүлөрүнүн көз-карашына ээ болушат. Окуучуларды адаптациялоодо бир топ таасир тийгизүүчү таасирлер. Бул, айрыкча, өспүрүм куракта курч көрүнүп турат. Белгилүү болгондо, студенттин мектепти кыйратканы эмне үчүн пайда болот, аны өз убагында көтөрүүгө болот. Мектепти талап кылуу иштери жана дисциплинасы менен көйгөйлөрдө айтылбаса, анда психогендик мүнөзгө ээ.

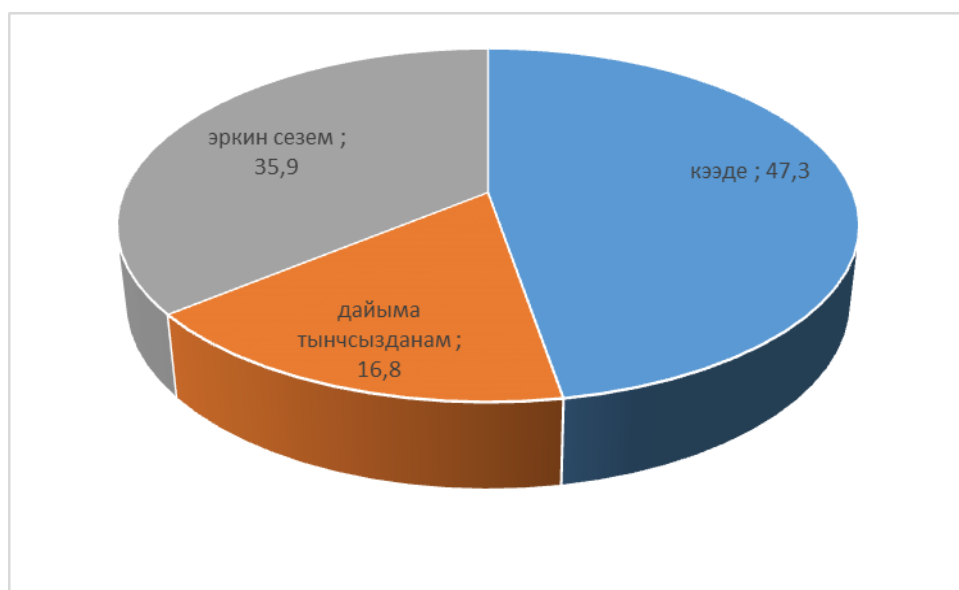
Окумуштуулар мектептеги сабактын бир нече критерийлерин бөлүшөт: окуу предметтеринин жетишпестиги, билимдин жетишпестигинин жоктугу, окуу процессине жана мугалимдерге терс мамиле. Мектептин беш негизги түрү менен айырмаланат: таанып-билүү тибиндеги жүрүм-турум түрүнүн эмоционалдык абалы, мектеп планын өздөштүрбөй калганда, кырдаалды түшүнөт. Жетилгендиктин эмоционалдык деп болжолдуу түрү жалпысынан же жеке дисциплиналарга терс көз караш менен көрсөтүлөт. Жеткирүү, баланын жүрүм-турум түрү, бала тартипти бузат, мугалим менен байланышуудан баш тартат, анын талаптарын аткарбайт. Жеткиликтин сомалык түрү менен бала көбүнчө тамыр жайыла баштайт. Бөлүмдүүлүк тиби менен, бала чоңдор же балдар менен байланыша албайт.

Респонденттерге берген сурообузда “Сен мектепте өзүндү коопсуз абалда сезесинби?” - төмөндөгүдөй жооп алдык:

1. кээде – 47,3 %
2. дайыма тынчсызданам – 16,8 %
3. эркин сезем – 35,9 %.

Диаграмма 10

Мектепте өзүн коопсуз абалда сезүүсү

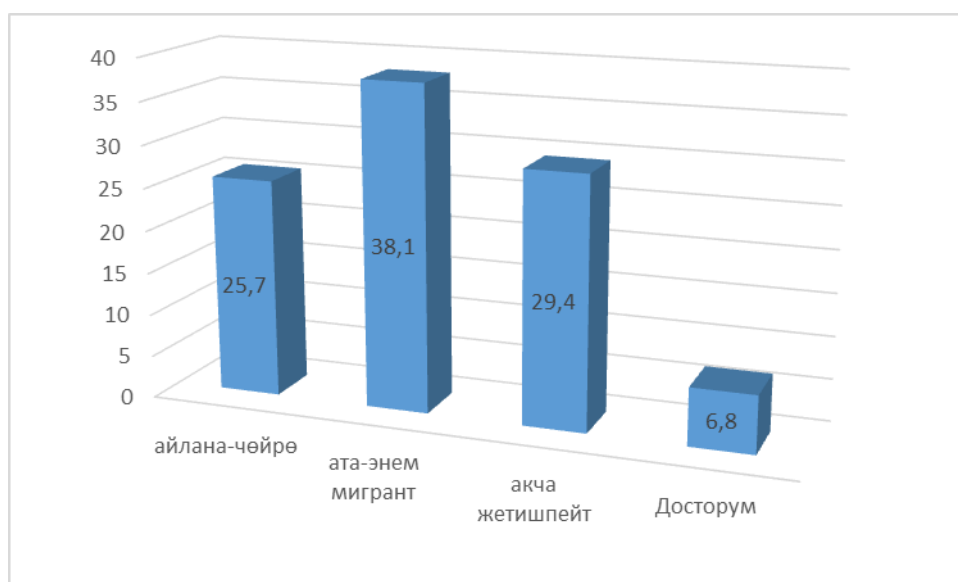

Респонденттердин жооптору боюнча классташтары менен жакшы мамиледе – 71,4 %. Эң өкүнүчтүүсү 22,4 % окуучу балдар көңүл борборунда болуш үчүн криминал авторитет болуш керектигин билдиргени, басымдуулугу эркек балдар. Кыздардын басымдуулугу 18,4 % көңүл борборунда болуш үчүн сулуу болуш керектигин айтышты.

Рэкетизмге барууга кандай себеп түрткү болууда? – деген суроого респонденттердин 25,7 % - айлана-чөйрө; ата-энеси мигрант – 38,1 %; акча жетишпейт – 29,4 %; досторум – 6,8 %. Окуучулардын көбүнүн ата-энеси мигрант болгондуктан, тарбиянын жана чоңдор тарабынан көзөмөлдүн жоктугу рекетизм сыяктуу жат көрүнүштөрдүн көңүл борборунда болуп аткандыгы коомду тынчсыздандырбай койбойт.

Диаграмма 11

Рекетизмге барууга кандай себептер түрткү болду

Азыркы коомдогу окуучулар үчүн начар жүрүм-турум окуу сабактарын калтыруу – 38,4 %; спирт ичимдиктерин колдонуу – 14,7 %; сөгүнүү – 24,6 % уурулук кылуу – 22,3 %.

Мындан тышкары, өспүрүмдүн жеке тажрыйбасында, эреже боюнча, жеке жетишкендик, өзүнүн жеке иш-аракети менен алынган жеке жеңиш катары ийгилик тажрыйбасы жок. Бул кокусунан эмес, анткени заманбап постсоветтик педагогикада окуучулардын ийгиликсиздиктерин жана каталарын баса белгилөө мамилеси сакталып калган, алардын жеңиштери менен жетишкендиктери дээрлик толугу менен көз жаздымда калган. Тилекке каршы көпчүлүк үй-бүлөлөрдө ушундай эле билим берүү стили бар. Кандайдыр бир жол менен "активдүү жашоону" четке кагуу фактысын түшүндүрө турган дагы бир себеп - бул "аман калуу жарышын" эске салган ата-энелеринин заманбап жашоосунун проекциясы. Өспүрүмдөргө мындай активдүү жашоонун эң жагымсыз жактары, ата-энелердин туруктуу чарчоосу жана кыжырдануусу, балдардын психологиялык көйгөйлөрүнө кайдыгерлиги, алардын эртеңки күнгө болгон алсыздыгы жана кооптонуусу менен туш болушат.

Ата-энелер жөнүндө өспүрүмдөр үй-бүлөлөрдө ата-энелер менен балдардын ортосунда жылуулуктун жана жакындыктын жоктугун көрсөтөт. Ар бир алтынчы өспүрүмдүн (толук үй-бүлөдөн) ата-

энесинин экөө тең эмоционалдык четке каккандыгы таң калыштуу далил. Эң мүнөздүү - бул ата-энелердин психологиялык автономиясы менен айкалышкан кастык жана карама-каршылыктуу мамилеси. Өспүрүмдөр муну "сизге эмес" мамилеси катары сезишет. Биздин убакта чоңдорго өз балдарына ата-эне болуу үчүн материалдык же физикалык күч жетишсиз.

Биринчи кезекте, өспүрүмдөр үй-бүлөлүк тынч жашоону, экинчи орунда - материалдык жыргалчылыкты, үчүнчү орунда - ден-соолукту коюшат. Маанилүүлүк рейтингиндеги үч биринчи орунду өспүрүмдөр келечекте эң аз жеткиликтүү деп көрсөткөн үч баалуулук ээлейт. Жеткиликсиздик менен айкалышкан жогорку баалуулук, стресстин дагы бир булагы болгон ички чыр-чатакты жаратат. Эгерде баалуулуктар масштабына "үй-бүлөлүк бакыт" жана "материалдык жыргалчылык" кирет деп түшүндүрсө, анда эң жогорку баалуулуктардын бири катары "ден-соолук" таң калыштуу. Окуучулар дагы деле бир топ ден-соолукта болушат жана өз курагындагы психологиялык мыйзамдарга ылайык, ден-соолугуна тобокелге салууну жакшы көрүшөт. Эмне үчүн рейтинг ушунчалык жогору? Заманбап социалдык чындыктар келечекте өспүрүмдөрдүн ден-соолугуна болгон мамилесин аныктады. Бул мамилени төмөнкүчө чагылдырууга болот: алар аны жоготуп алуудан коркушат, бирок алар дээрлик толук ишенишет.

Коомдо орто класс жок болгондо, өтө жакыр жана өтө бай адамдар болгондо, өспүрүм келечекте "жашоонун аралыгын" сактабайм деп коркот, жөн гана аман калбаш үчүн.

Ошол эле учурда, өспүрүмдөрдүн жашоосунда өспүрүмдөрдүн кадимки баалуулуктары бар: сүйүү (айрыкча сегизинчи класстын окуучуларынын арасында), кызыктуу эмгек, достор, өзүнө ишенүү. Алардын көпчүлүгү жалгыздыкты сезишпейт жана жогорку кооптонуу 9-класстын окуучуларында гана байкалган.

Жогоруда сүрөттөлгөн социалдык контекстте өспүрүмдүн баарлашуу көйгөйлөрү жөнүндө маалыматтар түшүнүктүү болуп калат. Заманбап өспүрүмдөр чагымчыл, адепсиз, коркунучтуу кырдаалдарда адашып, баш ийүүнү же өз ара реактивдүү агрессивдүүлүктү өз реакцияларынын стили катары тандашат. Контруктивдүү эмес жүрүм-турум стили негизинен тандалган жагдайлардын дагы бир түрү, таң калыштуусу, бул башка бирөөнүн колдоосуна муктаж болгондо же сиз өзүңүздүн колдоого муктаждыгыңызда. Бул акыркы маалыматтар, биздин оюбузча, өспүрүмдөрдүн жакындыгы жана ишенбестиги жөнүндө эмес (анткени алар жана психологдор муну жакшы билишет, ачык жана ишенимдүү). Тескерисинче, алар биздин коомдо бар жана түздөн-түз улуу муундан жашка өтүп жаткан ойду ачыкка чыгарышат.

Изилдөө азыркы балдарга ашыкча көңүл ачат деген гипотезаны тастыктайт, натыйжада алар өзүлөрүн кантип ээлей тургандыгын билишпейт, өздөрү менен жолугушуудан качышат, андан өз кезегинде алар ички дүйнөсүн таптакыр билишпейт жана ал тургай коркушат .

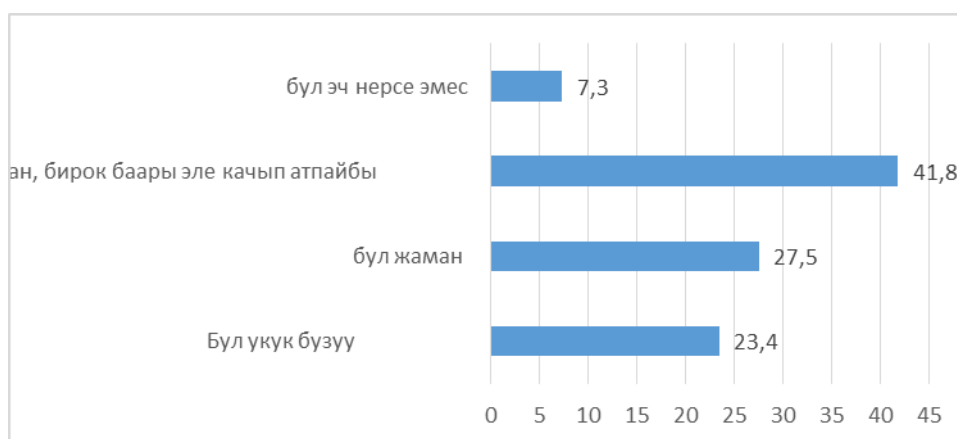
Ошентип, азыркы өспүрүмдөр жашаган социалдык шарттар, алардын тарбиячыларынын калыптануу өзгөчөлүктөрүн көп жылдар бою аныктап келген шарттардан чындыгында бир кыйла айырмаланат. Алар кесиптик өнүгүүгө аз көңүл бөлүп, бактылуу жана коопсуз үй-бүлөлүк жашоого көбүрөөк көңүл бурушат, "активдүү жашоону" чын жүрөктөн жактырышпайт, "чыгармачылык" жана "таанып-билүү" сөздөрүнүн маанисин түшүнүшпөйт, акыры, келечек жөнүндө ойлонууга аракет кылышат. мектептен кийин жеке тынчсыздануу күчөйт. Мындай шартта, чоңдордун (ата-энелер, мугалимдер) өспүрүмдөр менен мамиле тутумун түзүү көндүмдөрү өзгөчө мааниге ээ болот.

«Сенин досторун барбы?» - деген суроого: ооба – 84,2 % жана жок – 15,8 %. Досу оор акыбалга кабылса, дайыма жардамга 75,3 % келет, 22,1 % - кээде жардамга барат, 2,6 % - эч качан жардамга барбайт. Сурамжылоого

катышкандардын 47,3 % - сабактан качкан жана 52,7% - такыр сабактан качкан эмес.

Диаграмма 12

Сабактан качууну баалоо фактору

Өспүрүмдөрдүн ишенимин максаттуу калыптандыруу учурунда ыкмаларды жана каражаттарды тандоодо түздөн-түз байланыштуу болгон нерселерге артыкчылык берилиши керек:

- а) теңтуштары менен жана "олуттуу чоңдор" менен баарлашуу;
- б) адеп-ахлактык тандоо үчүн кеңири мүмкүнчүлүктөрдү камсыз кылган практикалык социалдык маанилүү иш-чаралар менен.

Өспүрүмдөрдүн кризисинен чыгуу үчүн негиздерди түзүү үчүн төмөнкү сунуштарды берет:

1. Чоңдор өспүрүмгө коркуу сезимдерин жана көйгөйлөрүн ачык айтып, аларды түшүнүшү керек.
2. Өспүрүм ага болуп жаткан окуялар, коркуу сезимдери жөнүндө чынчылдык менен сүйлөшүп, анын ишенгенине ынанганга аракет кылышы керек. Ал аны эч кандай сын жана айыптоосуз уга тургандыгын билиши керек.
3. Чоң адам угууга жана түшүнүүгө даяр экендигин көрсөтүшү керек, бул кечиримдүүлүктү билдирбейт. Бул жөн гана келечектеги мамилелерди кура турган бекем пайдубалды жаратат.

4. Өспүрүм ата-энеге аларды угушу үчүн керек экендигин түшүндүрүп, бирок өзү суранганга чейин кеңеш бербеш керек.

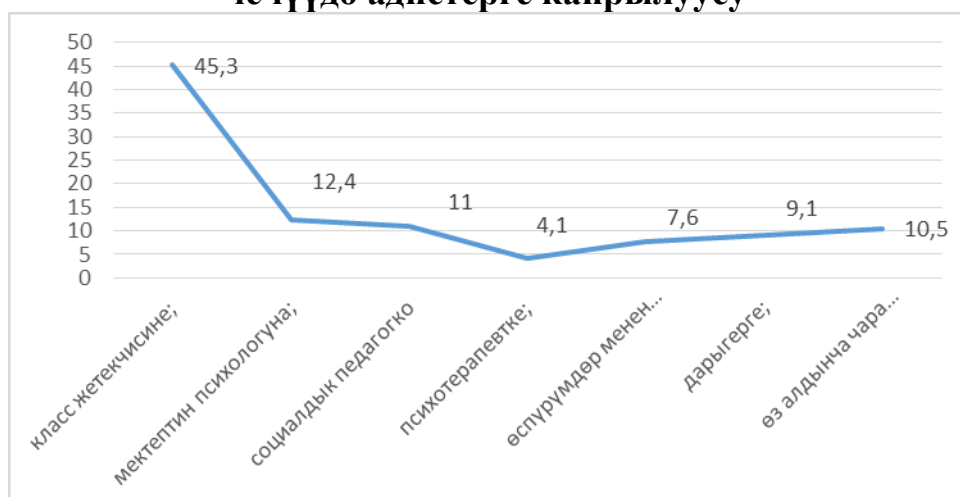
5. Чоңдор өспүрүм аксакалдардын кеңешин аткарбашы керектигин түшүнүшү керек.

Ушулардын бардыгы эске алынганда гана, эки тең укуктуу адамдардын - чоңдор менен өспүрүмдөрдүн ортосундагы маани-маңыздуу диалог жана анын жүрүм-турумунун жаңы, конструктивдүү формаларын андан ары өркүндөтүү мүмкүн болот.

Сурамжылоодо ата-энелерге берген сурообузда «Балаңыздын жүрүм-турумунда көйгөйлөр бар болсо, биринчи кезекте кайсы адиске кеңеш сурайт элеңиз?», - төмөндөгүдөй жоопторду алдык. Класс жетекчисине – 45,3 %; мектептин психологуна – 12,4 %; социалдык педагог – 11,0 %; психотерапевтке – 4,1 %; өспүрүмдөр менен иштөө инспекторуна – 7,6 %; дарыгерге – 9,1 %; өз алдынча чара көрмөкмүн – 10,5 %. Эң өкүнүчтүүсү айрым респонденттер мектепте психолог жана социалдык педагог бар экенин билишпейт. Демек, мектептерде психолог менен социалдык педагогдун ролун жогорулатуу зарыл жана алардын мектеп окуучулары менен иштөөсөн күчөтүү керек. Көйгөй катарында бул штаттык бирдикке чыныгы профессионалдар келсе, мектептеги өспүрүм курактагы балдардын көйгөйүн өз убагында чечүүгө жакшы өбөлгө түзүлөт.

Диаграмма 13

Ата-энелердин баласынын проблемасын чечүүдө адистерге кайрылуусу

Кандай жүрүм-турумду девианттык деп мүнөздөйт элениз (ата-энелер):

- мектептеги жүрүм-турум эрежелерин бузуу (сабактардын үзгүлтүккө учурашы, сабакка келбей калуу, тапшырмаларды аткаруудан баш тартуу) – 74,1 %;
- үйдөн качуу – 32,5 %;
- оройлук, орой сөздөр – 12,7 %;
- спирт ичимдиктерин ичүү, мас болуу – 84,2 %;
- тамеки тартуу – 61,3 %;
- сексуалдык активдүүлүктүн эрте башталышы – 23,5%;
- хулигандык – 72,8 %;
- башкаларды кемсинтүү – 35,9 %;
- уурдоо – 86,3 %;
- чондорду сындоо, баш ийбөө – 21,8 %;
- татаал кийим кийүү – 9,5 %;
- мушташуу – 48,6 %
- баңги затын колдонуу – 63,7 %;
- агрессивдүү көрүнүштөр – 87,5.

Жогорудагы ата-энелердин четтен чыккан жүрүм-турум тууралуу берген бааларына карасак, мектеп окуучулардын жоопторунан анчалык деле айырма болгон жок. Алсак, саптын жогору жагында уурдоо, агрессивдүү көрүнүштөр, спирт ичимдиктерин ичүү, мас болуу, мектептеги жүрүм-турум эрежелерин бузуу, хулигандык жана башкалар.

Жогорудагы суроого улай, «Сиздин көз карашыңыз боюнча, өспүрүмдөрдүн девианттык жүрүм-турумунун негизги себептери эмнеде», - деген суроого төмөнкүчө жоопторду алдык:

- күчтүү таасирлерди алууну каалоо – 25,7 %;
- баланын ден-соолугунун абалы (оорусу) – 78,4 %;
- толкундануунун жогорулашы, өзүн өзү башкара албоо – 37,4%;
- үй-бүлөдөгү жагымсыз кырдаал – 74,3 %;

- көзкарандысыздыкка жана көзкарандысыздыкка умтулуу – 42,3 %;
- ата-энелердин татаал педагогикалык кырдаалды кантип жөнгө салуу боюнча билиминин жоктугу – 52,3 %;
- теңтуштардын көңүл коштугу – 65,1 %;
- чоңдор тарабынан түшүнбөстүктөр – 89,4 %;
- өзүнө ишенбөө – 71,5 %;
- стресстик жашоо кырдаалдары – 63,4%;
- үй-бүлөнүн материалдык деңгээлинин төмөндүгү 45,3 %;
- массалык маалымат каражаттары аркылуу алынган зомбулуктун, ырайымсыздыктын, жазасыздыктын мисалдары – 61,5%;
- ата-эненин ашыкча жумушка орношуусу – 56,3%

Ата-энелердин берген жооптору боюнча, девианттык жүрүм-турумга түрткү берген негизги себептер катарында чоңдор менен өспүрүмдөр ортосундагы түшүнбөстүктөр, массалык маалымат каражаттары аркылуу алынган зомбулуктун, ырайымсыздыктын, жазасыздыктын мисалдары, үй-бүлөдөгү жагымсыз кырдаал, ата-энелердин татаал педагогикалык кырдаалды кантип жөнгө салуу боюнча билиминин жоктугу жана башка чөйрөлөрдүн тийгизген таасирлерин санап беришти.

Таблица 4

Ата-энелердин балага болгон мамилеси

Индикатор	Ооба	Жок
Мен ар дайым балама аярлоо менен мамиле кылам	86,4	13,6
Балам кандай ойдо жүргөнүн сөзсүз билишим керек, бул менин милдетим	65,1	34,9
Жашоонун чыныгы маселелери балага зыян болсо, анда баланы сакташ үчүн алыс кармашыбыз керек	42,7	61,3
Жакшы ата-эне жашоонун кыйынчылыктарынан баланы калкалайт	68,1	31,9
Баланы бала чагынан катуу кармоо керек, ошондо ал жакшы адам болуп өсөт	76,4	25,6

Менин баламдын Мен жашоодо ишке ашпай калган нерселериме жетсе экен деп кыялданам	81,5	18,5
Мен баланын бардык талаптарын жана каалоосун аткарууга аракет жасайм	37,8	62,2
Баарынан маанилүүсү, баланын бакыбат жана бейкапар балалыкта жашасын каалайм	92,5	7,5
Катуу тартип баланы чыйралтат, курч мүнөздү жаратат	58,4	41,6
Мен кылдаттык менен баланын ден соолугунун абалына кам көрөм	74,2	25,8
Мен баламдын ийгилигине суктанам	87,6	12,4
Баланын ата-энесинен жашыруун сырлары болбошу керек	47,3	52,7

Бала үчүн эң негизгиси жакын адамдар менен, ар кандай жыныстагы, курактагы, ар кандай кесиптеги, ар кандай кызыкчылык жана муктаждыктагы адамдар менен баарлашуу көндүмдөрү. Үй-бүлөлүк баарлашуу өзгөчө эмоционалдык-психологиялык климатта жүргүзүлөт: ал ата-эненин камкордугу жана сүйүүсү, балдардын ата-энелерине болгон мамилеси менен курчалган, демек, баланын эмоционалдык өнүгүүсүнүн муктаждыктарын толук канааттандырат. Үй-бүлөлүк коммуникация биргелешкен үй жумуштарында жана эс алуунун ар кандай формаларында ишке ашат. Дал ушул баарлашууда үй-бүлөлүк тарбиялоонун ар кандай түрлөрү көрсөтүлөт.

Тарбиялоонун далилденген методу - бул ата-эненин жеке үлгүсү.

Ата-эненин бири-бирине болгон сүйүүсү балдарды тарбиялоодо эң мыкты мектеп, аларды келечектеги үй-бүлөлүк мамилелерге даярдоонун мектеби. Ата-энелеринин эмоционалдык жашоосунун визуалдык мисалынан ажыраган, начар иштеген үй-бүлөдө чоңойгон балдар толук кандуу тарбиядан кур калып жатышат.

Сиз өзүңүздүн адептүүлүгүңүз, чынчылдыгыңыз, жөнөкөйлүгүңүз, чынчылдыгыңыз менен гана балдарыңызга жогорку адеп-ахлактык сапаттарды тарбиялай аласыз.

Ар бир бала өзүнүн муктаждыгын, жакындары үчүн пайдалуулугун сезиши керек. Салттарды сактоо үй-бүлөнүн эмоционалдык жашоосун байытат, бириктирет, баланын алдында анын кадыр-баркын көтөрөт.

Мамилелер боюнча көптөгөн изилдөөлөр ата-эненин жылуу мамилесинин деңгээли боюнча баланын оң жактарга багытоосу билинип турат. Изилдөөчүлөр белгилегендей, ата-энелердин мамилелеринин деңгээли социалдык-маданий контексттин функциясы катары өзгөрөт. Кыргыз маданиятында ата-эне менен баланын ортосундагы мамиле жалпысынан позитивдүү, бул мамилелер балдардын өнүгүүсүнө жакшы таасирин тийгизет, анткени алар бир кыйла ченемдүү жана четке кагуу же сүйбөйт деп чечмелениши мүмкүн. Балдардын жүрүм-туруму ата-энелеринин жүрүм-турумуна таасирин тийгизери аныкталган, изилдөөчүлөр ата-энелердин мамилеси баланын жүрүм-турумуна таасир этсе, бул мамиле бала чоңоюп, өспүрүмдөрдүн жүрүм-туруму менен тарбиялоонун стилине жана мамилесине таасирин тийгизет деген тыянак келишкен.

Мектеп жашындагы баланын ата-эненин ой жүгүртүүсүнүн маанилүүлүгүн баса белгилеп кетүү зарыл. Себеби, үйдөгү жүрүм-турум баланын психо-эмоционалдык абалына таасирин тийгизбей койбойт. Мисалы ата-энелер эмне үчүн өздөрү да, балдары да ушундай иш-аракет кылган себептерди издешет. Бул атрибуциялар так болгондо, ата-энелик тарбияны натыйжалуураак кыла алат. Ошондой эле алар ачуулануу же депрессияга (балдардын жаман жүрүм-туруму жаман маанайдан же атайылап зыян келтирүү каалоосунан, же ата-эненин жетишсиздигинен же жетишсиздигинен) алып келгенде, натыйжалуу ата-энелик тарбияга тоскоол болушу мүмкүн. Бул терс сезимдер ата-энелерди тарбиялоо милдетинен алаксытып, алардын социалдашуудагы кыйынчылыктарга туура жана эффективдүү реакциясын кыйындатат.

Мектеп жашындагы балдардын социалдык-эмоционалдык өнүгүүсүнө жана алардын когнитивдик өнүгүүсүнө тийгизген таасири боюнча да бааланган. Энелер коркутуп-үркүтүп, же кордогон, касташкан, же өжөр жана баш ийүүчү болуп калышат. Алар балдарына түшүнүксүз билдирүүлөрдү жөнөтүшөт, натыйжада балдар аларга көңүл бурбай калышат, ошондой эле когнитивдик жөндөмдүүлүктөрү төмөндөйт. Күч мамилелерине карата мындай көз караш энелердин көйгөйдү чечүүгө, демек, иш-аракет кылууга жөндөмдүүлүгүнө терс таасирин тийгизет. алардын тарбиялык ролун натыйжалуу аткарышат. Анын сыңарындай, ымыркайлардын өзүн-өзү натыйжалуулугун төмөн, башкача айтканда, эффективдүү ата-эне боло аларына ишенбеген ымыркайлардын энелери, тапшырмасы оор болуп турганда тарбиялоодон баш тартып, депрессияга кабылышат. Алар ымыркайлары менен мамиледе муздак жана көңүл бурушпайт. Мындан тышкары, баласынын биологиялык өнүгүү курсу табигый жана дени сак жол менен уланат деп ишенген ата-энелер, алардын ата-энелик ролуна жакшыраак көнүп, мажбурлоочу ата-энелик стилин калыптандыруу ыктымалдыгы азыраак болот.

Ата-эненин ой жүгүртүүсүнүн башка аспектилери баланын көз карашын кабыл алуу жөндөмүн камтыйт. Балдары үчүн эмнени кыйнап жатканын түшүнгөн энелердин өз кыйынчылыктары менен күрөшүүгө жөндөмдүү балдары бар жана чыр-чатактар учурунда балдарынын ой-сезимдерин так аныктай алган ата-энелер бул чыр-чатактар үчүн канааттандырарлык натыйжаларга жетише алышат.

III БАП. КЫРГЫЗСТАНДА ӨСПҮРҮМДӨР АРАСЫНДАГЫ ДЕЗАДАПТАЦИЯ КӨЙГӨЙЛӨРҮН АЛДЫН-АЛУУ ЖАНА АНЫ ЧЕЧҮҮ ЖОЛДОРУ

3.1. Өспүрүмдөр чөйрөсүндөгү манипуляция жана жазгырууну чечүү жолдору

Жалпысынан, коомчулукта балдардын укук бузуулары орун алып, бири-бири менен тыгыз байланышта бала туш болгон заманбап чындыкка. Девианттын бир мисалы балдардын жүрүм-туруму - балдар тарабынан жасалган сексуалдык зомбулук, бул жерде бул шарттар порнографиялык тасмаларды көрүү оңойлугу менен шартталат, демек, балдардын девианттык же мыйзамсыз аракеттери толугу менен баланын күнөөсү эмес, бирок балдар айлана-чөйрөнүн шарттарынан көбүрөөк жабыркашат, алар жалкоолук мүнөзүгө ээ болушат.

Бул изилдөөнүн талдоо объектиси болуп эсептелген коомдогу укук бузуу формасы девианттык жүрүм-турум деп чечмеленген балдар тарабынан жасалган укук бузуулар жамаат же өкмөт тарабынан девианттуу деп эсептелет. Көпчүлүк балдардын девианттык жүрүм-туруму түздөн-түз каражаттар аркылуу колдонулат ой жүгүртүү, ал эми чыныгы факторлорго байланыштуу терең изилдөөлөрдү изилдөө бул жүрүм-турумдагы абerrацияны ишке ашыруу үчүн кыймылдаткыч күч изилдене элек. Төмөнкү заманбап шарттардын айрымдары бул үчүн баштапкы чекит болуп саналат коомдогу балдардын девианттык жүрүм-турумун криминологиялык изилдөө. Ушул убакка чейин балдарды көйгөйлөрдү чечүү менен алектенүү аркылуу көптөгөн адамдар ишке ашат жашы жете электерге көзөмөлдү аныктоочу башка факторлорду эске албай, ой жүгүртүү каражаттары укук бузуу, ошондой эле коомдо болгон социалдык байланыштар. Экинчиден, корреляциялык түшүнүккө ээ болгон криминологиянын конкреттүү изилдөөсү болду коомдо тамыр алган белгилердин факторлору.

Криминологиялык көз карашта балдардын девианттык жүрүм-турумундагы социалдык көзөмөл жана тенденциялар, теориялык мүнөздөгү нормаларды бузган балдардын жүрүм-турум кубулуштарын баалоо жана фактылык, алардын социалдык сыяктуу кыйынчылыктарын түшүнүүнү талап кылат алардын девианттык жүрүм-турумун төмөндөтө турган байланыштар же социалдык көзөмөл.

Баланын девианттык жүрүм-турумун социалдык көзөмөлдөө жана корреляциясы. Коомдук көзөмөлдүн мүнөзү процесстен көрүнүп турат: 1. профилактикалык 2. репрессивдүү жана 3. камтылган камтуу көлөмүнөн көрүнүп турган.

Ишке ашыруу аспектилерине караганда 1. Ынандыруучу (зомбулуксуз) 2. Мажбурлоо (мажбурлоо) 3. Негативди өзгөртө турган кырдаалды жаратуучу.

Бул бузуунун мүнөзү бирдей эмес. Ал ар бир окуучунун жеке өзгөчөлүктөрүнө, ошондой эле социалдык абалдын өзгөчөлүктөрүнө жараша өзгөрүшү мүмкүн. Эң кеңири тараган мыйзам бузуулардын төмөнкү түрлөрү.

Коомдук. Анын негизги өзгөчөлүгү окуучунун бардык адеп-ахлактык мамилени жана коомго жат аракеттерди тануусу болуп саналат. Баланын ички жөнгө салуу системасы бузулат.

Психосоциалдык. Мектептин бузулушунун бул формасы өнүгүүнүн психологиялык факторлору менен шартталган. ПСЖнын бул түрүнүн катаалдыгы ар бир студентке жекече мамиле кылуу үчүн лакмус тести болуп саналат.

Патогендик. Буга көбүнчө мээнин физиологиясынын бузулушу, ар кандай нерв оорулары, баланын коркуу жана фобиялары себеп болот.

Интеллектуалдык. Ал, эреже катары, жогорку класстын окуучуларында көрүнөт. Бул өз убагында жабылбаган билимдеги «кемчиликтерге» түздөн-түз байланыштуу.

Эмоционалдуу. Кыйынчылыктын бул түрүнүн негизги өзгөчөлүгү - баладагы тынчсыздануунун жогорку деңгээли. Бала, эреже катары,

мотивациянын жогорку деңгээли жана өзүн-өзү сыйлоонун жетишсиздиги менен байланышкан, анын академиялык көрсөткүчтөрү жөнүндө тынчсызданып жатат.

Мектеп окуучуларынын ата-энелери оорунун белгилерин билиши керек, анткени ал студенттик стресстин негизги диагностикалык белгиси болуп саналат. Мектептин бузулушунун негизги көрүнүштөрү болуп төмөнкүлөр саналат:

- Бала дайыма оору менен болуп, сабактарга баргысы келбейт.
- Мугалимден коркуп жатканын ачык айтат.
- Көпкө чейин уктай албайсың, анан ойгоносун.
- Бала көзүн ирмеп, денесинин башка жерлери чыйрыгышы мүмкүн; «тынчсызданган колдор» симптому бар).
- Мажбурлар, обсессивдүү кыймылдар бар: мурунду терүү, "бармактарды сындыруу", бала калем же карандашты кемирет.
- Апатетик абал, мурда энтузиазмды ойготуп келген ошол оюндарга жана кызыкчылыктарга да кайдыгерлик.
- Булчундардын чыңалуусу, катуулугу.
- Бала өзүнө ишенбейт: унчукпайт, сүйлөсө башын көтөрбөйт.
- Ноутбукту колуңуз менен бекитүү.
- Жазуунун, санаанун, сүйлөөнүн ар кандай бузуулары.
- Чала же чаташкан сүйлөө. Бала кекечтенет.
- Оң колун сол колун, сол колун оң колун колдоно баштайт.
- Мүнөздүн акцентуациялары абдан байкалып калат.
- Сабакта бала оюнчуктар менен ойнойт.

Эксперттер төмөнкү факторлорду баса белгилешет:

Мектеп жашындагы балдардын дезадаптациясы – психогендик мүнөзгө ээ жана окуучунун инсандыгын калыптандырууга олуттуу таасирин тийгизген оору. Оору мектепте да, үй-бүлөдө да баланын субъективдүү жана

объективдүү абалын бузат. Окуу процессине олуттуу тоскоолдуктар болуп жатат.

Баланын жүрүм-турум деңгээлинде мектепке ылайыксыздыгынын төмөнкү белгилери айырмаланат:

Агрессиянын чыгышы, каршылык көрсөтүүгө жакындыгы.

Окуу кыйынчылыктары.

Курдаштары жана мугалимдери менен мамилеси бузулат.

Мектеп тартибин бузуулар.

Баладагы туура эмес чөйрөлөр негизинен мейкиндик жана убакыттык мүнөздөмөлөр менен (күнүмдүк тартиптин бузулушу, үй-бүлөдө жеке мейкиндиктин жоктугу), ошондой эле инсандык жана семантикалык мүнөздөмөлөр менен (мектептин жамаатындагы орду, бир туугандар менен болгон мамилеси, мугалимдер) коштолот. Көбүнчө психологиялык кыйынчылыктар дагы эле билим берүү, жамааттык ишмердүүлүк менен байланышкан. Бала азап тарткан тараптын ролун аткарат. Ал эми ата-энелер өз убагында ПСЖга көңүл буруп, оңдоочу чараларды көрбөсө, окуучуда астения пайда болот. Бул жогорку чарчоо жана психикалык чарчоо менен мүнөздөлөт. Астения уйкунун бузулушу, жаман түш көрүү, тез-тез баш оору менен пайда болот. Алар невротикалык абалдын башталышын белгилешет. Мектептин бузулушу – психогендик мүнөзгө ээ жана окуучунун инсандыгын калыптандырууга олуттуу таасирин тийгизген оору. Оору мектепте да, үй-бүлөдө да баланын субъективдүү жана объективдүү абалын бузат. Окуу процессине олуттуу тоскоолдуктар болуп жатат.

Өспүрүмдөрдүн мектепке туура келбегендигинин өзгөчөлүктөрүн аныктоочу негизги факторлорго үй-бүлөлүк шарттар кирет. Психологдордун басымдуу көпчүлүгү бул факторду оорунун өнүгүшүнүн негизги фактору деп эсептешет. Үй-бүлөнүн негизги функцияларынын бири - баланы тарбиялоо

жана коомдоштуруу. Бирок бул дайыма эле туура эмес. Бул көбүнчө өспүрүмдөрдүн туура эмес көнүшүнө алып келет. Көбүнчө белгилүү бир куракта алып келүүчү төмөнкүдөй себептер бар:

1. Үй-бүлөнүн толук эмес курамы (тартипсиздиктин комплексинин өнүгүшүнө, депрессияга, агрессивдүүлүктү, баланын "чоңдор" ролдорун - багуучу, юрист ж.б. мөөнөтүнөн мурда аткарууга алып келет).

2. Энелердин жана аталардын педагогикалык маданиятынын жетишсиз деңгээли, бул же гипо-шайтандыкка же гипозэкологияга алып келет.

3. Өспүрүмдө агрессивдүүлүктү жана тынчсызданууну аныктаган үй-бүлөдөгү көйгөйлөр.

4. Айырмачылык ата-эне менен чоң ата, чоң эненин педагогикалык мамилесинде.

5. Эне менен атаны кандайдыр бир себептер менен окуу процессинен четтетүү.

6. Жетишсиз камсыздалган же тескерисинче, үй-бүлөнүн каржылык абалы. Бул алардын мектеп окуучуларына тийгизген таасири жагынан терс жүрүм-турумду жаратат.

Келгиле, бир нече сунуштарды карап көрөлү, алар балада СДПнын көрүнүштөрүнөн качууга мүмкүндүк берет.

Баланын мектептеги биринчи жылында үйрөнгөн көндүмдөрү анын өмүрүнүн аягына чейин сакталып калаарын эстен чыгарбоо керек.

Эгерде ал так жана ирээттүү түрдө үйрөнүү адатын өнүктүрүп алса, бул ага келечекте эң олуттуу окуу жүктөмдөрүн көтөрүүгө жардам берет.

Иштөө адаты балада позитивдүү эмоциялар аркылуу гана калыптанат. Ошондуктан, ата-энелер жана мугалимдер үчүн бала эмоционалдык сыйлык ала ала турган ачкычтарды табуу үчүн абдан маанилүү болуп саналат.

Эгер бала ата-энесин кайра-кайра жулкулдата берсе, бул ал материалды дайыма түшүнбөйт дегенди билдирбейт. Ал жөн гана жетиштүү көңүл бурбайт.

Бала анын каалоолорунда, эрктүү көрүнүштөрүндө колдоого алынышы керек. Бул демилгелер чоңдор үчүн анчалык деле ылайыктуу болбосо да, аларды кубаттоо керек. Бала үчүн бир нерсе кылбаңыз, бирок өз алдынча аракеттенүү үчүн шарттарды түзүңүз. Кайрадан "проксималдык өнүгүү зонасы".

Баланы башка балдар менен салыштырууга болбойт. Сиз буга мурунку өзүңүзгө карата гана баа бере аласыз.

Биринчи класстын окуучусу өз ишин баалаганды үйрөнүшү керек. Бул ага башкалардын пикирине көз каранды болбоого жардам берет жана ашыкча эскертүү менен анын психикасына эч ким зыян келтире албайт.

Балага болгон тилектештигибизди сөзсүз билдириңиз. Аны менен баарлашууда: «Мен сени чындап түшүнөм», «Сиз менен кеңешким келет» деген айрым фразаларды колдонуу зарыл.

Балага кандайдыр бир жеке же жүрүм-турум аспектилерин үйрөтүү жеке тажрыйба аркылуу гана болушу керек, андан кийин гана ар кандай түшүндүрмөлөр керек (себептерин түшүндүрбөстөн гана жүрүм-турумду көрсөтүүгө болот).

Мектептин бузулушун алдын алуунун эң жакшы жолу - мактоо. Бул мезгилде балада жеке жетишкендик мотиви, ийгиликке умтулуу басымдуулук кылат. Ошондуктан, чоңдордун баалоо ал үчүн өтө маанилүү болуп саналат. Ата-энелер балдарына ишенимди ойготуулары керек. Бул ага мындан ары да жардам берет. "Жеңилгендерге" билим берүүнүн кереги жок. "Мен жакшымын, дүйнө да жакшы" деген инсталляцияны иштеп чыгуу керек. Эгер сын айтуу керек болсо, анда ал баланын инсандыгына эмес, анын иш-аракетине байланыштуу болушу керек. Баланын жүрүм-турумуна ата-эне жеке баа бериши керек. Ал балага бул аракет себеп болгон сезимдер жөнүндө айтат («Мугалим айткан жүрүм-турумуна абдан капа болдум»). Балада "ишеним" болушу керек: "Сен баары бир ийгиликке жетесиң деп ишенем".

Балага кемсинткен же кемсинткен сөздөрдү айтууга болбойт. Милдеттүү тон качуу керек. Кичинекей мектеп курагындагы бала өзүнүн

жетишкендиктерин жана кемчиликтерин жалпылоого ыктайт. Бир нерсе болбой калса, ага бүт дүйнө кыйрап, андан башка эч нерсе чыкпай тургандай сезилет. Тигил же бул тармакта ийгилик болсо, калганынын баары ойдогудай болот.

Мектептин катаалдыгын оңдоо анын негизги белгилерине, баланын кыйынчылыктарынын "тартылуу борбору" деп аталганына жараша тандалат. Эгерде негизги кыйынчылык психоэмоционалдуулукта болсо (бул коркуу, тынчсыздануу, депрессия болушу мүмкүн), анда бала психотерапевт менен иштөө биринчи деңгээлге чыгат. Эгерде коркуулар кастык балдар жамааты же мугалимдер формасында реалдуу негизге ээ болсо, анда башка балдар, ата-энелер, мугалимдер менен иштөө сөзсүз түрдө жүргүзүлөт. Бул мамилени өзгөртүү керек, ошондой эле баланын реакциясын өзгөртүү үчүн терапиялык иштерди жүргүзүү керек.

Кичинекей баланын коркуу сезими бала кезинен келип чыкканда, дүйнөгө жалпы ишенбөөчүлүк пайда болушу мүмкүн. Демек, студенттин реакциясын өзгөртүү боюнча иш, психолог менен иштөө талап кылынат. Мисалы, адис драманын символикалык ыкмасын колдоно алат. Балдардын депрессиясы, чоңдордогудай эле, өсүү жана өнүгүү үчүн ресурстардын жетишсиздиги менен мүнөздөлөт. Башкача айтканда, бала психикалык стресске, жеке өсүүгө даяр эмес. Бул учурда, сиз педиатрдык невропатологдун кеңешисиз кыла албайсыз.

Тынчсыздануу ар кандай жагымсыз кырдаалдын маанилүү шериги болуп саналат. Мектептеги начар көнүүлөрдүн алдын-алуу көбүнчө аны азайтуу чараларын камтыйт. Бул атайын түзүлгөн чөйрөдө ымыркай ийгиликтүү кырдаалга киргизүү менен мүмкүн болот. Бирок тынчсыздануу баланын гиперсезгичтик сыяктуу жеке өзгөчөлүгү менен шартталган болсо, анда аны белгилүү бир чектен төмөндөтүү көп учурда мүмкүн эмес. Стресске туруктуулуктун деңгээлин жогорулатуу балага анын жеке стилине туура келген эффективдүү өз ара аракеттенүүнү үйрөтүү менен байланыштырылышы керек.

Бул көйгөй мээ структураларынын жетишсиз калыптанышына түздөн-түз байланыштуу болгон учурда, бул кыйынчылыктарды чечүүгө когнитивдик тренингдин ыкмаларын жана ар кандай өнүктүрүү программаларын колдонуу аркылуу жетишүүгө болот.

Мектептин бузулушунун негизги себеби окуучунун инсандыгынын социалдык жактан калыптанбагандыгы, баарлашууда кыйынчылыктар болсо, анда коммуникативдик социалдык-психологиялык тренингди колдонуу менен психолог менен иштешүү зарыл.

Сандалган ыкмалар жеке оңдоо программасын даярдоонун бир бөлүгү катары айкалыштырылышы мүмкүн.

Мектепте туура эмес ыңгайсыздыктын белгилери абдан ар түрдүү, ошондуктан аларды төмөндө келтирилген түрлөргө бөлүү логикалык жактан туура болот. Физиологиялык түрү көбүнчө качан пайда болот. Тыныгуу, ошондой эле дене тарбия жана сабак учурунда алардан кийин дароо. Бул түрү көрүнүп турат оозеки, баланын чарчоо даттануу түрүндө. Баштын жана ичтин оорушу, эртең мененки тамакка табиттин жоголушу мектептин ашканасында же тыныгуу учурунда закуска менен. Вербалдык эмес формада физиологиялык белгилердин көрүнүшү болушу мүмкүн: теринин кескин жана түшүнүксүз кызаруусунда байкалган, кызарып же теринин кубарып жана жалпы кубарып; жайбаракат абалда, башаламан кыймылдар же тескерисинче.

Жалкоолук жана жай жооп берүү. Оозеки жана айкалышы сыяктуу вербалдык эмес белгилер пайда болушу мүмкүн. Үнү титиреп жана манжалардын учунда (стереотип) сөздү кайталоо жана аргасыз кыймылдар, кекечтик ж.б.

Когнитивдик тип үч формада көрүнөт:

биринчи - окутуунун жүрүшүндө дезадаптациянын белгилери мектептеги иш-чаралар; экинчиси - жасоо процессинде үй иш; үчүнчүсү – баланын мамилесинде да кошумча окутуу системасында таанып билүү процесси.

Баары форманын да дал келбегендиктин өзүнүн белгилери бар жалпыланган, таанып-билүүнүн ар кандай түрүндө көрүнөт.

Иш-чаралар. Ошентип, мектеп туура эмес биринчи белгилери болуп саналат: окуунун формаларына жана мазмунуна когнитивдик кызыгуунун жоктугу, баланын классташтары аны кызыктуу деп табышы; жоготуу же салмагын жоготуу окуучунун буга чейин жасаган иш-аракеттеринде аткарууда башкаруу үчүн жеңил; үйдө болгондо атайылап унутчаактык.

Бала ырларды оңой кайталайт жана эрежелерди колдонот, бирок, ал класста ошол эле нерсени көрсөтө албайт.

Билим берүү маалыматы. Үйдө ыңгайсыздыктын белгилери байкалат: маалыматтын жетишсиздиги мектеп иш-аракеттери жөнүндө же мындай маалыматты жашыруу бала; алыскы шылтоолор менен же болбосо үй тапшырмаларын дайыма кийинкиге калтыруу; жардамга кайрылуу.

Ата-энелер, ал тургай, бала колдонгон мындай милдеттери менен өз алдынча аткарууга. Демек, денгээлин тандап жатканда бала каалаган иштин татаалдыгы же көлөмү эң жөнөкөй жана эң кыска. Дайыма шалаакылык, тапшырманы аткаруу, сактоодо, жыйноодо жана пайдаланууда этиятсыздык.

Окуу материалдары балага мүнөздүү болуп калат. Кенири когнитивдик процессте окуунун белгилери окуу белгилерине айланат.

Туура эмес көнүү: Иштин жалпы деңгээлинин төмөндөшү, чеберлик жана тырышчаактык; кырдаалдык тынчсыздануу жогорулаган; кыскартылган сактоо мөөнөтү; үчүн күчтүү терс түрткү өзгөртүү.

Спорттук жана мектептен кийинки крожокторго катышуу. Бул учурда, балдар кирүүнүн биринчи этабында тез эле ийгиликке жете алышат.

Иш-чаралар. Ийгиликтин төмөндөшү менен жана анын эмоционалдык түсү, когнитивдик демотивациясы. Бала иштин бул түрү үчүн пайда болот. Ошол эле учурда эгерде ата-эне баланын өзгөрүшүнө жол беришет. Баланын жөндөмдүүлүгүнө карабастан кошумча окутуунун мазмуну жана чыныгы ыктар узак мөөнөттүү келечекте бири болуп калышы мүмкүн класстан тышкаркы иштерге катышуудан толук баш тартуу. Полиэтникалык класс,

биринчи жана экинчи формалары когнитивдик дал келбестиктер көп кездешет, анткени кошумча тренинг. Билим алуу эмоционалдуу түстүү, ошондуктан бала үчүн ыңгайлуу.

Мектептин дезадаптациясынын эмоционалдык мүнөзү аны менен байланыштуу төрт психологиялык түзүлүштүн өнүгүшү.

Биринчи курулуш - бул ийгиликке мотивация. Дезадаптация пайда болгондо, ошол мотивация учурунда жоголот ийгиликсиз изилдөөлөр жана мүмкүн болгон кемчиликтерди күтүү менен. Мотивациянын бул түрү мотивацияга орун берет. Бала бир нерсе алууга көңүл бурбаганда, ийгиликсиздиктен качуу башкаларга оң баа берүү менен коштолгон жогорку натыйжа. Ошол эле учурда ал бир топ аракеттерди жасайт терс баа алуу эмес, жана анын ордуна каалаган комфорт, бала дискомфортту сезиши мүмкүн. Мындай умтулуу полиэтникалык мектепте айкын көрүнүп турат баланын окуу иш-чараларынан обочолонушу жана ошентип классташтарынан, бул анын темпин дагы басаңдатат, социалдык адаптация, баланын стресси өнүктүрбөйт. Каршылык жана кыйынчылыктарга каршы турууга даяр. Экинчи конструкция - бул баланын өзүн өзү баалоосу Окуучунун ролдук оюну.

Мектеп турмушу баладан өз аракеттерин мугалимдердин талаптары, мектеп турмушунун тартиби, классташтарынын аракети жана каалоолору менен макулдашууну талап кылат. Бул жаңы жагдайды баамдоо - бул баланын күнүмдүк жашоосунда көп нерселерди кайра куруусу. Өзүн окуучумун деп ойлоп жүрүм-туруму тигил же бул өзгөрөт. Анын мотивдери жаңы – жакшы окуучу болуу, мугалимдердин алкышын алуу. Мектеп жана жаңы тажрыйбалардын мууну – ийгиликке жетүү жана күтүү жана ийгиликсиз болуу коркуу. Кичинекей окуучулар мугалимдин айткандарына тынчсызданышат жана алардан качууга аракет кылышат. Балдар, эреже катары, жаңы режимге баш ийүүгө, ишке орношуу, эс алуу жана сейилдөө жөнүндөгү жободон ата-энелердин талаптарына макул болууга даяр. Мектепке баруу баланы башка нерселер менен бирге үй-бүлөдөгү жаңы

позицияга коет, анын позициясын өзгөртөт. Баланын так милдеттери жана ушуга окшош милдеттери бар. Баланын жана башка адамдардын кабыл алуусунун өзгөрүшү бара-бара адамдын өзүн кабылдоосуна таасирин тийгизет.

Анын жашоосуна жаңы кубулуштар кирди: күн сайын үйрөнөт, жаңы билимге ээ болот, ээ болот.

Билим берген насаатчынын таасири чоң. Алардын аткарылышын текшерип, көзөмөлдөйт, тууралыгын баалайт, билимди гана эмес, эмгекти, сабактагы жүрүм-турумун, өзгөрүшүн да белгилейт. Жаш окуучулардын жашоосунда мугалимдин орду өзгөчө. Анын авторитети унчукпай таанылган. Депозиттик сырлар, кубаныч жана көңүл калуу.

Баланын жаңы ролу анын күнүмдүк жашоосуна өзгөчө талаптарды коёт. Көчөдө өзүн кандай алып жүрүү керек, жолдошторунун алдында кандай милдеттери бар деген жаңы ойлор келди. Бирок, алардын укуктары жөнүндө ойлор бар - үйдө каалаган көрсөтмөлөрдү аткаруу укугу, туура тапшырма белгиси боюнча. Бул мектеп окуучусунун жаңы укуктарын жана милдеттерин чындап ишке ашырып жаткан элдин арасында өзүнүн жаңы позициясын көрсөтүүгө болгон кичинекей каалоосу, муну ата-энелер жана тарбиячылар эске алышы керек.

Мектепте бала адеп-ахлактык талаптардын так жана кеңейтилген системасын аткарат. Бул талаптарды балдар аткарышы жана үйрөнүшү үчүн улгайган адамдар көзөмөлгө алынат – алардын инсандын социалдык багыты ушундайча калыптанат.

“Топтук кайрылуу” кичүү окуучулардын ойгонуусун өзү жана анын курдаштары алдында турган жалпы максаттарга жана милдеттерге аң-сезимдүү түрдө баш ийдирип, өз жүрүм-турумун башкара билүүгө үйрөнүшүнө алып келет.

Этикалык чөйрөдөгү өзгөрүүлөр көз караштардын, мамилелердин пайда болушу менен жана алардын окуучулардын кичирейген талаптары жана баалоолору менен байланышкан. Жаш окуучунун өзүн-өзү сыйлоосунда

кандай өзгөрүүлөр болуп жатат? Иш-аракеттин жаңы түрлөрүнүн пайда болушу менен, башкалар менен жаңы мамилелердин пайда болушу менен бала да өзүнүн шериктери үчүн да, өзү үчүн да баа берүүнүн жаңы критерийлерине ээ болот. Мугалимдердин, ата-энелердин жана досторунун пикирине таянып, ал өзүн баалайт - мектепке байланыштуу бардык нерсеге карата. Бул анын берген баалары туура дегенди билдирбейт – көбүнчө тескерисинче. Өзүн-өзү баалоо иштин чыныгы абалына караганда баланын каалоосу жөнүндө көбүрөөк айтат. Биринчи класста окуган бала өз ишине көп эмгекти жана шыктанууну алып келгендиктен, анын жакшы окуучу экенине ишенсе болот. Ал эми ал кесиптештери менен анын каникул учурундагы ойногон көз карашынан эле эмес, окуучулардын алган өзгөчөлүктөрүнөн да (ким билет – билими аз жана активдүү – пассивдүү) да бөлүнө баштады. Студенттин жашоосунда да кубулуштардын жаңы категориялары жана рейтингдери ошого жараша бааланат. Адегенде мунун жамандык экендигин сезип турса да, анын журуш-турушунан, мектеп турмушунун фактыларына болгон мамилесинде, тигил же бул учур-дагы айткандарында ачык-айкын корунуп турду.

Адамзат тарыхынын фактылары жөнүндө турмуштун жаңы кубулуштары, жаратылыш дүйнөсү менен көркөм чыгармалар менен таанышуу балдардын реалдуулук жөнүндөгү көз карашынын чөйрөсүн гана кеңейтпестен. Аларга карата белгилүү бир мамиле калыптанган.

Башталгыч класстын өз алдынча окуучусунун калыптанышына баалоочу мугалимдин ролу чоң таасирин тийгизет. Мектеп окуучуларында өзүн-өзү сыйлоо сезимин калыптандыруудагы бул таасирлердин ролу бир катар изилдөөлөрдө ачылып, анда авторлор окуучулардын иш-аракеттерине педагогикалык баа берүү үчүн мотивацияларын эске алуу, татаалдыгын аныктоо зарылдыгын белгилешкен. Студенттердин педагогикалык баалоого болгон мамилеси жана анын натыйжасында келип чыккан тажрыйба, билим берүү баалоонун мүнөзүнүн өзгөрүшүнө басым жасоо, бул студенттин өзүнүн өнүгүү деңгээли жөнүндө аңдап билүү деңгээлине таасир этет. Билим

берүүнү баалоодо айкындуулуктун жана айкындуулуктун зарылдыгы. Жада калса терс (адилет) баалоо өзүн-өзү сыйлоо үчүн “бүдүрүмсүз” баалоого караганда пайдалуураак.

Окутуу процессине жана конкреттүү нормаларды жана баалуулуктарды тарбиялоого сиңирүү, бала башкалардын (мугалимдердин, теңтуштарынын) баалуулукка болгон көз караштарынын таасири астында өзүнүн билим берүү ишмердүүлүгүнүн реалдуу натыйжаларына ылайык да белгилүү бир иш-аракеттерди жасай баштайт. , жана адам катары өзүнө. Жашы өткөн сайын ал чыныгы жетишкендиктери менен жеке сапаттарга ээ болсо эмнеге жетээрин так ажыратат. Демек, өсүмдүк калыптандыруу билим берүү процессинде студент үчүн анын жөндөмдүүлүктөрүн баалоо өзүн-өзү сыйлоонун маанилүү компоненти болуп саналат.

Өзүн-өзү сыйлоо бала өзү жөнүндө башкалардан эмнени үйрөнөрүн чагылдырат жана анын активдүүлүгүн жогорулатуу анын иш-аракеттерин жана жеке сапаттарын түшүнүүгө багытталган.

Балдардын катачылыкка болгон мамилеси ар түрдүү. Алардын айрымдары тапшырманы аткарып, кылдаттык менен текшерип, башкалары дароо мугалимге беришет, башкалардын көптөн күткөн иштери бар, айрыкча контролдук тапшырма болсо, аны көзөмөлдөн чыгарып жиберүүдөн коркушат. Окуучулар мугалимдин айткандарына ар кандай жооп беришет. Айрымдарынан ката кайда кеткенин көрсөтпөстөн, аны таап, оңдоого мүмкүнчүлүк берүүнү суранышат. Башкалары мугалимдин жардамын момундук менен кабыл алып, шартсыз макул болушат. Дагы башкалары дароо жагдайга шилтеме жасоого аракет кылышат. Каталарга, өз каталарына, окуудагы кемчиликтерине, ошондой эле жүрүм-турумуна болгон мамилеси өзүн таануунун эң маанилүү көрсөткүчү болуп саналат.

Албетте, жогоруда айтылгандай, балдар өз ишиндеги каталарга өзүн өзү сыйлоо сезими менен жооп беришет. Көбүнчө алар катаны өз алдынча кызыгуу менен издешет: өзүн төмөн баалаган балдар, эгер алар жаңылыштык табууга өздөрүн сунуш кылышса жана чыгарманы унчукпай бир нече жолу

кайталап окушса, анда эч нерсе өзгөрбөйт. Көбүнчө колдорун кустурушат жана мурда көргөн эмесмин деп өздөрүнө суроо берүүдөн баш тартышат. Жогоруда айтылгандай, баланын өзүн-өзү сыйлоосу анын жетишкендикке болгон мамилесин гана эмес, анын эмне болгусу келгенин, умтулуусун жана үмүтүн да чагылдырат.

Баланын өзүн баалоосу анын өзүн кандай баалоосунда гана эмес, башкалардын жетишкендиктери менен кандай байланышы бар экенинен да көрүнөт. Өзүн жогору баалаган балдар сөзсүз түрдө өзүн мактабайт, бирок башкалардын баарын четке кагууга даяр. Ал эми өзүн-өзү сыйлоосу төмөн студенттер теңтуштарынын жетишкендиктерин ашыкча баалашат.

Бала бул дүйнөгө кандайдыр бир жагдай менен төрөлөт. Бардык башка инсандык сапаттар сыяктуу эле анын өзүн-өзү сыйлоо сезими тарбиялоо процессинде калыптанат, мында негизги роль үй-бүлөгө жана мектепке таандык.

Өзүн жогору баалаган балдар активдүүлүгү, окууда да, коомдук иштерде да, оюндарда да ийгиликке жетүү каалоолору менен айырмаланышкан. Абдан башкача жүрүм-туруму, өзүн төмөн баалаган балдар. Алардын негизги өзгөчөлүгү - өзүнө ишенбөөчүлүк. Алар жөн гана бардык аракеттеринде жана иш-аракеттеринде ийгиликсиз болушат.

Мектептин окуу процессинде сынчылдык жана ошого карата талаптар акырындык менен күчөйт. Биринчи класстын окуучулары жалпысынан билим берүү ишмердүүлүгүнө оң баа беришет, ал эми кемчиликтер объективдүү шарттар менен гана байланыштуу. 2-класстын окуучулары, өзгөчө үчүнчү класстын окуучулары азыр сынчыл эмес, баа берүүнүн предмети жакшы эле эмес, жаман нерселерге да, мектептеги ийгиликтерди гана эмес, кемчиликтерди да жаратат.

Өзүн-өзү сыйлоонун көз карандысыздыгы да акырындык менен жогорулайт. Эгерде биринчи класстын окуучуларынын өзүн-өзү сыйлоосу дээрлик толугу менен алардын жүрүм-турумуна баа берүүдөн көз каранды болсо жана мугалимдердин ишмердүүлүгүнө көз карандысыздыраак баа

берилсе, анда ата-энелер жана экинчи жана үчүнчү класстын окуучулары, муну биз жогоруда айткандай, критикалык баалоо предмети жана мугалимдин баалоо иш-аракети (ал дайыма туура, субъективдүү).

Бүткүл мектеп боюнча, башталгыч мектепте бала үчүн баа абдан өзгөрүп турат, ал эми окууга болгон мотивацияга, окуучуга койгон талаптарга түздөн-түз байланыштуу. Баланын өз жетишкендиктерин баалоого болгон мамилеси өзү жөнүндө көбүрөөк ишеничтүү идеянын зарылдыгы менен көбүрөөк байланыштуу.

Демек, мектептик баалоонун ролу алар окуучунун таанып-билүү активдүүлүгүнүн үстүндө иштөө зарылчылыгы менен гана чектелбейт. Билимди баалоо менен мугалим, чындыгында, бир эле учурда мүнөзүн, анын мүмкүнчүлүктөрүн, ордун баалайт. Бул балдар үчүн жакшы баа. Мугалимдердин берген баасына таянып, алар өздөрүн жана теңтуштарын орточо деп баалашат. Алсыз же аң-сезимсиз Аракетчил, жоопкерчиликтүү же жоопкерчиликсиз, тартиптүү же тартипсиз.

Өзүн-өзү сыйлоону өнүктүрүүнүн негизги багыты болуп баланын же индивидуалдык ишмердүүлүгүнүн жана жүрүм-турумунун башка сапаттарын акырындык менен ажыратып, аларды алгач жүрүм-турум, андан кийин салыштырмалуу туруктуу мүнөз белгилери катары жалпылоо жана түшүнүү саналат.

Балдардын өзүн-өзү сыйлоо сезимин өнүктүрүүдө Б.Т. Шамати белгилегендей эки этапта ишке ашат: биринчиси, өзүн баалоо, биринчи кезекте өзүнүн иш-аракетин жана аракетин баалоо менен чектелсе, экинчиси, өзүн-өзү сыйлоонун алкагында инсандын ички абалын жана моралдык сапаттарын камтыйт. Өзүн-өзү сыйлоонун экинчи, жогорку деңгээлинин калыптанышы өспүрүм куракта башталып, коомдук тажрыйбанын топтолушу жана андан ары интеллектуалдык өнүгүүсү менен өмүр бою уланат.

Бирок балада баалуулуктардын белгилүү бир топтомун калыптандыруу, албетте, мектепте гана пайда болбойт. Бала аны китептерден, жакындары

менен болгон маектешүүдөн, радио, телекөрсөтүү сыяктуу маалымат булактарынан алат.

Бала өзү үчүн натыйжанын бир бөлүгүн көтөрөт - жүрүм-турумуна жана мүнөзүнө баа берүү. Биринчи жарым жылдыктан кийин биринчи класстын окуучусу окуу-тарбия иштеринин жыйынтыгын баалоо үчүн жетиштүү так критерийлерге ээ. Мында үлгү ачылат - биринчиден, бала баалоо критерийлерин түзөт жана аларды башкаларга карата колдонот, андан кийин - толук формада эмес - өзүнө карата.

Биринчи жылдын акырына карата көпчүлүк балдар эркектердин жүрүм-турумдун айрым формаларында кандай экенин алдын ала аныктай алышат: күчтүү, сымбаттуу, тез, сылык, орой ж.б. Бирок ал адамдын башкаларга болгон ички мамилесин көрсөткөн сапатка баа берүү кыйын. Биринчи класстын окуучулары үчүн бул жагынан өздөрүнө баа берүү дагы кыйын. Ал эми кээ бир сыпаттарга келсек, жалпысынан жооп берүү кыйынга турат, ал жөнүндө кимде бир нерсе болсо, субъектилик жана нажастык ачыкка чыгат.

Педагогикалык эмгектин жана курдаштарынын тынымсыз бааланышынын шартында кичүү окуучулар кандайдыр бир деңгээлде өздөрүнүн билим берүү жөндөмдүүлүгүн жана мүмкүнчүлүктөрүн түшүнө башташат. Жазууну, оозеки жоопторду ж. Адегенде дооматтардын деңгээли туруктуу, бирок андан кийин бул деңгээл анын жетишээрлик дифференцияланган мүнөздүү экендигине жана бала эмне экендигине жана ал үчүн канчалык маанилүү экендигине жараша коюлушу керек.

Көбүнчө студенттер өздөрүнүн күчтүү жана жөндөмдүүлүктөрүн ашыкча баалашат. Убаракерчилик сезими пайда болушу мүмкүн: өзүнүн жөндөмдүүлүктөрүн негизсиз эле көбүртүп-жабыртып, окуучу тапшырманы коёт жана аны аткара албайт. Ашыкча өзүн-өзү сыйлоо башка адамдардын баа берүүсүнө тоскоол болот, топтун каршылыгына дуушар болот жана анын мүчөлөрү менен болгон мамилелерде чыр-чатакка алып келиши мүмкүн. Мындан тышкары, өзүн-өзү сыйлоонун жетишсиздиги менен ашыкча баа берүү жана иш жүзүндө ийгиликсиздиктин ортосундагы бир нече

кагылышуулар олуттуу эмоционалдык бузулууларга алып келет. Өз жөндөмдүүлүктөрүн ашыкча баалоо көп учурда күчтүү сезимдерге жана туура эмес жүрүм-турумга алып келген ички өзүнө ишенбөөчүлүк менен коштолот.

Ички конфликт төмөнкүлөрдүн ортосундагы карама-каршылыктарды алып келиши мүмкүн:

- а) өзүн-өзү сыйлоо жана башкалар адамга берген баа;
- б) Мен жана адамдар умтулган идеал.

Ылайыктуу өз алдынча башталгыч класстын окуучусун калыптандырууда, төмөнкү көйгөйлөр пайда болушу мүмкүн:

Ошентип, башталгыч мектеп курагындагы балдардын өзүн-өзү сыйлоо сезиминин калыптанышына таасир этүүчү негизги факторлор болуп мугалимдердин жана ата-энелердин таасирине баа берүү жана алардын окуу ишмердигине болгон мамилеси саналат.

Окуу иш-аракети өз алдынча билим берүүнүн калыптанышына таасир этүүчү эң маанилүү факторлордун бири, ошондуктан башталгыч класстын мугалими кенже окуучулардын психологиялык өзгөчөлүктөрүн билип, окуу процессинде өзүн-өзү сыйлоонун индивидуалдык өзгөчөлүктөрүн эске алышы керек.

3.2. Кыргызстанда мектеп жашындагы балдар арасындагы дезадаптация көйгөйүн алдын алуу боюнча негизги сунуштар

Бүгүнкү күндө дүйнөдөгү терең орунду жаштардын депрессиясы ээлейт. Болжол менен 20% өспүрүмдөр депрессияга кабылышат. 18 жашка чыкканга чейин башаламандык, 14-15-жаш курактагы биринчи жарым депрессиянын эпизоддору өспүрүм курагында, 16 жана андан эрте болгон депрессиянын башталышы өнөкөт, эпизоддук курс менен байланыштуу ооруну дарылоодо натыйжалуу дарылоо ыкмалары кирет. Мисалы, антидепрессанттар жүрүм-турум кийлигишүүлөрү жана адамдар аралык психотерапия, мындай дарылоолордун 50% га жакыны гана иштегени аныкталды.

2015-жылы Бириккен Улуттар Уюмунун бардык мүчө мамлекеттери туруктуу өнүгүүнүн 2030 күн тартибине жана анын 17 туруктуу өнүгүү максаттарына кол коюшкан. 3 "бардык жаш курактагы адамдардын ден-соолугун чыңдоону жана жыргалчылыкты камсыз кылууну" көздөйт. Бул максат үчүн ден-соолук жана бакубат жашоо түшүнүктөрү негизги орунду ээлейт. Бул, жок эле дегенде, башка курактык топтордогудай эле, өспүрүмдөргө (10-19 жаштагы) тиешелүү. Контекстинде Бириккен Улуттар Уюмунун Башкы катчысынын Аялдардын, балдардын жана өспүрүмдөрдүн ден-соолугу боюнча Глобалдык Стратегиясы (2016–2030), “Ар бир аялдын, баланын жана өспүрүмдүн ден-соолугун жана жыргалчылыгын камсыз кылуу”, өспүрүмдөрдүн стратегиянын жалпы ийгилигинде борбордук ролду ойнойт. Жакында эле, өспүрүмдөрдүн ден-соолугуна жана жыргалчылыгына болгон муктаждыктарын канааттандырууга комплекстүү мамиле кылуу үчүн ден-соолукту жалпы камтууга чакырыктар айтылып жатат.

Өспүрүмдөрдүн жыргалчылыгы - бул жеке жана коомдук жыргалчылык, ал эми өспүрүм өмүр бою жыргалчылыкка өбөлгө түзгөн көптөгөн факторлорго ээ болгон же алынбаган учурдагы жашоо циклиндеги маанилүү мезгил болуп саналат. 2019-жылы коронавирус пандемиясынын түздөн-түз жана кыйыр таасири жана реакциясы өспүрүмдөрдүн жыргалчылыгына

өспүрүмдөрдүн бакубаттуулугун колдоочу тутумдардын болушунун маанисин арттырды. Бирок өспүрүмдөрдүн жыргалчылыгы деген эмне? Ал эми өспүрүмдөрдүн жыргалчылыгы жана ден-соолугу бири-бирине кандайча байланыштуу?

Ушул суроолорго жооп берүүгө салым катары, Энелердин Жаңы төрөлгөн жана балдардын ден-соолугу боюнча өнөктөштүгү өспүрүмдөрдүн жыргалчылыгын аныктоо, программалоо жана өлчөө боюнча консенсус базасын иштеп чыгуу үчүн БУУнун Н6 + Өспүрүмдөрдүн ден-соолугу жана жыргалчылыгы боюнча техникалык жумушчу тобу түзүлгөн. Бул алкак эрте курактагы балдарга билим берүү концепциясын иштеп чыгуу боюнча акыркы иштерди толуктайт. Ошондой эле, бул өспүрүмдөрдүн жыргалчылыгына артыкчылык берүү үчүн көп тараптуу аракеттерди чагылдырууну камтыган иштин кеңири күн тартибинин бир бөлүгү.

Талкууларда эки концептуалдык мамиле басымдуулук кылат: субъективдүү жана объективдүү жыргалчылык. Субъективдүү конструкциялар жеке тажрыйбаны жана индивидуалдуу ишке ашырууну баса белгилейт, бул эвдемикалык жыргалчылыкты камтыйт (мисалы, жашоонун маңызын табуу жана жеке өсүү сезимин сезүү), гедоникалык жыргалчылык (мисалы, өз жашоосуна бактылуу болуу жана канааттануу сезими), ошондой эле башкалар (мисалы, оптимизм). Ал эми, объективдүү ыкмалар материалдык ресурстар (мисалы, киреше, тамак-аш жана турак жай) жана социалдык атрибуттар (билим берүү, саламаттыкты сактоо, саясий үн, социалдык тармактар жана байланыштар) сыяктуу жашоо сапатынын көрсөткүчтөрү боюнча жыргалчылыкты аныктайт. Мындай объективдүү көрсөткүчтөр, адатта, адамдын иштешин да, берилген чөйрөдө берилген мүмкүнчүлүктөрдү да камтыйт.

Өспүрүмдөрдүн жыргалчылыгын өлчөөчү индикаторлор ушул эки түшүнүктү ар кандай деңгээлде чагылдырат. Субъективдүү жыргалчылыкты өлчөө үчүн Гэллптын глобалдык сурамжылоосунда колдонулган субъективдүү жыргалчылык жана психологиялык муктаждыктарды

канааттандыруу масштабы жана көңүл калуу сыяктуу көрсөткүчтөр колдонулат, ал эми Глобал сыяктуу көрсөткүчтөр Индекс жыргалчылыктын объективдүү көрсөткүчтөрүн өлчөө үчүн колдонулат, жаштардын өнүгүүсү, жаштардын өнүгүүсүнүн оң көрсөткүчтөрү, же өнүгүү инструменттеринин пункттары.

Таблица № 5

ОКУУЧУЛАРДЫН СЕЗИМИ

№	Индикатор	%
1.	Мен дээрлик ар дайым өзүмдү жаман сезем	45,3
2.	Менде ар дайым шайыр жана энергияга толгон сезим бар	35,8
3.	Ден-соолугумдун абалы күн сайын кээде бир нече жолу өзгөрүлүп турат	21,6
4.	Дээрлик ар дайым бир нерсе мага зыян келтирет	14,8
5.	Кайгымдан жана тынчсыздануудан кийин өзүмдү жаман сезем	65,4
6.	Толкундануудан жана кыйынчылык күтүүдөн өзүмдү жаман сезем	56,2
7.	Ооруга жана физикалык азапка оңой чыдайм	74,3
8.	Менин ден-соолугум канааттандыраарлык.	86,1
9.	Менде кыжырдануу сезими жана меланхолия сезимдери бар.	42,1
10.	Ден-соолугумдун абалы башкалардын мага жасаган мамилесинен көз каранды	23,4
11.	Мен азапка жана физикалык азапка аябай чыдайм	42,5

Эмоциялык жыргалчылык биздин ден-соолугубуз жана күнүмдүк жашообуз үчүн абдан маанилүү. Бул биздин жалпы жыргалчылыгыбыздын, бактылуулуктун жана ишенимдин маанилүү элементи жана "жашоонун жакшы сапаты" үчүн маанилүү. Изилдөөнүн ири көлөмү жашоонун алгачкы жылдарында социалдык-эмоционалдык көндүмдөрдү жана оң психикалык ден-соолукту өнүктүрүүнүн артыкчылыктарын документтештирип, кийинчерээк эмоционалдык жыргалчылыктын маанилүү божомолу боло тургандыгын көрсөтөт. Мисалы, маалыматтарды узунунан анализдөө

көрсөткөндөй, 14 жаштагы жогорку жоопкерчиликти сезген балдар 19 жашында депрессияга кабылышпайт; социалдык жана эмоционалдык көндүмдөрдүн бөлүштүрүлүшүнүн эң жогорку деңгээлиндеги окуучулары 8-класста депрессияга кабылышпайт; ал эми Норвегияда өзүн-өзү ишенимдүү сезген 15-19 жаштагы адамдар депрессияны 26-31 жашка чейин билдиришпейт.

Балалык жана өспүрүм курак - өнүгүүнүн маанилүү мезгилдери. Мээнин өнүгүү көз карашынан алганда, жашоонун ушул баскычтарында, мээнин көптөгөн структураларынын жана нейросистемаларынын тез жетилиши жүрөт. Бул таанып-билүү иштешине, эмоцияны жөнгө салууга, мотивацияга жана социалдык өз ара аракеттерге таасирин тийгизет. Чындыгында, өспүрүм куракта өсүп өнүгүү мүмкүнчүлүктөрү жана тобокелчиликтер менен байланышкан, айрыкча психикалык ооруларга байланыштуу сезимтал өнүгүү мезгили катары көбүрөөк түшүнүлөт.

Балалык мезгилдеги өнүгүү тобокелдиктери жана мүмкүнчүлүктөрү келечектеги жыргалчылыкка таасир этет. Чоңдордогу психикалык ден-соолуктун бузулушу балалык же өспүрүм кезинде болушу мүмкүн деген күчтүү далилдер бар. Мисалы, дээрлик ар бир экинчи чоң кишинин психикалык саламаттыгы 14 жаштан башталат, ал эми 75% 20-жылдын ортосуна чейин. Бирок, дарылоо, адатта, стигма, маалымдуулуктун жоктугунан жана башка маданий же социалдык нормалардан улам башталат. Себептерин жана себеп болгон факторлорун иликтеп, психикалык саламаттык көйгөйлөрүн эрте шарттар аныктала электе аныкташ керек.

Психикалык жыргалчылык адатта позитивдүү психикалык ден-соолуктун негизги компоненти катары каралат. Бүткүл дүйнөлүк саламаттыкты сактоо уюму психикалык ден-соолукту "адам өзүнүн жөндөмдүүлүктөрүн билип, кадимки турмуштук стресстерге туруштук бере алган, жемиштүү жана үзүрлүү иштеп, өз коомчулугуна өз салымын кошо алган жыргалчылык абалы" деп аныктайт. Дагы бир сын-пикирде психикалык саламаттыктын эки аспектиси чагылдырылган: оң

(жыргалчылык жана күрөшүү) жана терс (симптомдор жана бузулуулар). Позитивдүү психикалык ден-соолук бул тынчсыздануу же депрессия сыяктуу белгилердин жоктугун гана билдирбестен, бактылуу болуу, өзүн өзү сыйлоо сезими жана тең салмактуу эмоциялар сыяктуу факторлорду да камтыйт.

Эмоционалдык жыргалчылык маанилүү болсо дагы, анын чаралары балдардын жыргалчылыгына түздөн-түз кире бербейт. Бул анын көлөмүн аныктоонун жана анын компоненттерин өлчөөнүн татаал мүнөзүнө байланыштуу болушу мүмкүн. Бул жарым-жартылай жалпы жыргалчылыктын ар кандай өлчөмдөрүнүн бири-бирине көз карандылыгына байланыштуу болушу мүмкүн, анткени өлчөөлөр бири-бирине таасир этиши жана көз каранды болушу мүмкүн.

Таблица № 6

Өспүрүмдөрдүн акчага болгон мамилеси

№	Индикатор	%
1.	Акчанын жоктугу мени тажатаат	75,3
2.	Акча мени таптакыр кызыктырбайт	35,8
3.	Акча жетишпегенде аябай капаланам	61,6
4.	Бардык чыгымдарды алдын-ала эсептөөнү жактырбайм, белгиленген мөөнөткө чейин төлөө кыйынга турарын билсем дагы, оңой эле карызга акча алам.	44,8
5.	Мен акча маселесинде өтө этиятмын жана көпчүлүктүн шалаакылыгын билгендиктен, карыз бергенди жактырбайм	55,1
6.	Эгер алар менден карыз алышкан болсо, анда мен бул жөнүндө эскертүүдөн тартынам	26,4
7.	Мен ар дайым күтүлбөгөн жагдайлар үчүн акча топтоого аракет кылам	52,7
8.	Мага кандайдыр бир жол менен жашоо үчүн гана акча керек	86,1
9.	Мен сарамжалдуу болууга аракет кылам, бирок сараң эмес, акчаны эффективдүү жумшаганды жакшы көрөм	42,8
10.	Акчам жетпей калабы деп ар дайым корком, чындыгында карыз алганды жактырбайм	33,2

Акчанын эң кичине көлөмүн үзгүлтүксүз берип турса өспүрүмдөргө, аларга акчаны туура пайдаланууну үйрөтүү оңой болот. Көпчүлүк үчүн чөнтөк

акчасы - бул каржылык жоопкерчиликтин биринчи аракети. Өспүрүм балаңызга үзгүлтүксүз, белгиленген өлчөмдө акча берип, ал каалаган нерсени төлөп берүү милдети ага акчаны туура башкарууга мүмкүнчүлүк берет.

Өспүрүмдөргө акчасы үчүн жоопкерчиликтүү болууга жардам берүүнүн бир жолу - алар менен каржылык милдеттери жөнүндө сүйлөшүү. Алар менен кирешениз жана бюджетке эмнелерди бөлүшүңүз керектиги жөнүндө сүйлөшүңүз. Буга эсеп-кысаптар, сатып алуулар жана аларга сарптаган бардык нерселериңиз, мисалы, мектептеги түшкү тамак же саякат. Көзөмөл астында бир жума бою бюджетти түзүүгө жардам бериңиз. Аптанын аягында талкуулаңыз. Балким, алардан сураңыз:

- алар буга кандай карашты?
- алар үчүн эмне кыйын болду?
- алар күткөндөн кыйын болду бекен?
- алар эмнени билишти?

Күтүүсүз чыгымдар үчүн өздөрү жооптуу болгон өспүрүмдөр (ата-энесинен акча сурагандын ордуна) алардын акчасын көп байкап турушат.

Өспүрүмдөргө өз каржыларын кантип башкарууну үйрөтүүнүн бир бөлүгү, сиз ашыкча акча коротсоңуз, аларга күнөө койбостон, берген акчаңыздын чегин аныктоого байланыштуу. Каражатты ашыкча сарптоо жаман карызга алып келиши мүмкүн болгон учурга караганда, азыр кыйынчылыктарды үйрөнгөнү жакшы.

Үй-бүлөлүк жашоо - бул маанилүү шарт мындан ары өнүктүрүүнүн негизи бала. Ошондуктан биз аны маанилүү деп эсептедик камтыган өзгөрүүлөрдү изилдөө үчүн пайдалуу бир гана үй-бүлөнүн милдети эмес, ошондой эле анын инсандар аралык мамилелердин түзүлүшү жана мүнөзү үй-бүлө мүчөлөрүнүн ортосундагы мамилелер. Бүгүн, көптөгөн үй-бүлөлөр өзгөрүп, кыйрап жатышат; алар сызыктуу өнүгүү жок - үй-бүлө турмуш никеден башталат, уланат балдардын төрөлүшү, чоңоюп жаткан балдар. Бирок, үй-бүлө дагы деле биринчиси бала жашаган чөйрө, анда ал анын биринчи тажрыйбалары, мүмкүнчүлүктөрүн өркүндөтөт жана анын

баалуулуктарын бул чөйрө үйрөнөт жана башкалар менен мамиле түзөт. Эмоционалдык байланыштар күчтүү, бирок сөзсүз оң эмес. Расмий эмес үй-бүлө үйрөнүү абдан кеңири тараган анткени үй-бүлө адамга таасир этет - ал эч качан токтобойт. Өткөөл мезгил катары өспүрүм курагы бойго жеткен балалык - бул эң динамикалуу жеке адамдын жашоосундагы мезгил.

Өспүрүмдөрдүн 88,2 % - ата-энесиз калгандан абдан коркушат, анын 95,2 % - ата-энесинин бирөөсөн абдан жакшы көрөөрүн билдиришти жана аларды жакшы көрөм, бирок мага буйрук бергенди жаман көрөм – 81,6 %. Жалпысынан сурамжылоого катышкан өспүрүмдөр ата-энеси менен болгон мамилелери жакшы жана аларды сый-урмат менен жакшы көрүшөрүн билдиришти.

Таблица 7

ӨСПҮРҮМДӨРДҮН АТА-ЭНЕСИНЕ БОЛГОН МАМИЛЕСИ

№	Индикатор	
		%
1	Ата-энесиз калгандан аябай корком	88,2
2	Ата-энени кадырлап-сыйлаш керек деп эсептейм, эгерде сен аларга жүрөгүңдө кек сактап жүрсөң дагы.	79,6
3	Мен сүйөм жана жабышып алам, бирок кээде таарынып, жада калса ачууланып кетем	86,4
4	Кээ бир мезгилдерде, алар мага өтө эле көп кам көрүшкөндөй сезилет	23,4
5	Ата-энем мага жашоодо керектүү нерселерди беришкен жок	18,3
6	Бала кезимде ден-соолугума жакшы көңүл бурбагандыгы үчүн аларды жемелейм.	24,8
7	Мен ата-эненин бирин аябай жакшы көрөм (сүйөм)	95,2
8	Мен аларды жакшы көрөм, бирок мага буйрук бергенди жана буйрук бергенди жаман көрөм	81,6
9	Мен апамды аябай жакшы көрөм жана ага бир нерсе болуп кетпесин деп корком	74,5
10	Ата-энемди жакшы көрбөгөнүм үчүн (сүйбөйм) деп өзүмдү жемелейм	13,4
11	Алар мени өтө эле эзип, бардык нерсеге өзүлөрүнүн эркин таңуулашты	64,2
12	Туугандарым мени түшүнбөйт жана мага чоочун болуп көрүнөт	47,8
13	Мен аларга өзүмдү күнөөлүү деп эсептейм	16,4

Өспүрүмдөр үчүн жакшы достор жеке колдоо тобу сыяктуу болушу мүмкүн.

Достор жана достук өспүрүмдөргө:

- таандык болуу сезими, ыраазы болуу сезими жана ишенимди арттырууга жардам берет;
- окшош окуяларды башынан өткөргөн адамдардан пайда болгон коопсуздук жана жайлуулук сезими;
- жыныстык жетилүү кезиндеги өзгөрүүлөр жана физикалык, эмоциялык жактан болуп жаткан окуялар жөнүндө маалымат ар кандай баалуулуктар, ролдор, идентификациялар жана идеялар менен тажрыйба жүргүзүү жолу;
- башка жыныстагы адамдар менен баарлашуу тажрыйбасы;
- алгачкы романтикалык жана сексуалдык мамилелерди баштан кечирүү мүмкүнчүлүгү
- жаңы нерсени жасай турган социалдык топ, айрыкча үй-бүлөлөрдөн айырмаланган нерсе.

Өспүрүмдөр арасында 89,7 % - алардын пайда табуу үчүн дос экендигине бир нече жолу ынанууга туура келди деп билдиришти, 86,1 % - мен үчүн бир дос эмес, ынтымактуу жакшы команда маанилүү, 81,6 % - досторду оңой эле таап алам, бирок көбүнчө көңүлүм сууп, урушуп кетет.

Досумду өзүм тандайм, андан көңүлүм калса, аны чечкиндүү таштаганга даяр - 13,4 %, кээде достордон алыс болуп, жалгыздыкты издешет – 16,4 %, боору ооруган адам менен жакшы мамиледе болгусу келет – 39,6 %. Өспүрүмдөрдүн 64,2 % - тартынчаактыгы алардын каалаган адамдар менен достошууга жол бербей тургандыгын айтышты, өзүнө жаккан досту таба албай жаткандар - 64,2 %. 78,4 % - респонденттер көп балдар-кыздар менен достошууга даяр жана аларга жакшы мамиле жасоону билдиришти.

Сурамжылоого катышкандардын 74,7 % өздөрүнө көңүл бурган балдар-кыздар менен достошууну жактырышат жана көңүл борборунда болууга аракет кылышат.

Таблица 8

ДОСТОРГО БОЛГОН МАМИЛЕ

№	Индиктор	
		%
1	Алардын пайда табуу үчүн дос экендигине бир нече жолу ынанууга туура келди	89,7
2	Мага боору ооруган адам менен жакшы мамиледе болум келет	39,6
3	Мен үчүн бир дос эмес, ынтымактуу жакшы команда маанилүү	86,1
4	Мени угуп, көңүлүмдү көтөрүп, ишенимди бекемдеп, тынчтандырган досумду баалайм	36,4
5	Мен ажырашууга туура келген досторум жөнүндө көпкө чейин сагынбайм жана бат эле жаңыларын табам	24,3
6	Мен ушунчалык ооруп жаткандыктан, досторума убактым жок	35,8
7	Менин тартынчаактыгым мен каалаган адамдар менен достошууга жол бербейт	64,2
8	Досторду оңой эле таап алам, бирок көбүнчө көңүлүм сууп, урушуп кетем	81,6
9	Мага көңүл бурган досторду жактырам	74,7
10	Досумду өзүм тандайм, андан көңүлүм калса, аны чечкиндүү таштайм.	13,4
11	Өзүмө жаккан дос таба албай жатам	64,2
12	Менде дос болгум келбейт	47,8
13	Кээде мага чоң достук жагат, кээде алардан алыс болуп, жалгыздыкты издейм.	16,4
14	Жашоо мага досторум менен дагы ачык болбоого үйрөттү.	68,2
15	Мага көп достор болгон жакшы жана аларга жылуу мамиле жасайм	78,4

Өспүрүмдөр ата-энелерине азыраак, ал эми достору менен көп убакыт өткөрүшөт. Айрым ата-энелер бул достук бекемделип, достор үй-бүлөдөн артык болуп калат деп коркушат.

Бирок өспүрүмдөр ата-энелер камсыз кылган бекем базага муктаж. Кызыгуу жана башкаларга жакын болуу балаңызга, керек учурда сиз менен байланыша аларын билүүгө мүмкүнчүлүк берет. Балаңыз чоңоюп, жетилген

сайын, балаңыз сизге да кандайдыр бир деңгээлде колдоо көрсөтүп жаткандыгын байкай аласыз.

Өспүрүмдөр достору менен көп нерсени бөлүшүп, алардан көп нерселерди көчүрүп алышат. Мисалы, өспүрүмдөр белгилүү бир достор тобуна таандык экендигин көрсөтүү үчүн жүрүм-турумун, сырткы көрүнүшүн же кызыгуусун өзгөртүшү мүмкүн. Бул өзгөрүүлөр адатта жөн гана эксперимент. Сиздин балаңыз кыйратуучу же коркунучтуу эч нерсе жасабаса, бул жүрүм-турум балаңыздын жаңы нерсени байкап көрүү үчүн жетиштүү деңгээлде колдоо жана ишенимдүү сезип жаткандыгынын жакшы белгиси болушу мүмкүн. Өспүрүмдөр ата-энелерине азыраак, ал эми достору менен көп убакыт өткөрүшөт. Айрым ата-энелер бул достук бекемделип, достор үй-бүлөдөн артык болуп калат деп коркушат.

Таблица 9

ЖАЛГЫЗДЫКА БОЛГОН МАМИЛЕ

№	Индикатор	%
1	Ар бир адам командадан бөлүнбөшү керек деп эсептейм.	91,7
2	Жалгыз өзүмдү тынчыраак сезем	49,6
3	Мен жалгыз калганга чыдай албайм жана ар дайым адамдардын арасында болууга умтулам	66,1
4	Кээде мен адамдардын арасында жакшы болом, кээде жалгыздыкты жактырам	55,4
5	Жалгыз мен элестеткен маектешим жөнүндө ой жүгүртөм же сүйлөшөм	31,2
6	Жалгызым адамдарды сагынам, бирок адамдардын арасында бат чарчап, жалгыздыкты издейм.	35,8
7	Көбүнчө эл алдына чыккым келет, бирок кээде жалгыз болгум келет	64,2
8	Мен жалгыз калуудан коркпойм	81,6
9	Мен жалгыздыктан корком, бирок ушунчалык көп болуп, өзүмдү жалгыз сезем	74,7
10	Мен жалгыздыкты жакшы көрөм	13,4
11	Жалгыздык мен үчүн оңой эле көтөрүлөт, эгер кыйынчылык менен байланышпаса.	64,2

Жалгыздык - адамдар өзүнүн социалдык турмушун кабыл алганда пайда болгон жагымсыз сезим сандык же сапаттык жактан жетишсиз болгон

мамилелер. Жалгыздык тажрыйбасы өзгөчө өзгөрүүлөргө учураган өспүрүм курагында байкалат коомдук мамилелер пайда болот. Өспүрүмдөрдүн жалгыздыгын изилдөө маанилүү, себеби коомдук ооруну өзүнө камтыйт, бирок ошондой эле ал көптөгөн психикалык жана физикалык көйгөйлөр.

Биринчиден, биз жакын жалгыздыкка көңүл бурсак (б.а., жакын, жакын адам жоктугун сезип башка адамга жабышуу) жана мамиледеги жалгыздыктын ар кандай түрлөрү катары. Биз өспүрүмдөрдүн бир тобун аныктадык өзүн жалгыз сезген (алардын ата-энелерине карата), бирок мамилесинде жалгыз эмес (алардын курбу-курдаштары), ошондой эле мамилесин сезген, бирок жакын эмес өспүрүмдөрдүн дагы бир тобу жалгыз. Анын үстүнө, өспүрүмдөрдүн бул топтору бир нече жолу ар башкача упай топтогонун байкадык жыргалчылыктын аспектилери. Дагы бир изилдөөдө, биз өзгөчө өспүрүмдөрдүн жалгыздыгын чоңойтук теңтуш контекст. Биз алты жолу белгиленген жалгыздык чараларын киргиздик жана кайсы түрүн аныктадык.

Экинчиден, Жалгыздыктын жана Жалгыздыктын психометриялык мүнөздөмөлөрүнө токтолсок, балдар жана өспүрүмдөр үчүн масштаб, бул көбүнчө өспүрүмдөр менен колдонулган көп өлчөмдүү чара. Ишенимдүүлүгүн карап чыктык бул чараны ар кандай топтордо колдонгон изилдөөлөрдө менен алынган өспүрүмдөр. Мындан тышкары, биз жыныс, жаш жана маданий чен-өлчөмдөрдүн инварианттуулугун карап чыктык. Жыйынтыгында алынган упайлардын ишенимдүүлүгү көрсөткүчтөр боюнча жакшы болгон ар кандай топтор изилденген, жана ушул заттар, ошондой эле жашыруун факторлор балдар жана кыздар, ар кайсы баскычтагы катышуучулар бирдей чечмелешкен

өспүрүм курагында жана эки башка маданий топтун өспүрүмдөрүндө.

Үчүнчүдөн, биз ден-соолугубуздун абалына жана гендерибизге мүнөздүү өзгөчөлүктөр катары көңүл бурсак, жалгыздык тажрыйбасына алсыз адамдар кирет. Көп деңгээлдүү мета-аналитикалык ыкмаларды колдонуп, өнөкөт физикалык абалы бар балдар жана өспүрүмдөр орто эсеп

менен жыл сайын көбөйүп атат. Өнөкөт оорулары бар адамдар бир топ гетерогендик топту түзөрүн эске алсак, эркектер менен кыздар жалгыздыкты ар башкача кабылдашат.

Таблица 10

ӨСПҮРҮМДӨРДҮН МЕКТЕПКЕ БОЛГОН МАМИЛЕСИ

№	Индикатор	%
1	Мектептин ордуна достору менен сейилдегенди же кинотеатрга барууну жактыруу	79,1
2	Мени канааттандырбаган комментарийлер жана белгилер катуу тынчсыздандырат	13,4
3	Төмөнкү класстарда мен мектепти жакшы көрчүмүн, кийин ал мага оор болуп баштады	64,2
4	Мезгил-мезгили менен мектепти жакшы көрчүмүн, мезгил-мезгили менен тажап кете берчүмүн	47,8
5	Мугалимдер мага адилетсиз мамиле кылгандыктан, мектеп жаккан жок	16,4
6	Мектеп мен үчүн аябай чарчады.	68,2
7	Баарынан да ал мектептеги ышкыбоздордун оюнун жакшы көрчү	78,4
8	Мектепти жакшы көрчү, анткени шайыр компания болгон	24,3
9	Мектепке баруудан уялган: мазактоодон жана оройлуктан корккон	35,8
10	Ал дене тарбияны жактырчу эмес	64,2
11	Мектепке такай катышып, ар дайым коомдук иштерге активдүү катышам	81,6
12	Мектептеги айлана-чөйрө мага оор тийди	74,7
13	Бардык тапшырмаларды так аткарууга аракет кылдым	56,4

Респонденттердин 64,2 % - төмөнкү класстарда мен мектепти жакшы көрчүмүн, кийин ал мага оор болуп баштады, себеби ар кандай предметтердин сабак катарында кириши менен байланыштырышат. 68,2 % - мектеп мен үчүн аябай чарчады, аны мектептеги эмеректердин чарчап калгандыгы менен байланыштырышты. 35,8 % - мектепке баруудан уялып,

мазактоодон жана оройлуктан коркконун билдиришти. Жалпысынан мугалимдер мага адилетсиз мамиле кылгандыктан мектепти жактырбагандардын саны – 16,4 %, мектептеги айлана-чөйрө 74,7 % окуучуларга оор тийгендигин билдиришти. Сурамжылоого катышкан окуучулардын 79,1 % мектептин ордуна достору менен сейилдегенди же кинотеатрга барууну жактырышат.

Таблица 11

ӨЗҮНӨ ӨЗҮ БАА БЕРҮҮ

№	Индикаторлор	
		%
1	Кээде өзүмө-өзүм ыраазы болсом, кээде чечкинсиздик жана шалаакылык үчүн урушам	36,4
2	Мен өтө эле шектүү, бүт нерсеге сарсанаа болуп, тынчсызданып жатам	24,3
3	Башкаларды көрө албастык кылганым үчүн күнөөм жок.	35,8
4	Мага туруктуулук жана чыдамдуулук жетишсиз	64,2
5	Мен көпчүлүктөн айырмаланбайм деп ишенем	81,6
6	Мага чечкиндүүлүк жетишпейт	74,7
7	Мен өзүмдөн чоң кемчиликтерди көрө албайм.	13,4
8	Жакшы мүнөттөрдө мен өзүмө аябай ыраазы болом, жаман маанайда кээде мага тигил же бул сапат жетишпейт окшойт	64,2
9	Мен аябай ачууланып жатам	47,8
10	Башкалар мага чоң кемчиликтерди табышат, менимче, алар апыртылган	16,4
11	Мен түшүнбөй калганымдан кыйналып жатам	36,4
12	Мен өтө эле сезимтал жана сезимтал адаммын	24,3

Респонденттердин берген жооптору боюнча туруктуулук жана чыдамдуулук жетишсиз – 64,2 %, көпчүлүктөн айырмаланбайм деп ишенем – 81,6%, мага чечкиндүүлүк жетишпейт – 74,7 %.

Өспүрүмдөрдүн өзүн-өзү оң баалоосу, анткени ал жаңы нерселерди байкап көрүүгө, ден-соолукка коркунуч келтирүүгө жана көйгөйлөрдү чечүүгө мүмкүндүк берет. Өз кезегинде, аларды үйрөнүү жана өркүндөтүү жемиштүү болуп, ден-соолукка жана позитивдүү келечекке жол ачат. Дени

сак өзүн-өзү сыйлоо сезими бар жаш адамда жүрүм-турумдун оң мүнөздөмөлөрү байкалат:

- көзкарандысыз жана жетилген иш-аракет
- жетишкендиктери / жетишкендиктери менен сыймыктанышат
- көңүл калууну кабылдоо жана ага жоопкерчиликтүү мамиле жасаңыз
- жаңы нерселерди жана көйгөйлөрдү сынап көрүү
- мүмкүн болушунча башкаларга жардам берүү.

Кимдир бирөө өзүн төмөн бааласа, ал ийгиликсиз болуп, уят болуп же ката кетирем деп ойлогон кырдаалдан алыс болууга аракет кылат. Бул өспүрүмдүн дени сак жашоосунун маанилүү бөлүктөрү болгон мектептеги жумуш, досторду табуу жана жаңы иш-аракеттер болушу мүмкүн.

Эгерде өзүн төмөн баалоо аныкталбаса жана дарыланбаса, анда төмөнкүдөй көйгөйлөргө алып келиши мүмкүн:

- мамиле көйгөйлөрү же досторду табуу кыйынчылыгы
- кайгы, тынчсыздануу, уялуу же ачуулануу сыяктуу терс маанайлар
- начар дене сүрөтү
- эртерээк жыныстык жашоо
- спирт ичимдиктерин ичүү жана / же баңги затын жакшы сезүү үчүн ичүү.

Өзүн төмөн баалоого эмне себеп болушу мүмкүн? Адам өзү жөнүндө кандай ойдо болсо, бул анын тажрыйбасынын натыйжасы жана кырдаалды кандайча чечкендиги. Өспүрүмдөрдүн өзүн төмөн баалоосунун эң көп кездешкен себептери:

- колдобогон ата-энелер, камкорчулар же алардын жашоосунда маанилүү ролду ойногон башкалар
- жаман таасирленген достор
- турмуштук кыйынчылыктар, мисалы, ажырашуу же башка жакка көчүү
- жаракат же кыянаттык
- мектептин начар көрсөткүчтөрү же ишке ашпаган максаттар

- депрессия сыяктуу маанайдын бузулушу
- тынчсыздануу
- рэкетчилик же жалгыздык
- учурдагы медициналык көйгөйлөр

Өзүн төмөн баалоонун белгилери катарында, өзүн-өзү сыйлоо сезими төмөн баланын адам катары баалуулугу жана кадыр-баркы жөнүндө терс ойлору көп кездешет. Баланын өзүн өзү төмөн баалагандыгынын айрым белгилерине төмөнкүлөр кирет:

- жаңы нерселерден качуу жана мүмкүнчүлүктөрдү пайдаланбоо
- алардын каталары үчүн башкаларды күнөөлөө
- кадимки деңгээлдеги нааразычылыкты жеңе албоо
- өзүн-өзү терс талкуулоо жана башкалар менен салыштыруу ийгиликсиздиктен же уялуудан коркуу
- досторду табуу кыйынчылыгы
- мотивациянын жана кызыгуунун төмөн деңгээли
- мактоолорду кабыл ала албайт жана тынчсыздануу же стресс аралаш сезимдерге ээ.

Балада өзүн-өзү баалоо сезимин өрчүтүүгө жардам бере турган нерселер бар, бирок өспүрүмдөрдүн өзүн-өзү баалоосу убакыттын өтүшү менен тез-тез өнүгүп, өзгөрүп турарын унутпоо керек. Эгер өзүн-өзү баалоо дароо байкала бербесе, анда бул туура эмес иш жасап жаткандыгыңызды билдирбейт.

Таблица 12

РЕСПОНДЕНТТЕРДИН КЕЛЕЧЕККЕ БОЛГОН МАМИЛЕСИ

№	Индикатор	
		%
1	Мен бактылуу келечекти кыялданам, бирок кыйынчылыктардан жана ийгиликсиздиктен корком	47,8
2	Келечек мен үчүн караңгы жана үмүтсүз сезилет	16,4
3	Келечеги жакшы болуш үчүн жашоого аракет кылам	68,2
4	Менин ден-соолугум келечекте баарынан көп тынчсызданат.	78,4

5	Менин каалоолорум жана пландарым келечекте ишке ашат деп ишенем.	24,3
6	Келечегим жөнүндө көп ойлонгонду жактырбайм	35,8
7	Менин келечекке болгон мамилем тез-тез өзгөрүп турат	64,2
8	Келечекте бардык каалоолорум орундалат деп өзүмдү сооротом.	81,6
9	Мен ар дайым эрки менен келечекте боло турган кыйынчылыктар жөнүндө ойлоном	64,3
10	Келечектеги пландарымды майда-чүйдөсүнө чейин иштеп чыкканды жакшы көрөм жана аларды ишке ашырууга аракет кылам.	15,8
11	Келечекте мен баарына өзүмдүн туура экенимди далилдейм деп ишенем.	34,2
12	Мен өз оюмду жашайм жана чындыгында менин келечегим кандай болот деп көп деле маани бербейм.	23,8
13	Мезгил-мезгили менен келечегим мага жаркын көрүнөт, мезгилдерде караңгы	18,7

Келечеги жакшы болуш үчүн жашоого аракет кылам – 68,2 %, Келечекте бардык каалоолорум орундалат деп өзүмдү сооротом – 81,6 %, Мен ар дайым эрки менен келечекте боло турган кыйынчылыктар жөнүндө ойлоном – 64,3 %.

Агрессивдүү жүрүм-турум - бул балдардын жана өспүрүмдөрдүн психиатриялык клиникаларга жиберилишинин эң көп кездешкен себептеринин бири жана психикалык жана неврологиялык бузулуулар менен байланыштуу. Балдардагы агрессиянын клиникалык деңгээлдери агрессивдүү баланын жаш курагына жараша жогорулаган жеке, үй-бүлөлүк жана социалдык экономикалык түйшүктөр менен байланыштуу. Агрессиянын кеңири жайылгандыгына жана наркына, ошондой эле бул жааттагы 100 жылдан ашуун изилдөөлөрүнө карабастан, ал клиникалык шартта начар аныкталган бойдон калууда. Агрессивдүү жүрүм-турумду сүрөттөө үчүн бир катар конструкциялар, анын ичинде симптомдор (мисалы, ачуулануу же кастык) колдонулат; диагноздор (мисалы, үзгүлтүккө учураган жарылуучу бузулуу, маанайды бузуучу дисрегуляциялоо бузулушу, оппозициялык дефианттуу бузулуу же жүрүм-турум бузулушу; жана жүрүм-турум (мисалы, импульсивдүүлүк). Так аныкталган нозологиянын жоктугу диагностикалык

карама-каршылыктарды жаратат, бул өз кезегинде клиниканын белгилүү бир пациенттин оптималдуу дарылоо стратегиясын иштеп чыгууга жана адаптациялоосуна таасир этет. Бул серепте биз балдарда жана өспүрүмдөрдө импульсивдик агрессия түшүнүгүнө токтолуп, контекст үчүн агрессиянын башка мүнөздөмөлөрүн жана алкактарын сунуштайбыз.

Балдардын психиатриясындагы агрессиянын акыркы толук обзорлору жарыялангандан бери, бул жаатта бир нече жаңы өнүгүүлөр болду. Биринчиден, балдардын психиатриясы боюнча адабияттардагы агрессияны талкуулоо көбүнчө кыжырданууну изилдөө менен токтотулган жана катары классификацияланган. Психикалык бузулуулардын диагностикалык жана статистикалык колдонмосу. Андан тышкары, дарылануучу көрсөткүч жана фармакотерапиянын канааттандырылбаган муктаждыгы катары аныкталган. Акыры, ушул муктаждыкты канааттандыруу үчүн жаңы формулалар иштелип чыгууда.

Биздин конкреттүү максаттарыбыз:

- 1) азыркы учурда колдонулуп жаткан агрессияга байланыштуу конструкциялардын аныктамаларын жана категорияларын, адаптацияланган жана дезадаптивдүү эмес агрессиянын идеясын талкуулоо;
- 2) агрессиянын өнүгүшүнүн ченемдик жактарын кыскача талкуулоо;
- 3) кыскача өнүгүшүнүн нейробиологиясын талкуулоо;
- 4) педиатриялык психиатриялык жана неврологиялык диагноздорду байланыштыруу;
- 5) мурда колдонулган жана жаңы болгон психо социалдык жана биологиялык кийлигишүүлөргө сереп.

Көлөмү чектелүү болгондуктан, биздин сереп агрессияга байланыштуу өзүнө-өзү зыян келтирүүчү жүрүм-турум же суицид сыяктуу түшүнүктөрдү талкуулай албайт, ошондой эле агрессиянын нейробиологиясына кеңири жана терең көңүл бура албайт. Мындан тышкары, балдардын агрессиясынын чакан типтеринин клиникалык сыноолорундагы чектөөлөргө байланыштуу.

Жыйынтыктап айтканда, биз клиникалык жагдайда пайда жүрүм-турумун сүрөттөө да, дарылоонун даректүүлүгүн жакшыртуу маанилүү болушу мүмкүн деп божомолдойбуз. Агрессиянын ар кандай түрлөрүн жакшыраак түшүнүү доктурларга бейтаптардын жүрүм-туруму табигый адаптация механизмдерин же нейробиологиялык ортомчулуктагы патологиялык шарттарды чагылдыргандыгын аныктоого жардам берет, жана өз кезегинде, максаттуу идентификациялоону жеңилдетет.

Агрессивдүү балдар үчүн алдын алуу программаларынын көпчүлүгү балдардын агрессивдүү жүрүм-турумун өзгөртүү үмүтүндө социалдашуу агенттери катары катышышат. Нормативдик алдын алуучу иш-чараларды ишке ашыруу эң оңой болушу керек, ошондой эле эрте балалыкка эң чоң таасирин тийгизиши мүмкүн. Ошо сыяктуу эле, агрессивдүү балдардын девианттык топторду түзүү тенденциясын азайтууга аракет кылуу пайдалуу болмок. Ушуга байланыштуу, агрессивдүү балдардын бири-бири менен тыгыз байланышта болушун төмөндөтүүчү факторлор менен иштөө, алар түзүлгөндөн кийин, ошол туугандыкты өзгөртүүгө аракет кылуу оңой болушу мүмкүн.

Натыйжалуу алдын алуу программаларына жетишүү үчүн беш кадамдын белгилерин сунуштайт:

- көйгөйдү же баш аламандыкты аныктоо
- тобокелдикти жана коргоо факторлорун аныктоо
- натыйжалуулугун пилоттук изилдөө жүргүзүү
- масштабдуу эффективдүүлүк изилдөөлөрүн баштоо жана баалоо
- программанын ар кандай жамааттарда бөлүштүрүлүшү

Ушул беш баскычтуу процесстин негизинде социалдаштыруунун агенттерине камтыган алдын алуу программаларын иштеп чыгуу зарыл. Тобокелдиктин өзгөрүлмө факторлору агрессивдүү жүрүм-турумдун өнүгүшү жана ага байланыштуу туура эмес жөнгө салуу менен байланышта экендигин көрсөткөн байкоолорго бай далилдер бар. Ошондой эле, биз балдар иш алып барган социалдык контекстке багытталган профилактикалык

иш-аракеттер агрессивдүү жүрүм-турум көйгөйлөрүн натыйжалуу азайтып, туура эмес көйгөйлөрдүн тобокелдигин төмөндөтө тургандыгын көрсөтүүчү инструмент болуш керек. Тилекке каршы, профилактикалык кийлигишүүдөн баардык эле балдар пайдалана бербейт, андан да жаманы, айрым балдар кийлигишүүнүн натыйжасында терс натыйжаларга дуушар болушат.

Агрессивдүү жүрүм-турумга таасири жөнүндө айта турган болсок, биздин азыркы билимибиз натыйжалуулуктун чакан масштабдуу сыноолоруна дал келе турган профилактикалык кийлигишүүлөрдүн сыноолорун талап кылат. Өнөктөштүн контекстинен кайсы тобокелдик өзгөрмөлөрү актуалдуу экендигин жана алар кандай иш-аракет кылышы мүмкүн экендигин билебиз. Ал тургай, алдын-ала жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн натыйжасында, бул тобокелдиктин өзгөрүлмөлүүлөрү программанын агрессивдүү жүрүм-турумун жана ага байланыштуу натыйжаларды өркүндөтүүгө оң таасирин тийгизгендиги жөнүндө далилдер бар.

Өспүрүмдөрдүн мектептен чыгып калуу, сабакка катышпай калуу, башкаларга көргөзмө берүү коркунучу бар дисциплиналык көйгөйлөр, көпчүлүк учурда мектептеги жетишпегендикти, курстун начарлашын, баңги затын көрсөтөт же алкогольдук көзкарандылык, же кош бойлуулук. Бул баардыгын камтыган тизме эмес. Тобокелге салынган жүрүм-турум мүнөздөмөлөрү ырааттуу жана социалдык жактан ылайыкташтырылбаган калктын мүнөздөмөлөрү менен алмаштырылышы мүмкүн. Тобокелге салынган окуучулар социалдык жактан оңдолгон эмес. Бирок, окуусун таштап салуу, ийгиликсиз болуу коркунучу жогору мектепте, ошондой эле баңги заттарды / алкогольдук ичимдиктерди, сексуалдык мүнөздөгү заттарды камтышы мүмкүн болгон кооптуу жүрүм-турумга баруу уятсыздык, же башка мыйзам бузуулар.

КОРУТУНДУ

Мектептеги туура эмес мамилеге кабылган балага жардам берүү үчүн мугалимдердин, ата-энелердин, психологдун жана дарыгердин татаал өз ара аракети болушу керек. Мугалим баланын көйгөйлөрүн таанып, көйгөйлөрдү бир заматта чечүүгө болбой тургандыгын түшүнүшү керек. Мектептин туура эмес жөнгө салынышын анын пайда болушунун түпкү себебин жоюудан башташ керек. Ата-энелер врачтын жана психологдун бардык сунуштарын аткаруу канчалык маанилүү экендигин түшүнүшү керек, ал эми мугалимдер баланын бардык өзгөчөлүктөрүн эске алып, окуу процесси бала үчүн мүмкүн болушунча ыңгайлуу жана жеткиликтүү болушу керек. Бардык адистердин ортосунда байланыштын болушу маанилүү, балага бирдиктүү талаптар иштелип чыгат. Мектеп менен байланышкан кызматтардын ортосундагы негизги байланыштыруучу нерсе, албетте, ата-энелер. Ошондуктан, мугалимдер ата-энелерди кызыгуусун жана баланын мектепке ыңгайлашуусундагы кыйынчылыктарды жеңүүгө жардам берүүгө даяр экендигин ынандыра алышы абдан маанилүү.

Мына ошентип, балдарга социалдык – педагогикалык, медициналык жардам берүү, аларды үзгүлтүксүз тейлөө кызматы социологиянын ажыралгыс милдети. Мына ошондуктан, кылмыштуулукту жана чектен чыккан жүрүм - турумдагы жаштардын социалдык – педагогикалык, медициналык жардамга көбүрөөк муктаждыгын эске алуу менен, цивилизациялуу өлкөлөрдүн социалдык иштер боюнча жүргүзүп жаткан алдыңкы технологияларын, интерактивдүү усулдарын пайдалана билүү зарыл.

Мектеп жашындагы балдар арасындагы социалдык дезадаптация эң бир көйгөйлүү маселе экендигин жана аны көмүскөдө калтырбоо керек. Социалдык терс кубулуштарга сын мамиле жасоо менен сактап калуу үчүн болгон аракет, ага карата аяр мамиле жасоо жана аны адекваттуу пайдалануу - улуттун жана жалпы адамзаттын учурдагы келечегине кам көрүүсү катары кабыл алуу максатка ылайыктуу.

Балдар маданиятын көтөрүү - цивилизациялуу коомдун мүнөздүү белгиси. Андыктан, мындай маселеге кайрылуунун өзгөчө актуалдуулугу – анын коомдук баалуулугунда. Мамлекеттин социалдык саясатынын негизги максаты жаштардын ар тараптуу өнүгүшү жана бактылуу жашоосу үчүн керектүү шарттарды түзүп берүүгө багышталган. Мында эмгекти, ден - соолукту коргоо, акы төлөөнү камсыздоо, үй-бүлөгө мамлекет тарабынан жардам көрсөтүү, инвалиддерди, картаң адамдарды колдоо, социалдык кызматтын системасын өнүктүрүү, мамлекеттик пенсияларды, пособие жана социалдык коргоонун башка гарантияларын негиздөө башкы орунда турат.

Азыркы учурда өсоциалдык жардамга жана социалдык коргоого муктаж. Өспүрүмдөр арасындагы кылмыштуулук жана чектен чыгуучулук өсүүдө. Социалдык жардамдын жана коргоонун муктаждыгы төмөнкү фактылардан улам келип чыгууда: никесиз төрөлгөн балдардын саны өсүүдө, ата - энеси тирүү туруп жетим балдар көбөйүүдө, ар бир экинчи жана үчүнчү нике бузулууда, жылдан жылга тоголок жетим балдардын саны көбөйүүдө, аборт кылгандар да аз эмес, жаш балдардын майыптыгы, алардын материалдык, психологиялык жана юридикалык жардамга муктаждыгы, ал эмес психикалык жактан ооруган адамдардын саны калктын 3 - 1 бөлүгүн түзүүдө, кылмыштуулук өсүүдө, жана ошол кылмыштар көпчүлүк убакта жаштар, жашы жете электер тарабынан аткарылууда.

Чектен чыккан жүрүм - турумдун негизин азыркы учурда жаштардын баңгиликке тартылуусу, аракеттикке берилүүсү, кыздарыбыздын сойкулугу жана жашы жете элек балдардын арасында кылмыштуулук түзөт. Наркотикалык заттарды колдонгон жаш балдардын саны жылдан жылга 3 -5 эсе көбөйүүдө. Социалдык жагымсыз шарт өспүрүм куракка чейинки балдарга мыкаачылык менен мамиле жасоонун, психологиялык стресстин, оорунун, өзүн - өзү өлтүрүүнүн жана сойкулуктун себеби болуп калууда.

Төмөндө бул изилдөөнүн сунуштары келтирилген:

1. Билим берүү жана илим министрлиги мугалимдерди оң дисциплинанын жардамы менен балдардын дезадаптивдүү жүрүм-турумун

туура башкарууну камсыз кылуу үчүн негизги кеңеш берүү көндүмдөрүнө үйрөтүүнү караштырышы керек. Балдарды коргоо саясатын иштеп чыгуу жана ишке ашыруу менен байланышкан маселелер боюнча тиешелүү өкмөттүк эмес уюмдар жана башка кызыкдар тараптар менен кеңешүү үчүн туруктуу мамлекеттик механизмди улуттук деңгээлде түзүүнү караштырышы зарыл.

2. Балдарды коргоону көзөмөлдөө жана алар пайда болгондо конкреттүү маселелерге жооп берүү үчүн так аныкталган ыйгарым укуктары бар расмий балдарды коргоо органын түзүү замандын талабы.

3. Мектептер балдардын жүрүм-турум көйгөйлөрүн эрте башкарууга көмөктөшүү үчүн бардык тараптар биргелешип иштеши үчүн, мугалимдер менен ата-энелердин ортосундагы мамилени чыңдоону караштырышы керек.

4. Мектептерде психологдордун кызматын өнүктүрүү жана профессионал психологдор менен иш алып барып, психологдун кабинетин түзүү, аны дандандыруу.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР:

1. Абраменкова, В.В. Социальная психология детства: развитие отношений ребенка в детской субкультуре [Текст] / В.В. Абраменкова. – М.; Воронеж: НПО «Модэк», 2000. – 416 с.
2. Абрамова, Г.С. Возрастная психология [Текст] / Г. С. Абрамова Екатеринбург: Деловая книга, 1999. – 624 с.
3. Аверин, В.А. Психология детей и подростков [Текст] / В.А. Аверин. – СПб.: Б.и., 1992. – 41с.
4. Агафонов, А.Н. Социальная работа с молодежью девиантного поведения [Текст] / А.Н. Агафонов, К.Н. Менлибаев, Л.П. Буйнов. – Петропавловск: Б.и., 2000. – 354 с.
5. Адаптация личности в современном мире: Межвуз. сб. науч. тр. [Текст] // – Саратов: Изд-во «Научная книга», 2011. – Вып. 4. – 320 с.: ил.
6. Алексеева, Л.С. Технологии социальной работы с детьми, пострадавшими от семейного насилия [Текст]: науч.-метод. пособие / Л.С. Алексеева. – М.: Б.и., 2001. – 284 с.
7. Алиева М.Ж. Социализация детей трудовых мигрантов в образовательной среде Кыргызстана. [Текст]: автореф. дис... канд. социол. наук / М.Ж. Алиева. – Бишкек, 2015. – 15 с.
8. Аксенов, А.М. Ступени становления: из опыта работы по подготовке к самостоятельной жизни детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей [Текст] / А.М. Аксенов // Вестн. Ун-та Рос. акад. образования. – 2004. – № 4. – С. 60-69.
9. Антонов, А.И. Микросоциология семьи: Методология исследования структур и процессов [Текст] / А.И. Антонов. – М.: Изд. дом «Nota Bene», 1998. – 360 с.
10. Антонов, А. И. Демографические процессы в России XXI века [Текст] / А.И. Антонов, В.М. Медков, В.Н. Архангельский. – М.: Изд. дом «Грааль», 2002. – 168 с.

11. Астониц М. «Дети – сироты в России: социокультурная обусловленность личностных характеристик ребёнка в условиях депривации» // Вестник Евразии, 2004. №3
12. Астахова, А. Родители по найму или фостерные семьи [Текст] / А. Астахова, А. Сорин // Итоги. – 2008. – № 15. – С. 64-69.
Архангельский Л. М. Марксистская этика: предмет, структура, основные направления. [Текст] / -М., 1983. С. 98-100
13. Ачылова, Р.А. Семья и общество [Текст] / Р.А. Ачылова. – Фрунзе, Кыргызстан, 1986. – 138 с.
14. Ащепков, В.Т. Проблемы социально-психологической адаптации детей и молодежи в условиях модернизации российского образования [Текст] /В.Т.Ащепков // Материалы Всерос. науч.-практ. конф. 19-20 окт. 2011 г. – Белгород, 2011. – С. 504.
15. Баньковская, С. Л. Эрнст Бёрджесс [Текст] / С.Л. Баньковская // Современная американская социология. – М., 1994. – С. 20-33.
16. Баюмова, С.В. Социально-психологическая адаптация выпускников детских домов г. Ярославля [Текст] / С.В. Баюмова // Вестн. Ун-та Рос. акад. образования. – 2004. – № 4. – С. 55-59.
17. Беккер, Г.С. Экономический анализ и человеческое поведение [Текст] / Г.С. Беккер // THESIS: Теория и история экономических и социальных институтов и систем: альманах. – М., 1993. – Т.1: Зима 1993, вып. 1. – С. 24-40.
18. Берне, Р. Развитие «Я-концепции» и воспитание [Текст] / Р. Берне. – М.: Прогресс, 2006. – 233 с.
19. Бреева, Е.Б. Социальное сиротство: Опыт социологического исследования [Текст] / Е.Б. Бреева // Социол. исслед. – 2004. – № 4. – С. 44-51.
20. Белухин, Д.А. Основы личностно-ориентированной педагогики [Текст]: курс лекций / Д.А. Белухин.– Москва; Воронеж: Ин-т практ. психологии, 2006. – 348 с.

21. Беличева, С.А. Служба социальной защиты семьи и детства [Текст] / С.А. Беличева // Педагогика. – 2005. – № 7/8. – С. 23-27.
22. Беккер, Г. Выбор партнера на брачных рынках [Текст] / Г. Беккер // THESIS: теория и история экономических и социальных институтов и систем: альманах. – М., 1994. – Вып. 6. – С. 12-36.
23. Бережнова, Л.Н. Диагностика психической напряженности детей, воспитывающихся в условиях учреждений интернатного типа [Текст]: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.04 / Л.Н. Бережнова. – М., 2005. – 193 с.
24. Бектурганов, К.Б. Общественное мнение как социальный институт [Текст] / К.Б. Бектурганов, Б.К. Бектурганова. – Бишкек: Maxprint, 2009. – 252 с.
25. Бреева Е.Б. Дети в современном обществе [Текст] / Е.Б. Бреева - М., 1999. с - 21.
26. Брускова, Е.С. Семья без родителей [Текст] / Е.С. Брускова. – М.: Центр развития социал.-пед. инициатив и SOS–Интернациональ, 2006. – 111 с.
27. Брутман, В.И. Некоторые современные тенденции социальной защиты детей- сирот и вопросы профилактики «социального сиротства» [Текст] / В.И. Брутман, А.А. Северный // Социальное и душевное здоровье ребенка и семьи: защита, помощь, возвращение в жизнь. – М., 2006. – С. 10-19.
28. Бессчетнова, О. В. Приемная семья: социально-демографический анализ [Текст]: моногр. / О. В. Бессчетнова: под ред. Г. В. Дыльнова. – Саратов: Науч. кн., 2008. – 288 с.
29. Бессчетнова, О. В. Фостерная семья как способ устройства детей, оставшихся без попечения родителей [Текст] / О.В. Бессчетнова // Вестн. Том. гос. пед. ун-та. – 2009. – № 5. – С. 40-44.
30. Беличева С.А. Основы превентивной психологии. [Текст] С.А. Беличева / - М.: Редакционно-издательский центр Консорциума "Социальное здоровье России", 1994.

31. Блумер, Г. Общество как символическая интеракция [Текст] / Г. Блумер // Современная зарубежная социальная психология. Тексты. – М., 1984. – С. 173-179.
32. Вишневский, А. Г. Демографические прогнозы для России [Текст] / А.Г. Вишневский, С. Васин. – М.: Б.и., 1995. – 4 с. – (Население и общество: информ. бюл.; № 4).
33. Вишневский, Ю. Р. Социология молодежи [Текст]: учеб. пособие /Ю.Р.Вишневский, В.Т.Шапко. – Екатеринбург: ГОУ ВПО УГТУ-УПИ, 2006. – 429 с.
34. Воробьев, В. П. Социализация в переходном обществе: теоретическое моделирование и социокультурный контекст [Текст]: дис... д-ра социол. наук / В.П.Воробьев. – Пенза, 2001. – 306 с.
35. Волков, А. Г. Семья – объект демографии [Текст] / А.Г. Волков. – М.: Мысль, 1986. – 269 с.
36. Гологузова М.Н. Социальная педагогика. [Текст] М.Н. Гологузова / М., 1999. С.41.
37. Горшкова, О.В. Ценностные ориентации современной студенческой молодежи в процессе культурной социализации [Текст]: автореф. дис... канд. социол. наук / О.В.Горшкова. – М., 2003. – 207 с.
38. Голод, С. И. Стабильность семьи: социальный и демографический аспекты [Текст] / С.И. Голод. – Л.: Наука, 1984. – 136 с.
39. Герасимова, Т.В. Технологии оказания социальных услуг подросткам и детям в трудной жизненной ситуации [Текст] / Т.В. Герасимова. – М.: Академ. проект, 2004. – 136 с.
40. Гоголева, А.В. Беспризорность. Социально-психологические и педагогические аспекты [Текст] / А.В. Гоголева. – М.: МОДЭК, 2004. – 464 с.
41. Головина, Е.С. Социально-педагогическая деятельность по адаптации детей в учреждениях социального патронирования [Текст] / Е.С.

- Головина // Вестн. Ун-та Рос. акад. образования. – 2004. – № 4. – С. 89-93.
42. Гишинский Я. И. Социология девиантного поведения как специальная социологическая теория. Соц. исслед. 1991. №4.-74-бет.
 43. Дармодехин, С.В. Социальный институт семьи: проблемы и направления развития [Текст] / С.В. Дармодехин // Семья в России. – 2008. – № 1. – С. 6-14.
 44. Даутова, О.В. Социальная адаптация детей-сирот средствами социально-культурной деятельности (на основе проектно-компетентностной методики) [Текст] / О.В. Даутова. – СПб.: Б.и., 2011. – 78 с.
 45. Дементьева, И.Ф. Социальная адаптация детей-сирот: проблемы и перспективы в условиях рынка [Текст] / И.Ф. Дементьева // СОЦИС. – 1992. – № 10. – С. 62-70.
 46. Дети, не посещающие школу в Кыргызстане [Текст]. – Бишкек: ЮНИСЕФ, 2008. – 110 с.
 47. Дети в трудной жизненной ситуации: новые подходы к решению проблемы [Текст]. – М.: Б.и., 2010. – 91 с.
 48. Дружинин, В. Д. Психология семьи [Текст] / В.Д. Дружинин. – 3-е изд. – СПб.: Питер, 2006. – 176 с.
 49. Добренъков, В.И. Глобализация и современный мир [Текст] / В.И. Добренъков; Междунар. ин-т социологии, 36-й всемир. конгресс «Социальные перемены в эпоху глобализации», Пекин, Китай, 7-11 июля 2004 г. – М.: МАКС Пресс, 2004. – 33 с.
 50. Домохозяйства и семьи Кыргызстана [Текст]: итоги Первой нац. переписи населения Кырг. Респ. 1999 г. в табл. – Бишкек: Нац. стат. комитет Кырг. Респ., 2001. – Кн. 4. – 330 с.
 51. Дюркгейм, Э. О разделении общественного труда. Метод социологии [Текст] / Э. Дюркгейм. – М.: Наука, 1991. – 576 с.

52. Дюркгейм, Э. Курс социальной науки [Текст] / Э. Дюркгейм // Дюркгейм Э. Социология: ее предмет, метод, предназначение. – М., 1995. – С. 167-198.
53. Егорова, М.О. Профилактика сиротства как актуальная задача социальных служб [Текст] / М.О. Егорова // Социал. работа. – 2007. – № 5. – С. 13-14.
54. Емельянов В. П. Преступление несовершеннолетних с психическими отклонениями. [Текст] - Саратов, 1980.-49-бет.
55. Елизаров, В. В. Семейная политика в СССР и России [Текст] / В.В. Елизаров // Семья в России. – 1995. – № 1/2. – С. 8-29.
56. Жоробеков, Ж.Ж. Этнодемографические процессы в Кыргызстане: вчера, сегодня, завтра [Текст] / Ж.Ж. Жоробеков. – Бишкек: Т.и., 1996. – 247 с.
57. Заславская, Т.И. Социальная трансформация российского общества [Текст]: деятельность.-структур. концепция / Т.И.Заславская. – М.: Дело, 2003. – 567 с.
58. Зайнышева, И.Г. Технология социальной работы [Текст]: учеб. пособие для вузов / И.Г. Зайнышева. – М.: ВЛАДОС, 2002. – 240 с.
59. Зыкова, Н.Н. Семейная политика в России сегодня [Текст] / Н.Н. Зыкова // Социал.-гуманитар. знания. – 2008. – № 5. – С. 117-127.
60. Кыргыз Республикасынын Конституциясы.
61. Налчаджян А.А. Социально-психологическая адаптация личности (Формы, механизмы и стратегия) [Текст] / А.А. Налчаджян.- Ереван, 1988. – 56 с.
62. Карелова, Г. Забота о детях – наш долг перед будущим [Текст] / Г. Карелова // Социал. работа. – 2002. – № 2. – С. 2-5.
63. Каган, Е.В. Семейное воспитание и тоталитарное сознание: от психологии насилия к личностному росту [Текст] / Е.В. Каган // Современная семья: проблемы, решения, перспективы развития. – М., 1992. – С. 66-76.

64. Каримова К.У. Өспүрүмдөрдүн деликвенттүү жүрүм-туруму: социологиялык талдоо [Текст]: дис. ... кандидата социол. наук / К.У. Каримова – Бишкек, 2021. – 180 с.
65. Карцева, Л.В. Семья в условиях трансформации российского общества: теоретическая модель и эмпирическая реальность [Текст]: дис. ... д-ра социол. наук / Л.В. Карцева. – Казань, 2002. – 609 с.
66. Кибирев, А.А. Интерактивные методы обучения: теория и практика [Текст] / А.А. Кибирев, Т.А. Веревкина. – Хабаровск: ХК ИППК, 2003. – 117 с.
67. Кулик, Л.А. Семейное воспитание [Текст] / Л.А. Кулик, Н.И. Берестов.– М.: Просвещение, 1990. – 388 с.
68. Кыргызстандагы балдардын бүгүнкү абалы Жана клечеги биринчи жалпы улуттук форм. – Б.,2005 –Б.97.
69. Караковский В. А. Стать человеком. [Текст] / В.А. Караковский - М., 1992. – 84 с.
70. Кондратенко, В. Т. Девиантное поведение у подростков: Диагностика. Профилактика. Коррекция [Текст]: учеб. пособие / В. Т. Кондратенко, С.А. Игумнов.– Минск: Аверсэв, 2004. – 365 с.
71. Кон И. С. Психология юношеского возраста [Текст].-М., 1979.-108-бет.
72. Кошкина, В.С. Безнадзорность как социальное явление [Текст] / В.С. Кошкина // Материалы Покровских педагогических чтений 2004-2005. – Покров, 2004. – С. 116.
73. Кравченко, С.А. Социология: парадигмы через призму социологического воображения [Текст] / С.А. Кравченко. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Экзамен, 2007. – 750 с.
74. Крупская Н. К. Педагогические сочинения в 10 т. Т. 6. Дошкольное воспитание. Вопросы семейного воспитания и быта. [Текст] / Н.К. Крупская - М.: Изд-во АПН,1959. – 120 с.
75. Лангмейер Й., Матейчик З. Психическая депривация в детском возрасте" [Текст] / Й. Лангмейер, З. Матейчик. - Прага, 1984. – 345 с.

76. Лишенные родительского попечительства: Хрестоматия: Учеб. пособие для студентов пед. ун-тов и ин-тов [Текст] // Ред.-сост. В. С. Мухина. - М.: Просвещение, 1991. - 223 с.
77. Морено, Я. Л. Психодрама / Пер. с англ. Г. Пимочкиной, Е. Рачковой. — Москва: Апрель Пресс: ЭКСМО-Пресс, 2001. С. 109-113.
78. Мазница, А. В фостерные родители – очередь [Текст] / А. Мазница // Зеркало недели. – 2005. – 6-22 сент.
79. Макаренко, А.С. Книга для родителей [Текст] / А.С. Макаренко – М.: 1981. 320 с.
80. «Международные конвенции, документы и примеры детского труда в иллюстрациях». «СКРИМ» Женева, 2002.
81. Маркс, К. Избранные произведения [Текст]: в 3-х т. / К. Маркс. – М.: Политиздат, 1986. – Т.3. – 639 с.
82. Маркина, И.В. Детская беспризорность и безнадзорность: проблемы и способы решения [Текст] / И.В. Маркина // Социально-гуманитарные проблемы общества эпохи кризиса: сб. ст. Всерос. науч.-практ. конф. – Саратов, 2009. – С. 290-293.
83. Манейко, Г. У. Стиль поведения воспитателей детей-сирот в стрессовых ситуациях [Текст] / Г.У. Манейко // Вестник: Учен. зап. с.-петерб. гос. ин-та психологии и соц. работы. – 2006. – № 1. – С. 309.
84. Мацковский, М. С. Социология семьи: проблемы методологии и методики [Текст] / М.С. Мацковский. – М.: Наука, 1989. – 117 с.
85. Маланин, О.В. Социально-психологическая подготовка воспитанников к самостоятельной жизни и проблемы их постинтернатной адаптации [Текст] / О.В. Маланин // Вестн. Ун-та Рос. акад. образования. – 2004. – № 4. – С. 95-99.
86. Мердок, Дж. Социальная структура [Текст] / Дж. Мердок; пер. с англ. А. Коротяевой. – М.: ОГИ, 2003. – 608 с.

87. Мезенцев, С. Д. Семья — не просто ячейка общества [Текст] / С.Д. Мезенцев, А.С. Агавелян // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 18, Социология и политология. — 2001. — № 2. — С. 94-102.
88. Мертон, Р. Социальная теория и социальная структура [Текст] / Р. Мертон // Социс. — 1992. — № 2. — С. 118-124; № 3. — С. 104-114; № 4. — С. 91-96.
89. Минбаева К.Б. Азыркы кыргыз балдар акындарынын чыгармаларындагы педагогикалык идеялар жана аларды окуп-үйрөнүү жолдору. [Текст]: автореф. дис. ... канд. пед. наук / К.Б. Минбаева — Бишкек, 2016. — 26 с.
90. Михеева, А. Р. Брак, семья, родительство: социологические и демографические аспекты [Текст]: учеб. пособие / А.Р. Михеева. — Новосибирск: Новосиб. гос. ун-т, 2001. — 74 с.
91. Музаева, Ю. А. Минимизация проблемных полей в педагогической профилактике девиантного поведения детей-сирот в детском доме [Текст]: автореф. дис. ... канд. пед. наук / Ю.А. Музаева. — Омск, 2007. — 22 с.
92. Мусаева А.К. Фостерная семья как социальный институт [Текст]: автореф. дис. ... канд. соц. наук / А.К. Мусаева — Бишкек, 2015. — 24 с.
93. Мухаммед Шафик, А. Т. Пути и формы социализации детей и подростков в переходный период [Текст]: дис. ... канд. пед. наук / А.Т. Мухаммед Шафик. — Бишкек, 2006. — 185 с.
94. Нурова С.С. Закономерности развития народности в условиях социализма [Текст]: Автореферат дис. на соискание ученой степени кандидата философских наук. (620) / Кирг. гос. ун-т. - Фрунзе : [б. и.], 1969. - 26 с.
95. Назарова, И. Б. Возможности и условия адаптации сирот: В последующей жизни [Текст] / И.Б. Назарова // СОЦИС. — 2001. — № 4. — С. 70-77.
96. Об охране и защите прав несовершеннолетних [Текст]: закон Кырг. Респ., от 26 окт. 1999 г. // Эркин Тоо. — 1999. — 15 дек.

97. Обухова, Л.Ф. Детская психология: теория, факты, проблемы [Текст] /Л.Ф. Обухова. – М: Тривола, 1995. – 360 с.
98. Омуралиев, Н.А. Проблемы беженцев и мигрантов как фактор обострения социальной напряженности. [Текст] / Н.А. Омуралиев, Е.С. Кокарева // Этнический мир. Инфор.-ан.бюл.1998, №3.
99. Организационно-правовые основы защиты детей и забота о детях в КР [Текст]: материалы респ. конф. – Бишкек: Б.и., 2007. – 80 с.
100. Одинцова Л.Н., Шамахова Н.н. Детский дом семейного типа. – 2000, Вологда: ВИРО – 56 с.
101. Орозалиев, Э.С. Теория и практика социальной работы с социально уязвимыми детьми и семьями [Текст] / Э.С. Орозалиев, П.Рональд, В.У. Усенова. – Бишкек: Б.и., 2006. – 268 с.
102. Орозалиев, Э.С. Социальная работа и психология: в вопросах и ответах [Текст]: учеб. пособие / Э.С. Орозалиев; БГУ им. К. Карасаева. – Бишкек: Б.и., 2006. – 182 с.
103. Осипова, И.И. Система предотвращения социального сиротства и правонарушений несовершеннолетних [Текст]: науч.-метод. пособие /И.И.Осипова; под общ. ред. Э.А. Манукяна. – М.: Бишкек: Б.и., 2005. – 45с.
104. Ослон, В. Н. Замещающая профессиональная семья как одна из наиболее перспективных моделей решения проблемы сиротства в России [Текст] / В.Н. Ослон, А.Б. Холмогорова // Вопр. психологии. – 2001. – № 3/4. – С. 79-90.
105. Осипова, И. И. Социально-здоровая семья – основа государства [Текст] / И. И. Осипова // Социал. политика и социология. – 2006. – № 4. – С. 89-98
106. Основы социологии: Курс лекций [Текст]: [А. И. Анто-лов, В. Я. Нечаев, Л. В. Пиковский и др.]: Отв. ред. Г.Эфендиев. — М., 1993. С. 133—134.

107. Оценка ситуации по трудоустройству выпускников реабилитационных групп, учреждений системы профессионально-технического образования Кыргызской Республики [Текст] / Проект ПРООН. – Бишкек: Б.и., 2009. – 79 с.
108. Психология. Словарь/ под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – 2-е издание, испр. и доп. – М.: Политиздат. 1990. – 494с.
109. Практическая психология образования [Текст] / под ред. И.В.Дубровиной. – М.: ТЦ «Сфера», 1997. – 528 с.
110. Примочкин, Б. Каноны многодетной семьи: лекарство от самоубийства нации / Б. Примочкин // Природа и человек (Свет). – 2006. – № 12. – С. 66-67.
111. Прихожан, А.М., Психология сиротства [Текст] / А.М. Прихожан, Н.Н. Толстых. – 3-е изд.- СПб.: Питер, 2007. – 416 с.
112. Психологическое обеспечение профилактики социального сиротства и отклоняющегося поведения детей и юношества: Резолюция Всерос. НПК (13-15 апр. 2004 г.) [Текст] // Вестн. психосоциал. и коррекц.-реабилитац. работы. – 2004. – № 2. – С. 3-9
113. Рандалов, Ю.Б. Миграционные настроения сельских жителей: действующие факторы и тенденции (по материалам социологических исследований в Республике Бурятия) [Текст] / Ю.Б. Рандалов, Б.В. Хараев, П.А. Чукреев. – Улан-Удэ: Изд-во БНЦ СО РАН, 2005. – 71 с.
114. Рубинштейн, С.Л. Основы общей психологии [Текст] / С.Л. Рубинштейн. – 2-е изд. – СПб.: Питер, 2000. – 720 с.
115. Рудакова, И.А. Девиантное поведение [Текст] / И.А. Рудакова, О.С. Ситникова, Н.Ю. Фальчевская. – Ростов н/Д: Феникс, 2005. – 156 с.
116. Рустамова Д.А. Кыргызстанда балдар үйүндө социалдык жетимдердин адаптацияланышы. дис. ... канд. соц. наук / Д.А. Рустамова – Бишкек, 2016. – 185 с.

117. Рыбинский, Е.М. Управление системой социальной защиты детства: Социально-правовые проблемы [Текст]: учеб. пособие / Е.М. Рыбинский. – М.: Академия, 2004. – 224 с.
118. Роджерс К. Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека. — М.: Издательская группа «Прогресс», «Универс», 1994. — 480 с.
119. Садовникова, М. Как работает ювенальная юстиция во Франции [Текст] / М. Садовникова // Неволя. – 2006. – № 8. – С. 74-87.
120. Салморбекова, Р.Б. Основные причины социальной напряженности современной семьи: социологический анализ новых жилищных массивов вокруг города Бишкек [Текст] / Р.Б. Салморбекова // Семья в социокультурном пространстве. – СПб., 2011. – С. 223-228.
121. Салморбекова, Р.Б. Социологические подходы к изучению фостерной семьи как социального института [Текст] / Р.Б. Салморбекова // XVI Междунар. конф., посвящ. проблемам обществ. наук. – М., 2014. – С. 109-112.
122. Сатаева, Г.А. Подготовка детей-сирот к самостоятельной семейной жизни в условиях детского дома [Текст]: автореф. дис. ... канд. пед. наук / Г.А. Сатаева.– Казань, 2004. – 27с.
123. Словарь-справочник по социальной работе [Текст] / под ред. Е.И. Холостовой. – М.: Юристъ, 1997. – 417 с.
124. Семейное воспитание [Текст]: хрестоматия / сост. П.А. Лебедев. – М.: Академия, 2001.– 408 с.
125. Селиверстов, В. И. О некоторых аспектах государственной политики в области защиты семей, воспитывающих детей с нарушениями в развитии [Текст] / В. И. Селиверстов // Логопедия. – 2006. – № 4. – С. 50-51.
126. Свонн, Г. Уязвимые дети в Кыргызстане. Ситуационный анализ потребностей детей с ограниченными возможностями и их семей в Таласской области (август 2005 г.) [Текст] / Г. Свонн, М. Иманкулова, Н. Чолпонбаева. – Бишкек: Блиц, 2006. – 70 с.

127. Семья и социальная структура [Текст]: сб. ст. / АН СССР, Ин-т социол. исслед., Сов. социол. ассоц.– М.: Б.и., 1987. – 179 с.
128. Семья, Г.В. Основы социально-психологической защищенности детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей [Текст] / Г.В. Семья // Добро без границ: сб. материалов V Всерос. Католиковских пед. чтений. – Сыктывкар, 2002. – С. 97-100.
129. Смирнова, А.С., Смирнов Г.С. Детское пособие как форма материальной поддержки семей с детьми в условиях рыночного реформирования (на примере Челябинской обл.) [Текст] / А.С. Смирнова, Г.С. Смирнов // Современное общество: проблемы, идеи, инновации: материалы I Междунар. науч. конф. – Ставрополь, 2012. – С. 69-72.
130. Социалдык иштердин тарыхы жана теориясы Ош 2006.98-99бб.
131. Спасибенко, С.Г. Социализация студента в процессе изучения социологии [Текст] / С.Г.Спасибенко // Социально-гуманитарные знания. – 2004. – № 1. – С. 127-144.
132. Степанова, Е. А., О собирании и научной публикации в СССР литературы наследства основоположников марксизма [Текст] / Е.А. Степанова // Из истории марксизма. – М., 1961. – С. 6-59.
133. Сысенко, В. А. Супружеские конфликты [Текст] / В.А. Сысенко. – М.: Финансы и статистика, 1983. – 175 с.
134. Сухомлинский В.А. «О воспитании» [Текст] / В.А. Сухомлинский – М.: Политическая литература, 1982 – 270 с.
135. Тасеев, Е. Организация профилактики социального сиротства и безнадзорности детей через развитие института приемных семей в Самарской области [Текст] / Е. Тасеев // Социал. работа. – 2004. – № 2. – С.45-46.
136. Толстова, Ю. Н. Соотношение понятий типологии и классификации [Текст] / Ю.Н. Толстова // Типология и классификация в социологических исследованиях. – М., 1982. – С. 7-22.

137. Тощенко, Ж.Т. Парадоксальный человек [Текст] / Ж.Т. Тощенко.– М.: Гардарики, 2001. – 398 с.
138. Теория и история феминизма [Текст]: курс лекций / под ред. И. Жеребкиной. – Харьков: ХЦГИ: Ф-Пресс, 1996. – 387 с.
139. Триодин, В.Е. Семья в зеркале социально-культурной деятельности [Текст] / В.Е. Триодин. – СПб.: Спец. лит., 2004. – 316 с.
140. Тростанецкая, Г. Социальные сироты в нашем обществе [Текст] / Г. Тростанецкая // Социал. педагогика. – 2004. – № 4. – С. 3-8.
141. Ульянов, А.В. Постинтернатная адаптация детей-сирот, обучающихся в высших учебных заведениях [Текст] / А.В. Ульянов // Вестн. Ун-та Рос. акад. образования. – 2004. – № 4. – С. 142-145.
142. Фёдорова, О.В. Современная модель замещающей семьи [Текст] / О.В. Фёдорова; под ред. Н.Б. Беловой, О.В. Фёдоровой. – Екатеринбург: Б.и., 2006. – 86 с.
143. Фирсов, М.В. Психология социальной работы: Содержание и методы психосоциальной практики [Текст]: учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений / М.В. Фирсов, Б.Ю. Шапиро. – 2-е изд., стереотип. – М.: Академия, 2005. – 192 с.
144. Фурманов, И. А. Психологические особенности детей, лишенных родительского попечительства [Текст] / И.А. Фурманов. – Минск: Тесей, 1999. – 160 с.
145. Харчев, А. Г. Брак и семья в СССР [Текст] / А.Г. Харчев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Мысль, 1979. – 367 с.
146. Холостова, Е. И. Социальная работа с семьей [Текст]: учеб. пособие / Е. И. Холостова. – М.: Дашков и К°, 2006. – 211 с.
147. Черторицкая, Т. Женский курс: материнство и государственная политика России [Текст] / Т. Черторицкая // Полит. журн. – 2008. – № 5.– С. 28-29.
148. Чупров, В. И. Молодежь в обществе риска [Текст] / В.И.Чупров, Ю.А.Зубок, К.Уильяме. – М.: Наука, 2003. – 232 с.

149. Чырчыкбаева, Э.Ж. Проблемы социализации молодого поколения в современных условиях КР [Текст] / Э.Ж. Чырчыкбаева // Социал. и гуманитар. науки. – 2007. – № 5/6. – С. 244-247.
150. Чырчыкбаева, Э.Ж. Основные подходы в изучении феномена детства [Текст] / Э.Ж. Чырчыкбаева // Наука и новые технологии. – 2011. – № 8. – С. 176-179.
151. Чырчыкбаева, Э.Ж. Детский труд как социальное явление [Текст]: автореф. дис. ... канд. социол. наук / Э.Ж. Чырчыкбаева. – Бишкек, 2011. – 30 с.
152. Шакеева, Ч.А. Ценностные ориентации молодежи в новых общественно-экономических условиях (На материале Кыргызской Республики) [Текст]: дис. ... д-ра психол. наук / Ч.А.Шакеева. – Бишкек, 1997. – 413 с.
153. Штомпка, П. Социология социальных изменений [Текст] / П. Штомпка. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 416 с.
154. Шубина, И. В. Социально культурная деятельность в системе контроля и профилактики девиаций в подростково-молодежной среде [Текст]: дис. ... кан. пед. наук / И. В. Шубина. – СПб., 2004. – 171 с.
155. Шульга, Т.И. Работа с неблагополучной семьей [Текст] / Т.И. Шульга. – М.: Дрофа, 2005. – 254 с.
156. Шульга, Т.И., Психологические основы работы с детьми «группы риска» в учреждениях социальной помощи и поддержки [Текст] / Т.И. Шульга, Л.Я. Олифиренко. – М.: УРАО, 1997. – 100 с.
157. Эриксон, Э. Детство и общество [Текст] / Э.Эриксон. – СПб.: ИТД Летний сад, 2000. – 416 с.
158. Эшмуратова, З.Т. Мамлекеттик активдүү саясат аркылуу балдардын укугун коргоону ишке ашыруу [Текст] // З.Т. Эшмуратова З.Т. - Ош МУ нун Жарчысы 2009-ж.267-б.
159. Ядов, В.А. Современная теоретическая социология как концептуальная база исследований российских трансформаций [Текст]: курс лекций / В.А. Ядов. – СПб.: Интерсоцис, 2006. – 112 с.

Интернет ресурсы:

160. Агаева, И. Ребенок должен жить в семье [Электронный ресурс] / И. Агаева. – Режим доступа: <http://www.delodobroe.ru/content/articles/2439/index.php>. – Загл. с экрана.
161. Альтернативой детским домам в Кыргызстане становятся фостерные семьи. [Электронный ресурс] / М.Мирошкин – Режим доступа: <http://www.vb.kg/294379> – Загл. с экрана.
162. Воронина, Е. Дети должны воспитываться в семье [Электронный ресурс] / И. Воронина. – Режим доступа: http://www.baldar.kg/index.php?option=com_content&view=article&id=339:2010-03-15-14-19-22&catid=68:2010-03-11-15-28-40&Itemid=173. – Загл. с экрана.
163. Детство и молодежь. Детство в Швеции [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.sweden.se/ru/Start/Work-live/Facts/Children-in-Sweden/>. – Загл. с экрана.
164. Дербишева, Г.В. В Кыргызстане действуют всего два центра для детей беспризорников [Электронный ресурс] / Г.В. Дербишева. – Режим доступа: http://www.gov.kg/?page_id=263. – Загл. с экрана.
165. ИНФОРМАЦИОННО-АНАЛИТИЧЕСКИЙ БЮЛЛЕТЕНЬ Ассоциации НКО по продвижению прав и интересов детей в КР. - www.childrenetwork.kg
166. Конституция Кыргызской Республики. Официальный сайт Правительства Кыргызской Республики [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.for.kg/ru/news/160306/>. – Загл. с экрана.
167. Каримджанов, И. Правозащитники: На воспитание детдомов тратится 30-40% выделяемого бюджета [Электронный ресурс] / И. Керимджанов. – Режим доступа: <http://www.24kg.org/parlament/118636-gulnara-derbisheva-v-kyrgyzstane-dejstvuyut-vsego.html>. – Загл. с экрана.

168. Мирошник, М. В резиденциальных учреждениях содержатся более 10 тысяч детей [Электронный ресурс] / М. Мирошник // Веч. Бишкек. – Режим доступа: <http://www.kyrtag.kg/?q=news/8193>. – Загл. с экрана.
169. Население Кыргызстана [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.knews.kg/ru/society/5569/>. – Загл. с экрана.
170. Новости Кыргызстана [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://deti.r68.nalog.ru/document.php?id=188658&topic=r68_statyi. – Загл. с экрана.
171. Помощь детям из категории «повышенного риска»: [выдержки из статьи Майка Номуры] [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://psy.1september.ru/article.php?ID=200204015>. – Загл. с экрана.
172. Черняк, П. Немилосердное время (фостерные семьи: новый термин или новые возможности?) [Электронный ресурс] / П. Черняк // Интернет-газ. «Белый парус». – 2008. – 14 июня. – Режим доступа: <http://www.paruskg.info/>. – Загл. с экрана.
173. Чудубаева, Г. В Кыргызстане 6 фостерных семей принимают детей [Электронный ресурс] / Г. Чудубаева. – Режим доступа: http://www.kyrgyzstan.russian-club.net/spravka_economic.html. – Загл. с экрана.

Иностранная литература:

174. Analysis of the situation of children's residential institutions in the Kyrgyz Republic [Text]. – Bishkek: S. n., 2012. – 115 p.
175. Bates, F. Social institution [Text] / F. Bates, P. Harvy. – N. Y.: S. n., 1973. – 220 p.
176. Le Play, M. F. La *réforme* sociale en France déduite de l'observation comparée des peuples Européens [Text] / M.F. Le Play. – 3 ed.- Paris: Henry Plon, 1874. – Vol. 1. – 583 p.
177. Zimmerman, C. C. Family and Civilization [Text] / C.C. Zimmerman. – N. Y.: Harper, 1947. – 829 p.

178. Kirkpatrick, C. The family: as process and institution [Text] / C. Kirkpatrick.–
2 ed. – N. Y.: Ronald Press, 1963. – 180 p.

Социологиялык изилдөөнүн программасы:**Мектеп жашындагы балдардын социалдык дезадаптациясы**

Өспүрүмдөр арасындагы социалдык дезадаптация учурдун көйгөйлүү маселесине айланууда. Расмий статистика боюнча, дүйнө жүзүндө жылына 12-17 жашка чейинки бойго жете электердин 14 пайызы өз жандарын кыйышат. Ал эми бул көрсөткүч Кыргызстанда деле кубанаарлык эмес. Билим берүү жана илим министрлиги социалдык педагогдордун баяндамалары боюнча иликтөө жүргүзүп, Кыргызстандагы ар бир бешинчи бала өз жанын кыюуну көздөйт деген тыянак чыгарышты, демек социалдык дезадаптация жогорудагыдай терс кубулуштарды алып келиши мүмкүн. Биздин социалдык педогогдор жана психологдор белгилегендей, балдарга көңүл буруу жетпеген учурда социалдык дезадаптация процесси башталат. Алар өзүн жаман жолго бараткандарын деле билбей калышат.

Негизги себептери өлкөдөгү социалдык-экономикалык абалдын начардыгы, үй-бүлөдөгү жаңжалдар жана баланы унутуп коюу маселелери. Андан сырткары бала жалгыздыкты сезген учурда, бекерчиликте социалдык дезадаптация процесси башталат. Соңку жылдары балдар укугу мамлекеттик деңгээлде көтөрүлүп, өспүрүмдөрдүн өз кадыр-баркын сезүү даражасы өстү. Андыктан аларга катуу мамиле эмес, досторчо мамиле кылууну заман талап кылып жатат.

Объективдүү жана субъективдүү жалпы шарттар чектен чыккан жүрүм - турумдун мүмкүнчүлүктөрүн аныктайт. Экономикалык жана социалдык-психологиялык тигил же, бул шарттарда адамдардын жүрүш-турушундагы маанилүү, айрым учурда абдан негиздүү айырмачылыктарды байкоого болот. Алар үй - бүлөдөгү окуу жана эмгек жамаатындагы абал, ошондой эле майда топтордун таасирлери адамдардын жеке өзгөчөлүктөрү менен шартталган. Ошону менен бирге өсүп келе жаткан муундарды тарбиялоодо ата-эненин сүйүүсү жана өз балдарынын таза экендигине болгон ишеними, алардын

жараксыз жорук-жосундарынын баарын кечирип коюусу туура эмес таасир берет.

Айрым үй - бүлөлөрдөгү коомдун кызыкчылыктарын каршы өз пайдасын көздөө негиздерин жайылтуу, өсүп келе жаткан баланын каалаганын жасоо, аң-сезимдүү түрдө ишке ашыруудан улам, ата-энелик сүйүүнүн күчтүүлүгүнөн улам, үй-бүлөлүк чатактардан улам, эркин боштугунан өспүрүм балдарда ресоциалдык процесс келип чыгат.

Өспүрүм балдардын социалдык дезадаптация маселеси социалдык көрүнүш катары белгилүү. Бүгүнкү күндө коомдун социалдык-экономикалык жактан өзгөрүүсү өспүрүм балдардын жашоосуна терс таасирин тийгизүүдө. Тактап айтканда, өспүрүм балдардын социалдык дезадаптация маселесинин саны өсүүдү.

Балдардын коомдук эрежелерди бузуусу жана чектен чыккан жүрүм-турумдарга баш ийүүсүнүн себептери болуп ата-энелердин жалпы билиминин жана маданий деңгээлинин төмөндүгү учурунда өз балдарына туура тарбия бере албагандыгы болот. Айрым инсандарга таандык терс белгилер көп учурларда ого бетер тескериленген түрдө топтун психологиясына айланат. Топко кабыл алынгандан кийин мурда тууралыгына жеке инсан ишене бербеген нерсе эч кандай шек туудурбоочу нерсе катары өздөштүрүлө баштайт. Аталып жаткан теманын актуалдуулугу Кыргыз Республикасы үчүн эң маанилүү жана өспүрүмдөрдүн келечек көйгөйлөрүн жеңилдетүү үчүн көрүлгөн чаралардын бири.

Социологиялык изилдөөнүн максаты жана милдеттери:
Изилдөөнүн максаты мектеп жашындагы өспүрүм балдардын социалдык дезадаптация процессиндеги маселелерди аныктоо.

Аталган максатка ылайык изилдөөдө төмөнкү милдеттер коюлду. Алар:

- Мектеп жашындагы балдар жана өспүрүмдөр арасындагы негизги көйгөйлөрдү аныктоо;

- Кыргызстандагы өспүрүмдөрдүн социалдык-психологиялык абалын ачып көрсөтүү жана ага тийгизген көрсөткүчтөрдү далилдөө;
- Өспүрүмдөр арасындагы социалдык дезадаптация көйгөйүн алдын алуу иш чараларын жүргүзүү боюнча негизги багыттарды сунуштоо.
- Мектеп жашындагы дезадаптацияланган балдарды тарбиялоодо социалдык ыкмаларды колдонуу боюнча сунуштарды иштеп чыгуу

Социологиялык изилдөөнүн объектиси - Мектеп жашындагы өспүрүм балдар.

Социологиялык изилдөөнүн предмети – Өспүрүм балдардын коомдогу дезадаптация процесси.

Балдардын социалдык дезадаптациясынын санынын өсүүсү боюнча социологиялык изилдөөгө коюлган божомолдоолор:

- Социалдык-экономикалык: материалдык жактан жашоо деңгээлдин төмөндөшү, жумушсуздук, миграция, аз камсыз болгон үй-бүлөлөр.
- Үй-бүлөлүк кризис: толук эмес үй-бүлө, ата-эне тарабынан балдарга карата зордук - зомбулук, кароосуз калуучулук, аракеттик, баңгилик маселеси, ата-энелердин күнөөсү менен же экстремалдык шарттарда күч колдоону.
- Психологиялык жактан туруксуздугу: балдар менен психологиялык климаттын сакталбашы, балдарга айосуз мамиле жасоо, психикалык зомбулук көрсөтүү.
- Балдарга укук жактан жардам берүү жагынан кызматтардын жетизсиздиги.
- Өспүрүм балдар арасында тарбиялык иштердин жетишсиздиги, балдардын баалуулуктарынын өзгөрүүсү.

Изилдөөнү жүргүзүүнүн ыкмалары:

Бул изилдөө социологиянын сандык жана сапаттык ыкмаларын колдонууну талап кылат:

- Документтерди анализдөө, статистикалык маалыматтар, тема боюнча чагылдырылган эмгектер;
- Эксперттик сурамжылоо (тема боюнча эксперттерден интервью алуу 25 эксперт, аларга: социалдык педагогдор, психологдор жана балдар менен иштеген профессионалдар);
- Массалык сурамжылоо, мектеп жашындагы өспүрүм балдар (615 мектеп окуучулары 6-11- класстардан) жана 120 ата-энелер.

Инструментарий

Изилдөө атайын иштелип чыккан сурамжылоонун негизинде жеке эксперттерден жана респонденттерден интервью алуу менен жүргүзүлөт.

Пикир алышууга болжол менен 20-30 минута убакытты талап кылат. Эксперттер катарына мектеп мугалими, жана укук коргоо органынын кызматкерлери, илимий кызматкерлер жана маселе боюнча эмгектенген эксперттер тартылат. Сурамжылоодо респонденттерди тандоо ыкмасы Ош шаарынын мектеп окуучулары сурамжыланат.

Сурамжылоо эк түрдө түзүлөт: эксперттерге жана респонденттерге.

Алынган маалыматтарды талдоо.

Сурамжылоонун негизинде алынган маалыматтардын жыйынтыгы атайын иштелип чыккан социологиялык SPSS программасында талданат.

Негизги түшүнүктөр.

Социалдык дезадаптация – бул тигил же бул мүнөздөгү керектүү процессинин бузулушу катары кабыл алуу менен процесстин эң аз болгондо үч тарабы каралат:

Адаптациясы бузулган субъект, субъекттин жашоосу бузулган же мүмкүн болбой калган чөйрө, жана алардын адекваттуу өз ара аракеттенишүүсүнүн шарттарынын бузулушу.

Социалдык психологиялык дезадаптациясынын кесепети болуп адамдын дезадаптацияланган абалы эсептелет. Дезадаптацияланган абалдын негизин

жанжал түзөт, анын таасири менен акырындык менен чөйрөнүн шарттарына жана талаптарына баланын жене албаган системалуу жана чагымчыл факторлор катары адекваттуу эмес реакция жасоосу калыптанат. Башталышы болуп баланын дезориентациясы эсептелет: ал өзүн жоготот, бул жагдайда кандай кылуу керек экенин, бул талапты кантип аткарууну билбей калат, же эч кандай реакция жасабайт же биринчи пайда болгон ыкма менен реакция кылат. Ошентип, баштапкы баскычта бала дестабилдешкен абалда болот. Бир аз убактан кийин бул өзүн жоготуу өтүп кетет жана бала тынчтанат, эгерде стабилдешүүнүн мындай реакциялары тез-тезден кайталанса, анда бул балада туруктуу ички (өзүнө, өзүнүн абалына канаттанбоо) жана тышкы (чөйрөгө карата) жанжалга алыпкелет, ал туруктуу психикалык дискомфортко алып барат, натыйжада дезадаптацияланган жүрүм-турум пайда болот.

Мына ошентип, балдарга социалдык – педагогикалык, медициналык жардам берүү, аларды үзгүлтүксүз тейлөө кызматы социологиянын ажыралгыс милдети. Мына ошондуктан, дезадаптацияланган жүрүм - турумдагы балдардын социалдык – педагогикалык, медициналык жардамга көбүрөөк муктаждыгын эске алуу менен, цивилизациялуу өлкөлөрдүн социалдык иштер боюнча жүргүзүп жаткан алдыңкы технологияларын, интерактивдүү усулдарын пайдалана билүү зарыл.

Анкетанын номери

--	--	--	--

ӨСПҮРҮМДӨР ҮЧҮН АНКЕТА

Урматтуу досум! Сага ушул анкетанын суроолоруна жооп берүүндү сунуштайм, төмөндөгү сурамжылоонун максаты, сенин тең туштарыңдын арасындагы жүрүм-турумдардын көйгөйлөрүн изилдөө.

01. Шаар _____

02. Областы _____

1. Аты-жөнүңүз _____

2. Жашыңыз _____

3. Жынысыңыз 1.Э. _____ 2.А. _____

4. Улутуңуз _____

5. Канчанчы класста окуйсуз? (жазыңыз) _____

6. Ата-энеңиз жөнүндө маалымат бериңиз кыскача (кайда иштейт, бош убактысында ким менен өткөрөт ж.б.)

7. Сабактан тышкаркы бош убакта сен көбүнчө эмне жасайсың?

8. Сен жүрүм-турумдун кандай формаларын чектен - чыккан жүрүм-турум деп атайт элен? (жооптордун бир нече варианттарын белгиле):

14. мектепте жүрүм-турум эрежелерин бузуу (сабак калтыруу, сейилдөө, берилген тапшырманы аткаруудан баш тартуу);

15. үйдөн качуулар;

16. кополдук, жаман сөз сүйлөө;

17. спирттик ичимдиктерди колдонуу, мас болуу; чылым чегүү, курение;

18. жыныстык жашоону эрте баштоо;

19. бей баштык;

20. башкаларды кемсинтүү;

21. уурулук;

22. чоңдорду сыңдоо, баш ийбестик;

23. ачык кийимдерди кийүүнү;

24. урушуулар;

25. баңги заттарды колдонуу;

26.агрессиялуу абалда жүрүү;

27.башка _____ .

9. Төмөндө аталган жүрүм турумдардын формаларынын кайсыларын, Сенин көз карашың боюнча, тең туштарынын арасында көбүрөөк таркалган деп эсептейсиң? (мурунку суроолордун ичинен керектүү сандарды ата)

10. Сенин көз карашың боюнча өспүрүмдөр арасында эрежеден сырткары жүрүм-турумдун келип чыгуусуна негизги себептери катары кайсыларды атайсың? (Жооптордун бир нече варианттарын белгиле)

1. күчтүү таасирленүү сезимдерин алууга умтулуу;
2. баланын ден соолугунун абалы (оорулары);
3. ата-энесинин тынымсыз бош эместиги;
4. үй-бүлөсүндөгү абалынын начарлыгы,
5. көз карандысыздыкка жана өзүмчүлдүккө умтулуусу;
6. өзгөчөлөнүүгө болгон каалоо;
7. окууда артта калуусу;
8. тең туштары тарабынан теңсинбестиги ;
9. улуулар тарабынан түшүнбөстүктөрдүн калыптануусу;
- 10.өзүнө ишениминин жетиштүү деңгээлде эместиги;
- 11.жашоодо стресстик абалынын барлыгы;
- 12.үй-бүлөсүнүн материалдык абалынын начарлыгы;
- 13.зомбулуктун мисалдары, катгуу оор мамиле, жазасыз калуу, массалык маалымат каражаттарынан кабылданган маалыматтар;
- 14.башкалар _____

№ п/п	Көрсөткүч	Толугу менен жооп берет	Жарым жартылай жооп берет	Жооп бербейт
1	Көпчүлүк учурда мен өзүмдү жакшы сезем			
2	Негизинен менде жакшы маанай			
3	Мен окуудан тышкары ар түрдүү нерселерге кызыгам			
4	Акыркы убактарда Мен кыжалат болуп калдым			
5	Акыркы убактарда Мен көп ооручу болуп калдым			

6	Коллектив менен бирге иштөө жагат			
7	Менин маанайым такай өзгөрүп турат			
8	Акыркы убакты Мен жалпы алсыроону сезип жатам			
9	Мен бир калыпта жана тынч мүнөзгө ээмин			
10	Мени көп учурда начар ойлор жойот			
11	Менин жакындарым Менин мүнөзүмдүн начарлаганын сезе башташты			
12	Жаңы адамдар менен баарлашуу мага кыйынчылыкты туудурат			
13	Көпчүлүк учурда менен маанайым чөгүп турат			
14	Акыркы убактарда ар кандай нерселер мени кыжалат кыла баштады			
15	Менин шайым кетип жана кайдыгер боло баштадым			
16	Мен көп учурда шайыр жана жакшы мамиледемин			
17	Мен көп адамдар барган жерде болууну ыңгайсыз сезем			
18	Мен өзүмдүн бир туугандарым жана кесиптештерим менен тез-тез урушчу болуп калдым			
19	Акыркы убакта мен тааныштарым менен мурункудан азыраак жоолугууну калай баштадым.			
20	Мен кыйналуусуз эле өз нормамды аткарам			

21	Жумуш учурунда мага көбүнчө өзүмдү көңүл бурууга өзүмдү зордоого туура келет			
22	Акыркы убакта мага үй жумуш жасоо кыйын боло баштады			
23	Көбүнчө мен өзүмдү эч нерсе каалабаган ойдо жүргөнүмдү байкайм.			
24	Мен пассивдүү болуп калдым			
25	Мен унутчаак боло баштадым			
26	Жада калса бүгүн жасай турган жумуштарымды да эсимде тутуу кыйын болуп жатат			
27	Жумуштан кийин мен өзүмдү ар дайым чарчаңкы сезем			
28	Бош убагымда мен эч нерсе менен алектенгим келбей, бир гана жатып эс алгым келет			
29	Мен китеп окуган учурумда мени уйку басат			
30	Мен окуган учурумда, көздөрүмдү мажбурлоого туура келет			
31	Көздөрүмдөн мен ар дайым жагымсыз сезимдерди сезип келем			
32	Акыркы убакта менин көрүүм начарлай баштады			
33	Мени бешенемдеги жана башымдагы оорулар кыйнап келет			
34	Мен жумуш жасаганымда көбүнчө мойнум, белим ооруйт			
	Менин буттарым шишийт			

35				
36	Менде кээде көңүл айнуу сезими пайда болот			
37	Көбүнчө менин башым ооруйт			
38	Менде баш айлануу болуп турат			
39	Мен ар дайым башымда оорлошууну сезем			
40	Менин кулагымда шуулдаган ызы- чуу болгон сезимдер болуп турат			
41	Кээде менин көз алдымда жалтыраган жылдыздар учкандай сезилет			
42	Менин жүрөгүмдүн соогуусунда туткак кармап турат			
43	Менде дем кыстыгуу пайда болду			
44	Кээ бир учурда менде дем алуу кыйын болгондой сезим пайда болот			
45	Мен көбүнчө терге бата баштадым			
46	Менин колдорум оңой эле тердейт			
47	Көбүнчө менин жаактарымда жана мойнумда кызыл тактар пайда болот			
48	Мен түнү оңой эле уктап калам			
49	Мен ар дайым күндүзү уктагым келет			
50	Көбүнчө мен аябай катуу уктайм			
	Менде көбүнчө уйкум тынчсыз			

51	болот			
52	Мен ойгонгонумдан кийин кайра укташым кыйын болот			
53	Эрте менен ойгонуу мага кыйынга турат			
54	Уйкудан кийин мен көбүнчө чарчаңкы абалда ойгоном			
55	Менде көбүнчө уйкусуздук болуп турат			
56	Мен өзүмдү бардык убакта чарчаңкы абалда сезем			
57	Мен өзүмдү толук кандуу ден соолугу чың адам катары эсептейм			